

Л. П. Шабельникова

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

ДЕРЖАВНИЙ ГІМН УКРАЇНИ

Музика *Михайла Вербицького*
Слова *Павла Чубинського*

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

**Світ фантазії, мудрості
7–123**

**Історичне минуле нашого народу
124–215**

**Рідна Україна. Світ природи
216–296**

УДК 373.5:821.161.2.09+821.161.2.09](075.3)

ББК 83.34УКРя721

Ш12

За науковою редакцією чл.-кор. НАН України,
д-ра філол. наук, проф. *В. Г. Дончика*

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист № 1/11-112 від 12.01.05)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

**Відтворюємо
прочитане**

**Аналізуємо
зміст і
особливості
художнього
твору**

**Творчо
мислимо**

**Виконуємо
домашнє
завдання**

Шабельникова Л. П.

Ш12 Українська література. Підруч. для 5-го кл. — К.: Грамота,
2005. — 296 с.: іл.

ISBN 966-8066-66-9

ББК 83.34УКРя721

ISBN 966-8066-66-9

© Шабельникова Л. П., 2005
© Грамота, 2005

СЛОВО В ЖИТТІ ЛЮДИНИ. ОБРАЗНЕ СЛОВО

Художня література як мистецтво слова

У світі є чимало таємниць, і одна з найбільших з-поміж них — слово. З ним людина невіддільно пов'язана до глибокої старості. Милими бабусиними казками та материнськими колісковими піснями розпочинається прилучення дитини до краси рідного слова.

Завдяки слову людина пізнає світ. У слові постають сторінки давньої історії, здобутки сьогодення, уявлення про майбуття. Слово розповідає про водоспади Америки й Африки, льодові пустелі Арктики, високі снігові вершини, глибинь космосу. Завдяки слову людині третього тисячоліття відомі думки та почуття, які хвилювали її далеких предків.

Часто буває, що людина розуміє суть певного слова, проте, щоб осягнути його в усій красі, глибині та неповторності, потрібно докласти чимало зусиль. Адже світ слова безмежний, велетенський, захоплюючий, і володарюють у ньому найталановитіші чарівники — письменники. Вони творять образне слово, яке прилучає нас до світу краси, радості життя. Образне слово особливо яскраво спалахує в поетичних творах. Прикметно, що митець передає читачеві не тільки свої думки й почуття, а й пробуджує в ньому власні.

Письменники творять **літературу** — один з основних видів мистецтва. На відміну від інших видів мистецтва, матеріалом літератури є не фарби, звуки, мармур чи щось інше, а слово. Саме за допомогою слів письменники зображують усю багатогранність життя, різноманітність людських характерів, красу природи. Письменник не копіює дійсність, а, спираючись на спостереження, досвід, відтворює світ у художніх образах, творить нову художню дійсність за законами краси.

Мистецтво — це творче відображення дійсності за допомогою художніх образів.

Види мистецтва: література, живопис, музика, хореографія, скульптура, архітектура, театр, кінематограф, декоративно-прикладне мистецтво тощо.

Література (від латин. *litterature* — написане, *littera* — буква) — один з основних видів мистецтва, мистецтво слова.

Художня література має три роди:

епос (казка, оповідання, повість, роман тощо),

лірика (вірш, пісня, романс, гімн, сонет тощо),

драма (комедія, трагедія, власне драма).

Любі друзі!

Щойно ви перегорнули перші сторінки ще не відомого вам світу — нової книги. Це не просто книга — це ваш підручник. Саме слово підказує, що з ним ви проведете чимало часу, він буде завжди біля вас, тобто «під рукою». За його допомогою ви вивчатимете новий предмет — українську літературу.

У початковій школі схожі уроки називалися уроками читання, на них ви здебільшого знайомилися з невеликими творами, вчилися розуміти й переказувати їхній зміст. Тепер ми разом намагатимемося збагнути та відчуту душею всю глибину і багатство, красу та силу художнього слова, спробуємо осягнути розмаїття безмежного світу очима письменників.

Перший розділ підручника відкриє вам дивовижну глибину усної народної творчості — казок, легенд, приказок, прислів'їв, загадок. Їх створив мудрий, благородний, сильний і добрий народ з багатою уявою і фантазією. Також тут ви прочитаєте твори українських письменників, написані за народними мотивами.

Ви стали старшими, тому й завдання ваші «дорослішають». Учність не просто переказувати зміст, — висловлюйте свою думку про прочитане. Зрозумійте і запам'ятайте, що таке міф і легенда, акровірш, підтекст, алегорія, чим літературна казка відрізняється від народної, а прозова мова — від віршованої.

Пізнавайте навколишній світ, уявляйте, фантазуйте і творіть.

Успіхів вам на цьому шляху!

Світ фантазії,
мудрості

Усна народна творчість

Усна народна творчість (фольклор) — мистецтво, створене народом, народна творчість.

Основні види фольклору (жанри): казки, легенди, перекази, загадки, прислів'я та приказки, пісні та думи, байки, усмішки, анекдоти, обряди.

Знайомство кожної людини з літературою завжди починається з усної народної творчості. Насправді, змалечку дитина чує співучі колискові, дотепні скоромовки, веселі лічилки, дражнилки, мирилки, влучні прислів'я та приказки, захопливі казки. Будь-яка дія малюка здебільшого супроводжується ласкавою примовкою. Наприклад: «Водичко, водичко, умий доні личко...», «Печу, печу хлібець діткам на обідець...», «Тосі, тосі, кури у горосі...» та інші.

І так велося з давніх-давен — протягом тисячоліть мандрували ці твори світами, передавалися з вуст в уста, від людини до людини, від села до села, від країни до країни. Вони навчали розрізняти, що є добро, а що — зло, що є красивим, а що — не дуже привабливим, що є мудрим, а що — безглуздим.

Усі ці розмаїті твори можна об'єднати однією назвою — **усна народна творчість**, або **фольклор**. Це слово запозичене з англійської мови (з англ. *folk-lore* — народна мудрість), і його знають у всьому світі.

Фольклорні твори не з'являються просто так, з нічого. Їх творять протягом тривалого часу, інколи не одне покоління людей. Невідомий автор склав, скажімо, легенду чи то казку, загадку, прислів'я, переповів іншому. Якщо розповідь подобалася, її переказували, часом щось змінювали, доповнювали. Отак, передаючи з уст в уста (ось звідки назва

«усні»), люди вдосконалювали і покращували складені твори, які їм сподобалися, припали до душі. Часто-густо та сама казка, легенда, пісня чи загадка в різних місцевостях звучать по-різному.

Минає час, твори живуть у народі, але ніхто не пам'ятає ані імен авторів, ані імен людей, які переробляли чи доповнювали їх.

Фольклорні твори з'явилися дуже давно, ще до появи писемності. Століттями вони побутували в усній формі. Минуло багато років, поки разом з розвитком письма кращі надбання усної народної творчості почали записувати письменники та вчені-фольклористи. До наших днів дійшли окремі рукописні фольклорні збірки, укладені двісті-триста років тому.

Визначні діячі української культури, генії української літератури використовують у своїх творах найкращі зразки усної народної творчості, а вчені-фольклористи дбайливо збирають, вивчають та опрацьовують перлини фольклору, адже і сьогодні вони виникають постійно й повсюдно. Відомий український поет Максим Рильський писав: «Народна творчість — це той ґрунт, на якому виростають і література, і театр, і музика, і образотворче мистецтво — і без якого вони засохли б».

1. Коли ви вперше ознайомилися з творами усної народної творчості? Розкажіть, як це відбулося.
2. Що таке фольклор? Хто і як створював фольклорні твори?
3. Коли з'явилися перші твори усної народної творчості?
4. Які види фольклору вам відомі? Наведіть приклади.
5. Який вплив має усна народна творчість на розвиток культури нашого народу?

1. Які фольклорні твори ви вивчали у молодших класах? Підготуйте виразний переказ одного з них.
2. Прочитайте статтю «Усна народна творчість». Підготуйте (усно) розгорнуті відповіді на запитання до неї.

Легенди

Легенда — це оповитий казковістю і фантастичністю переказ про якусь одну визначну історичну подію чи улюблений народом персонаж (здебільшого реальний).

Поранений Довбуш

Одним з видів усної народної творчості є легенда. **Легенда** — це переказ про певні (здебільшого реальні) події чи окремих людей, оповитий казковістю і фантастичністю. Легенди у прозовій формі розповідають про походження народу, різних міст і сіл, про найважливіші історичні події та улюблених народних героїв.

Оповідач легенди, на відміну від казкаря, не може довільно поводитися з фактами, переставляти події у часі, вигадувати героїв, географічні назви.

Легенди розповідають про події реальні, достовірні. Дійовими особами легенд найчастіше бувають історичні особи: Богдан Хмельницький, Олекса Довбуш, Максим Залізняк, Семен Палій та інші. Вони наділені богатырською силою, хоробрістю та невмирущістю. У легендах часто знаходимо фантастичні елементи, поетичний вимисел.

Учені-фольклористи виділяють три різновиди легенд: *міфологічні*, *біблійні* та *героїчні*. У міфологічних відображені уявлення давніх людей про всесвіт, природу, богів і демонів. Біблійні легенди — це оповіді про життя святих, перших християн. А найбільш поширені в народі героїчні легенди

Максим Залізняк

Вїзд Богдана Хмельницького в Київ 1650 року

розповідають про події минулого та реальних історичних осіб.

Деякі легенди можна прочитати в літописах, зокрема «Повісті минулих літ» славнозвісного літописця землі Руської Нестора. Він розповів про заснування Києва — матері міст руських і столиці нашої Батьківщини, про правління князів і життя простого люду.

Які легенди ви читали або чули?

Чим подібні та чим відрізняються легенда і казка?

Які різновиди легенд виділяють фольклористи?

Які легенди ви вивчали у молодших класах? Розкажіть одну з них.

Пригадайте, які легенди про рідний край ви чули. Запишіть одну з них у робочому зошиті.

Міфи

Люди завжди намагалися пізнати і пояснити, чому і як створений світ, як виникло життя на Землі, чому день змінює ніч, за весною йде літо, а потім — осінь і зима, звідки взявся вогонь, як дикі тварини стали свійськими. Але знань про навколишній світ у давніх людей було обмаль, вони були безсилі в боротьбі зі стихійними силами природи. Отож вони й створювали міфи, у яких намагалися пояснити незрозумілі явища, фантазуючи про надприродні сили, що нібито існують поруч і втручаються в людське життя.

Міф — це вигадана розповідь, яка передає уявлення наших предків про всесвіт, природу, богів, демонів тощо.

Міфи є одним з найдавніших видів фольклору. Вони були поетичними, образними, яскравими і зрозумілими. Їх століттями переказували від покоління до покоління, завдяки чому вони збереглися в пам'яті нащадків.

Міф — вигадана розповідь, яка передає уявлення наших предків про всесвіт, природу, богів, демонів тощо.

Міфи та легенди українців

ПРО СТВОРЕННЯ ЗЕМЛІ

Здавна, як землі ще не було, всюди була вода. Не було і нас ще. А чорт жив десь так, хтозна-де жив. Дак¹ Бог прийшов до чорта та й повів чорта до Дніпра, щоб пурнув² да виніс піску в руки. Він пурнув, дак не винесе — вода виміє: оце що набере піску, то вода й виміє з руки. Дак Бог повів його до другого, до мільшого, дак він відтіля виніс піску. Дак Бог тим сіяв тут усюди по тих водах, дак стало вже сухо і світ став... Кажуть люди старі, що так було.

¹ Дак — тут: от.

² Пурнів — тут: пірнув.

Як предки українців уявляли світобудову?

ЧОМУ БУВАЄ СУМНЕ СОНЦЕ?

Жив собі чоловік і жінка, які мали сина та дочку. Дочка була найкраща в світі. Ось одного разу сонце вкрато її собі за жінку. Після цього брат пішов її шукати туди, де заходить сонце. Сестра побачила і вибігла до нього та й каже: «Сховайся в льох¹, бо як прийде сонце, то запече тебе». Брат швиденько заховався в льох.

¹ Льох — погріб.

² Різа — тут: вбрання.

Коли прийшло сонце, то воно роздягнулось і повісило свої ризи² на дверях та й пішло в хату. Сестра, побачивши, що сонце повісило ризи, швиденько побігла до брата, який ледь не вмер від жару. Тоді сестра відлила його водою, і вони пішли в хату. Вони привіталися з сонцем, посиділи, поговорили, а тоді сонце просить брата, щоб він пішов за нього на небо на один день. Він згодився, одягнув ризи і пішов на небо. Коли виліз, то він пішов на ті місця, де сонце снідає, обідає та вечеряє, побив миски, порозкидав ложки; зловив вітра та мороза, набив їх за те, що перешкоджали йому в дорозі. Злазячи з неба, поламав драбину; прийшов до хати, де спало сонце, скинув ризи і разом з сестрою втекли.

Якими людськими рисами наділена у легенді нежива природа?

Коли сонце встало і хотіло скоро вилізти на небо, то ніяк не можна було. Поки воно лагодило драбину, то брат із сестрою вже втекли.

Сонце побачило безладдя на небі, було цілий день голодне, то так було розсердилось, що цілий тиждень не показувалось людям.

ПРО ЗОРЯНИЙ ВІЗ

Колись давно, а де саме — невідомо, та трапилась велика посуха. І була вона така, що не тільки в річках та озерах, а навіть і в колодязях повисихала геть-чисто¹ вся вода, і люди без води почали хорувати та мерти. У тім краю, де ото трапилась така посуха, та жила одна вдова, а в тієї вдови була всього-на-всього одна дочка. Захорувала вдова без води, і дочка, щоб не вмерла її мати, взяла глечик та й пішла шукати води. Де вона її шукала, хто її знає, а тільки десь-то найшла. Набрала в глечик і понесла додому. По дорозі натрапила на одного чоловіка, що вмирав без води; дала йому напитись і тим одволала його од смерті. Далі натрапила вона на другого, такого ж самого; потім на третього, четвертого і, вкінць, на сьомого. Всім давала пити і всіх одволала од смерті. Води зосталось у неї тільки на самому дні.

Йшла вона, йшла та по дорозі сіла відпочивать, а глечик поставила коло себе на землю. Коли в той час де не взявся собака. Хотів, мабуть, теж напитись та й перекинув глечик. Коли перекинувсь той глечик, то з нього вилетіло сім зірок великих і восьма маленька та й поставали вони на небі.

Ото ті зірки і єсть Віз, або душі тих людей, що дівчина їм давала пити, а восьма, маленька, — так то душа собаки, що перекинула глечик. Так ото Бог на те їх і поставив на небі, щоб усі люди бачили, яка щира була тая дівчина, а за її щирість Бог послав дощ на ту країну.

¹ Геть-чисто — зовсім, повністю.

Як наші предки пояснювали появу сузір'я Веза на небі?

ПРО ВОГОНЬ

Вогонь одного господаря здивався з вогнем другого господаря, й вони почали між собою говорити. Перший каже: «Мені добре в мого господаря, бо він гарно обходиться зо мною — коли треба, то кладе гарних дровець, а як не треба, то бере чистої водиці й мене заливає. Так що мені добре». Другий каже: «Мені дуже зле, бо господар дає погані дрова, а коли мене не треба, то заливає поміями. Ото я хочу йому відомстити тим, що піду гуляти по його господарстві». Перший каже: «Коли будеш гуляти, не спали там колеса мого господаря, яке лежить на подвір'ї твого».

Які риси характеру людини цінувалися в давнину? А чи сьогодні вони в пошані?

От вночі розпочалась пожежа в другого господаря і згоріло все, а колесо першого викотилося та й залишилося.

ПРО ВІТЕР

Молотив один господар. Як змолотив, почав віяти зерно, але ніяк не може закінчити: стане на один бік — вітер з іншого боку дме, перейде — а вітер наче насміхається. Розсердився чоловік, вихопив з-за халяви ніж та й кинув за вітром. А ніж і щез, наче й не було. І з тієї хвилини вітер перестав чоловікові перешкоджати. Однак і вестися чоловікові перестало: що не почне — то на зле виходить, за що не візьметься — погано скінчить.

Покинув чоловік господарство та й пішов у світ. Приходить до одного села, а там лише в одній хаті світиться. Проситься він на ніч.

— Як же я маю тебе на ніч прийняти, коли ти мені ногу ножем врізав, — відказує йому господар.

Аж тоді зрозумів той чолов'яга, що самого вітра своїм ножем поранив.

Чому перестало щастити чоловікові?

ПРО ДОЩ

Є повір'я, за яким Бог має особливі склади дощу на краю світу... Коли з'являється потреба пускати дощ на землю, Бог посилає

пророка Іллю і глухого янгола. Вони набирають дощ у хмару і розносять його по світу. При цьому часто буває, що як почнуть вони пускати дощ, то пускають його безперервно, декілька днів поспіль. Так стається тому, що глухий янгол запитує в Бога, куди потрібно пускати дощ. Бог каже йому: «Ходи там, де темно», — а він, не розчувши, ходить там, де вчора. Бог каже: «Іди туди, де просять», — а він, не розчувши, іде туди, де косять. Бог каже: «Іди туди, де ждуть», — а він, не розчувши, іде туди, де жнуть.

Досить поширена думка, що дощ — це вода, яка насотується з морів, рік, озер, колодязів, ставків та інших водойм і виливається у хмари райдугою. Сама райдуга уявляється «цмоком», тобто насосом. Разом з водою райдуга всотує і все, що є у воді — жаб, черв'яків, риб, каміння, які потім і випадають із хмар разом з дощем. Але воду всмоктує лише синювато-червона райдуга, тоді як яскраво-червона не діє і є лише веселкою, оскільки під час її появи прояснюється від сонячного проміння (стає веселим) видно-круг, який перед тим був закритий хмарами і навіював сум.

А ще райдугу вважають шляхом, яким сходять з неба янголи, щоб набрати води. Цю воду вони потім виливають на особливу сітку (сито) і так утворюють дощ.

ЧОМУ ПЕС ЖИВЕ КОЛО ЛЮДИНИ?

Давно, дуже давно пес жив собі самотній. Нарешті надокучило йому все самому блукати в лісі й вирішив собі знайти друга-товариша, з котрим би жив. Але хотів, аби цей його товариш був найсильніший з усіх тварин.

Лісові звірята радили йому піти до вовка. Пішов пес до нього й каже:

— Вовче, брате, живімо разом!

Вовк одповів:

— Чому би ні!

Як, на думку наших предків, утворювався дощ?

Які з подій цієї легенди є реальними, а які — фантастичними?

Чому собака не захотів бути самотнім?

¹ В'єдно — разом.

Зачали жити в'єдно¹. Раз, як почували в лісі, вчув пес якийсь шелест і зачав трястися-боятися. Пробудив вовка, а той йому каже:

— Будь тихо, бо прийде ведмідь і з'їсть нас!

Тоді здогадався пес, що ведмідь сильніший за вовка. Пішов до ведмедя й каже:

— Ведмедю, братику, жиймо в'єдно!

— Коли в'єдно, то в'єдно, — відповів ведмідь.

Минула коротка доба. Раз на зорях вчув пес якийсь шелест і зачав боятися. Пробудився ведмідь та й сказав:

— Затягнімся в корч, бо ще надійде лев та роздере нас обох!

Подумав пес, що лев має бути сильнішим. Лишив ведмедя і пішов до двору короля лева.

— Леве, леве, королю звірів, жиймо в'єдно!

— За слугу прийму тя², — відповів лев.

Пес zostався з ним. Раз так понад вечір зачав пес боятися і зачав вити, гавкати. Вибіг лев з палати і каже йому:

— Мовчи, бо ще надійде людина й застрілить нас обох!

Пес замовк, але зараз здогадався, що людина має бути сильнішою, коли її лев боїться.

Пішов пес до людини і пристав до служби в неї. Від того часу й живе пес з людиною.

Як ви вважаєте, чи завжди добре жити з найсильнішим? Чому?

² Тя — тебе.

ДАЖБОГ*

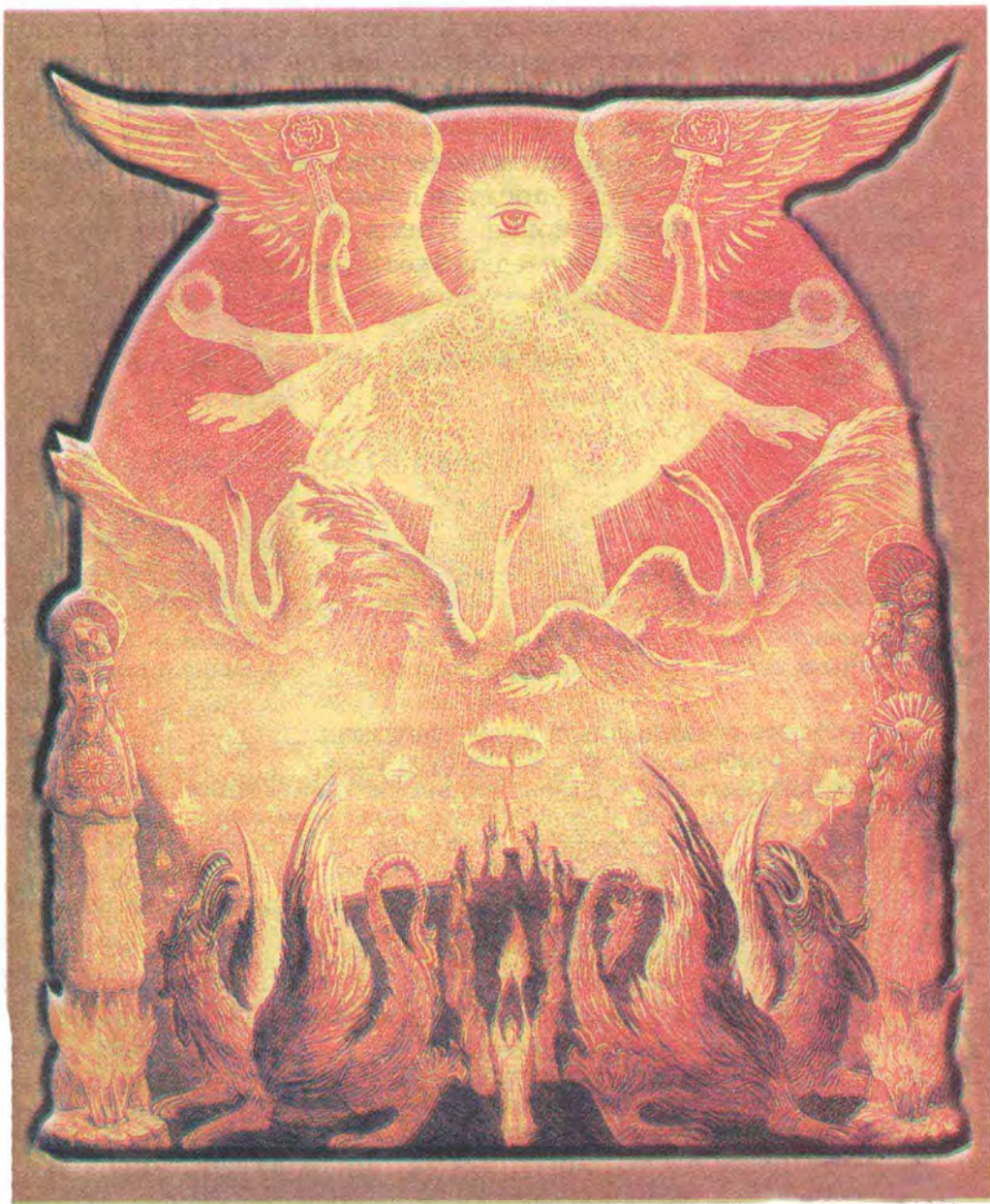
Син великого Сварога, славетний Дажбог-Сонце довгі роки владарював над богами, над людьми і над усім світом. Він був родоначальником русів-українців, першим їхнім князем і незмінним покровителем. Давні українці гордо казали про себе так: «Дажбожі внуки ми — улюбленці Богів, ... ми славимо Дажбога, і буде він наш по крові тіла...»

Дажбог уособлював мужність, обличчя його уявлялося подібним до сонячного кола, із русявою бородою-промінчиками.

* Легенда проілюстрована роботами В. Крижанівського.

Сварог — батько богів

Дажбог — син великого Сварога.

*Сварог у давніх р'усів-українців — бог-творець,
покровитель неба, мудрості, заступник шлюби
і ковальської справи, ремесел.*

*І мовив Сварог: «Як мої творіння створив я вас
І хай буде сказано, що ви — сини Творця
і повед'тесь, як сини Творця. І будьте як діти мої
і Дажбог буде Отець ваш...»*

Кому поклонялися давні руси-українці?

Як у міфі змальовано Дажбога?

У пожертву Дажбогові приносили млинці, полотно, дари полів і лісів, вино, гроші тощо.

Йому молилися, звертаючись так: «Дажбоже наш трисвітлий! Славу творимо тобі, нехай летить вона птицею ясною, сповіщаючи усім предкам руським, що шануємо та поклоняємося Сонцю Всевишньому, Отцю кривному — Дажбогу нашому».

Світovid — бог осіннього сонця

Коляда — бог зимового сонця

Ярило — бог весняного сонця

Перевірте правильність поданих тверджень.

- Як землі ще не було, всюди була вода.
- Найкраща у світі дівчина згодилася б вийти заміж за сонце.
- Дочка, щоб не вмерла її мати, узяла глечик та й пішла шукати воду.
- Зірки на небі — то душі людей.
- Вогонь вирішив покарати доброго господаря та спалив його господарство.
- Пес живе коло людини, бо вона найсильніша.

1. Як ви гадаєте, чому до наших часів збереглося так багато міфів та легенд про всесвіт і людину в ньому?
2. Які міфи про зорі ви знаєте?
3. Як наші предки пояснювали появу вогню у кремені?
4. Чому собака пристав на службу до людини? Чи став він їй вірним другом?
5. Знайдіть і зачитайте фрагменти легенд, у яких неживій природі притаманні людські риси.

Чи відомі вам міфи та легенди інших народів про всесвіт і людину в ньому? Якщо так, то розкажіть один (одну) з них. Порівняйте з тими, що вивчали на уроках української літератури. Який висновок ви можете зробити?

1. Перекажіть українські міфи та легенди близько до тексту.
2. Намалуйте ілюстрацію до легенди, яка вам найбільше сподобалася.

Народні казки

ПРО ПРАВДУ І КРИВДУ*

Жили колись-то два брати: один багатий, а другий бідний, що й не сказати. Цей бідний брат умер. Зостався у нього син, і він жив теж бідно. І запитав раз він у свого дядька:

— А що, дядьку, як краще жити: правдою чи неправдою?

— Е-е-е!.. Де ти тепер знайшов правду? Нема тепер правди на світі! Тепер скрізь одна кривда.

— Ні, дядечку! Є правда — правдою краще жити.

— Ходімо на суд.

— Та чого ж ми таки підемо на суд? Краще давайте підемо по дорозі та спитаємо чоловіка, якого зустрінемо; як скаже, так і буде. Ваша правда — уся моя худоба буде вам; моя правда — ваша худоба буде мені. Так спитаймо до трьох раз.

— Ну, добре.

І пішли вони дорогою. Ідуть, ідуть — зустрічається їм чоловік — із заробітків, чи що, йшов.

— Здоров, чоловіче добрий!

— Здорові!

— Скажи, будь ласкавий, чоловіче, як тепер краще жити: чи правдою, чи кривдою?

Зверніть увагу, якими словами починається казка.

Що б ви відповіли на місці дядька?

* Ілюстрації до казки виконані київською п'ятикласницею Настею Коломієць.

¹ Небіж —
племінник.

— Е-е-е!.. Добрі люди! Де тепер ви правду знайшли? Нема тепер її ніде на світі. Краще жити кривдою, аніж правдою.

— Ну, оце раз моя правда! — каже дядько. А небіж¹ і зажурився, що йому прийдеться віддавати всю свою худобу дядькові. Ідуть, ідуть — зустрічається їм пан. А небіж і каже:

— Ну, запитаємо ж цього пана. Цей уже всю правду розкаже: він грамотний і все знає.

— Ну, добре.

От порівнялися з паном і питають його:

— Скажіть, будьте ласкаві, паночку, як тепереньки краще жити: чи правдою, чи кривдою?

— Е-е-е!.. Добрі люди! Де ви тепер знайшли правду? Нема її ніде в світі; краще жити кривдою, аніж правдою.

— Оце вже і вдруге моя правда! — сказав радісно дядько.

Небіж ще більше зажурився. Ідуть, ідуть — зустрічається їм піп. Небіж і каже:

— Ну, поспитаймося попа, цей уже правду скаже — на те він і духовний. Цей як уже скаже, то так і буде.

— Ну, добре!

Як порівнялися з попом, питають його:

— Скажіть, панотче, як тепер лучче жити: чи правдою, чи неправдою?

— Е-е-е!.. Добрі люди! Де ви теперечки знайшли правду? Її тепер і в світі нема: краще жити кривдою, аніж правдою.

— Оце вже і втретє моя правда! — сказав радісно дядько.

Нічого робити небожеві: віддав багатому дядькові всю свою худобу, а сам zostався голий, босий і голодний. Тяжко прийшлося йому жити. Бився, бився, сердешний, та й задумав повіситись — узяв він мотузку та й пішов у ліс. Пішов та й дивиться на дерево — вибирає гілку, на якій би то повіситись. «Ото, — думає собі, — добра гілка — кріпка, а на оту сісти та, зачепившись, і повиснути б».

Він так задивився на дерево, що й не помітив, як вовк прибіг. Як уздрів його чоловік,

Як ви оцінюєте
вчинок небожа?

кинувся мерщій на дерево, а мотузочок їй забув. Виліз на дерево та й сидить. Коли прибігають три чорти, а трохи згодом і четвертий, їхній ватаг. І питає він своїх слуг:

— Ти що сьогодні наробив?

— Е... я такого наробив, що там хоч що хай роблять, — не справлять. У таким-то селі, у пана, я поробив так, що і зроду довіку не вгатять греблі. А пан лупить своїх людей, як скажений: багато їх буде у нас.

— Добре ж ти зробив, та ще не так.

— А як же?

— Там посеред яру в лісі росте три дерева. Хто ті дерева зрубає та положить навхрест на греблю — вгатить.

— О!.. Хто ж то чув, хто ж то й знав, що це так треба зробити!

— Ну, а ти що зробив? — питає він другого.

— Е... я такого наробив, що багато буде людей у наших руках. У такому-то городі всю воду повисушував, так що тепер там ні краплі нема, а носять її за тридцять та за сорок верст. Багато там пропаде людей!

— Добре ти зробив, та ще не так, — каже ватаг.

— А як же?

— Як хто викопає той куц малини, що росте посеред города, — буде вода на весь город.

— О!.. Хто ж то й чув, хто ж то й знав, що треба це зробити!

— Ну, а ти ж що зробив? — питає він третього.

— Е... я такого наробив, що хай там хоч що не роблять — нічого не подіють! У таким-то королівстві у короля одна дочка, та я їй тій поробив так, що хай хоч як лікують, нічого не подіють, буде наша.

— Добре ти зробив, та ще не так.

— А як же?

— Хто відрубає глухого кутка та підкурить — така буде, як і перше.

— Хто ж то чув, хто ж то й знав, що це треба зробити!

За що, на вашу думку, народ не любить чортів?

А чоловік сидить собі на дереві та й чує усе, що чортяки балакають. Як уже розлетілись чортяки, чоловік той і думає: «Може, це й правда, що вони казали? Піду до пана, може, й справді угачу греблю».

Пішов. Приходить до греблі, а там пан б'є та мучить людей, щоб мерщій угачували. Вони, бідні, аж піт з них лється, роблять, а воно все нічого не помагає. А пан, знай, лютує. Приходить до нього цей правдивий чоловік та й каже:

— Е-е, пане! Б'єте ви людей, та ніякого з цього діла не буде. А що дасте мені, як я вгачу?

— Дам я тобі сто карбованців і ще й на придачу цих пару коней з коляскою і з кучером (а там і коні панові стояли).

— Дайте ж мені людей шість чоловік та три підводи.

— Візьми.

Поїхали вони в ліс, зрубали ті три дерева та й поклали їх навхрест на греблі — так раз і вгатили. Пан віддав йому сто карбованців і пару коней з коляскою та з кучером.

Тоді той чоловік і думає: «Дай поїду ще до того гóрода, де води нема: може, й то правда; може, дам я їм води». Сів та й поїхав до того гóрода. Не доїжджаючи до гóрода кілька верст, зустрів він бабусю, що несла пару відер на коромислі.

— Що це ти, бабусю, несеш?

— Воду, синочку.

— Дай же й мені напитись.

— Е-е, синочку! Я ж її несу за тридцять верстов; а поки ще дійду додому, половину розхлюпаю; а сім'я у мене велика, пропаде без води.

— Я от приїду у ваш гóрод, наділю водою всіх, і буде тієї води у вас довіку.

Вона йому дала напитись, а сама така радісна стала, та мерщій у гóрод трюшком і розказала всім городянам, що їде такий чоловік, що води їм дасть. Городяни всі вийшли за гóрод, назустріч тому чоловікові, з хлібом-

сіллю і всякими подарунками. Як прийшов цей чоловік у гóрод, найшов той куц малини, що ріс посеред гóрода, викопав його — і потекла вода відтіль по всьому гóроду. Городяни нагородили його і грішми, і усяким добром, так що він став тепер багатший від свого дядька. Далі й думає:

— Поїду ще в те королівство, де королева дочка нездорова, — може, вилікую її.

Як задумав, так і зробив. Приїхав туди, прийшов до королевих хоромів, а люди всі такі смутні, бігають та охають. Він і питає їх:

— Я чув, що у вашого короля дочка дуже нездорова. Хоч як її лікують, нічого не подіють; тільки я б її вилікував.

— Е, чоловіче, куди тобі! Заморські лікарі нічого не подіють, а ти й поготів!

— Усе ж скажіть королеві.

Вони сказали королеві. Король вийшов до нього та й каже:

— Якщо вилікуєш, нагороджу тебе так, що не буде багатшого од тебе у світі, ще й дочку свою віддам за тебе.

Пішов той чоловік, подивився на неї, а вона вже й кінчається. Він узяв, настругав глухого кутка, підкурив її — і вона одразу подужчала так, що днів за три і зовсім одужала, знов стала такою, як і раніше.

Король і всі люди такі стали раді, що й не сказати. Король на радощах і каже тому чоловікові:

— За те, що вилікував ти мою дочку, я її віддам за тебе, та ще, як умру я, ти будеш королем на моїм місці.

Скоро й справді король помер, а на його місце став цей правдивий чоловік. Поколював він уже кілька там літ, коли приїжджає у його королівство якийсь-то багатий купець і посилає спитати короля, чи дозволить він йому поторгувати у його королівстві. Король звелів йому прийти до нього. Приходить купець. Король одразу пізнав свого дядька, але не показав йому й виду: побалакав та й одпустив його торгувати. А своїм

Як ви гадаєте, чому чоловікові все-таки вдалося допомогти людям?

людям наказав, щоб не відпускали його додому, а щоб, як буде збиратися він їхати, просила його до нього. Так і сталось. Приводять цього купця до короля, король і питає його:

— З якого ти королівства?

— З такого-то.

— Із якого гóрода?

— З такого-то.

— Як прозиваєшся?

— Так-то.

Тут король і признався, що він його небіж — той, що безвісти пропав.

— Ну що, дядьку: ти казав, що кривою краще жити, ніж правдою. Отже, ні! Ти тільки купець, а я король — правда кривду переважила!

— Як же це сталось?

Той і розказав йому все, що з ним діялось: як він хотів повіситись, як слухав, що чортяки говорили, все, все... А наслідок навалив він усякого добра два кораблі та й подарував дядькові, сказавши:

— Я забуваю все те, що ти мені робив. Бери собі оці два кораблі з усім добром. А як прийдеш у свій город, розкажуй усім, що краще жити правдою, аніж кривою.

Узяв дядько ті два кораблі з усім добром і поїхав додому. Як приїхав уже, стала його заздрість мучити: чого й він не король. Сумував, сумував він, а далі й думає:

— Піду і я вішатись, може, й мені так прилучиться, як моєму небожеві.

Узявши мотузок, пішов у ліс на те саме місце, де хотів вішатись його небіж. Але цьому не так прилучилося — де не взялися чортяки, схопили його та й почепили на найвищій гілці.

Перевірте правильність поданих тверджень.

- Жили колись-то два багатих брати.
- Небіж віддав дядькові всю свою худобу, а сам зостався голий, босий і голодний.
- Прийшов чоловік до греблі, а там пан б'є та лупить людей.
- Городяни прогнали чоловіка і не віддячили йому за добру справу.

- Правдивий чоловік став королювати.
- Дядько подякував небожеві за подарунки та став радісно жити.

1. Чому дядько вважав, що неправдою краще жити?
2. Як ви вважаєте, що є правда, а що — кривда?
3. Як ви гадаєте, чому бідний чоловік, пан і піп твердили, що кривдою краще жити?
4. Схарактеризуйте небожа. Про що він увесь час думав і чого найбільше бажав?
5. Які пригоди траплялися з небожем на шляху до правди? Чи вболівали ви за нього? Якщо так, то чому?
6. Уособленням чого в казці є чорти?
7. Чи був небіж доброю людиною? Чи чекав він подяки від людей за свої вчинки? Підтвердіть відповідь словами казки.
8. Що наказував небіж дядькові, коли дарував кораблі? Чи виконав дядько наказ? Чому?
9. Які риси характеру притаманні дядькові? Чому він пішов до лісу?
10. Який висновок можна зробити із закінчення казки? Підтвердіть свої міркування словами з казки.
11. Які події в казці є реальними, а які — фантастичними?

1. Уявіть, що ви розповідаєте цю казку товаришам чи молодшому братикові. Чи змінили б ви щось? Якщо так, то що і чому?
2. Казку «Правда і кривда» проілюструвала ваша ровесниця. Чи можна за цими малюнками розповісти казку? Які ілюстрації додали б ви? Детально опишіть одну з них.

1. Перекажіть казку близько до тексту.
2. Які риси характеру відбивають подані прислів'я? Кому з персонажів казки властиві ці риси?

Щедрий дає, а зажерливий гребе.

Чужа доля всім завидна.

Заздрий від чужого щастя сохне.

Менше вкусиш — більше ковтнеш, багато вкусиш — вдавишся.

Не той убогий, хто мало має, а той, хто багато бажає.

На чужий коровай очей не поривай.

3. Намалюйте ілюстрацію до казки «Правда і кривда».

ЛЕТЮЧИЙ КОРАБЕЛЬ

Були собі дід та баба, а в них було три сини: два розумних, а третій дурний. Розумних же вони й жалують, баба їм щонеділі білі сорочки дає, а дурника всі лають, сміються з нього, а він, знай, на печі у просі сидить, у чорній сорочці, без штанців. Як дадуть, то й їсть, а ні, то він і голодує. Аж ось прийшла чутка, що так і так: прилетів такий царський указ, щоб зібралися до царя всі на обід, і хто пострोїть такий корабель, щоб літав, і приїде на тім кораблі, за того цар дочку віддає. Розумні брати й радяться:

— Піти б то, може, там де наше щастя закотилося!

Порадилися, просяться в батька та в матері:

— Підемо ми, — кажуть, — до царя на обід: загубити — нічого не загубимо, а може, там де наше щастя закотилося!

Батько їх умовляє, мати їх умовляє... Ні!

— Підемо, та й годі! Благословіть нас на дорогу.

Старі, нічого робити, взяли поблагословили їх на дорогу, баба надавала їм білих паляниць, спекла порося, пляшку горілки дала, пішли вони.

А дурень сидить на печі та й собі проситься:

— Піду і я туди, куди брати пішли!

— Куди ти, дурню, підеш? — каже мати. — Десь тебе й вовки з'їдять!

— Ні, — каже, — не з'їдять. Піду!

Старі з нього спершу сміялись, а то давай лаяти. Так ні! Вони бачать, що з дурнем, мовляв, нічого не зробиш, та й кажуть:

— Ну йди, та щоб уже й не вертався і щоб не признавався, що ти наш син!

Баба дала йому торбу, наклала туди чорного черствого хліба, пляшку води дала й випроварила його з дому. Він і пішов. Іде та й іде, коли зустрічає на дорозі діда: такий сивий, борода біла, аж до пояса!

— Здорові, діду!

— Здоров, сину!

Як у казці змальовано дурника?

Що баба поклала дурникові в дорогу?

— Куди йдете, діду?

А той каже:

— Ходжу по світу, з біди людей виручаю.

А ти куди?

— До царя на обід.

— Хіба ти, — питає дід, — умієш зробити такий корабель, щоб сам літав?

— Ні, — каже, — не вмію!

— То й чого ж ти йдеш?

— А хто його знає, — каже, — чого! Загубити — не загублю, а може, там де мое щастя закотилося.

— Сідай же, — каже дід, — та спочинеш трохи, пополуднуємо. Виймай, що там у тебе в торбі!

— Е, дідусю, нема тут нічого, самий черствий хліб, що ви й не вкусите.

— Нічого, виймай!

От дурень виймає, аж з того чорного хліба та такі стали паляниці білі, що він ізроду й не їв таких: сказано, як у панів!

— Ну, що ж, — каже дід, — як його, не пивши, полуднувати? Чи немає тут у тебе в торбі горілки?

— Де б то вона в мене взялась? Є тільки води пляшка!

— Виймай! — каже.

Він вийняв, покуштував — аж там така горілка стала!

— От бач! — каже дід.

От вони розіслали свитки на траві, посідали, давай полуднувати. Пополуднували гарненько, подякував дід дурневі за хліб, за горілку та й каже:

— Ну, слухай, сину: йди ж тепер ти в ліс, та підійди до дерева, та й удар сокирою в дерево, а сам мерщій падай ниць і лежи, аж поки тебе хто не розбудить. Тоді, — каже, — тобі корабель збудується, а ти сідай на нього й лети, куди тобі треба, тільки по дорозі бери, кого б там не стрів.

Дурень подякував дідові — і розпрощалися. Дід пішов своєю дорогою, а дурень пішов у ліс.

От увійшов у ліс, підійшов до дерева, цюкнув сокирою, упав ниць та й заснув. Спав, спав... Коли це за якийсь там час чує — хтось його будить:

— Уставай, уже твоє щастя поспіло, вставай!

Дурень прокинувся, коли гляне — аж стоїть корабель: сам золотий, щогли срібні, а паруси шовкові так і понадимались — тільки летіти! От він, недовго думавши, сів на корабель, той корабель знявся і полетів. Як полетів та й полетів нижче неба, вище землі, й оком не зглянеш!

Летів-летів, коли дивиться дурень — припав чоловік на шляху до землі вухом та й слухає. Він і гукнув:

— Здорові, дядьку!

— Здоров, небоже!

— Що ви робите?

— Слухаю, — каже, — чи вже позбирались до царя на обід люди.

— А хіба ви туди йдете?

Чому дід вирішив допомагати дурникові?

— Туди.

— Сідайте зі мною, я вас підвезу.

Слухало сів. Полетіли.

Летіли-летіли, коли дивляться — іде чоловік шляхом, одна нога за вухо прив'язана, а на одній скаче.

— Здорові, дядьку!

— Здоров, небоже!

— Чого ви на одній нозі скачете?

— Того, — каже, — що коли б я відв'язав другу, то за одним ступнем увесь би світ переступив. А я, — каже, — не хочу.

— Куди ж ви йдете?

— До царя на обід.

— Сідайте з нами.

— Добре.

Скороход сів. Знов полетіли.

Летіли-летіли, коли дивляться — на дорозі стрілець стоїть і прицілюється з лука, а ніде не видно ні птиці, нічого.

Дурень і крикнув:

— Здорові, дядьку! Куди ви цілитесь, що не видно ні птиці, нічого?

— То що, що не видно? То вам не видно, а мені видно!

— Де ви її бачите?

— Е, — каже, — там за сто миль сидить на сухій грушці!

— Сідайте з нами!

Він і сів. Полетіли.

Летіли-летіли, коли дивляться — іде чоловік і несе за спиною повний мішок хліба.

— Здорові, дядьку!

— Здоров!

— Куди ви йдете?

— Іду, — каже, — добувати на обід хліба.

— Та у вас і так повен мішок!

— Що тут цього хліба! Мені й на один раз поснідати не стане.

— Сідайте з нами!

— Добре.

Сів і Об'їдаило. Полетіли.

Летіли-летіли, коли дивляться: ходить чоловік коло озера, мов чогось шукає.

Якими рисами характеру народ наділяє дурника у казці?

— Здорові, дядьку!
— Здоров!
— Чого ви тут ходите?
— Пити, — каже, — хочеться, та ніяк води не знайду.

— Та перед вами ж цілісіньке озеро, чому ви не п'єте?

— Е, що тут цієї води! Мені й на один ковток не стане.

— Так сідайте з нами!

— Добре.

Обпивайло сів. Полетіли.

Летіли-летіли, коли глянули — аж іде чоловік у село й несе куль соломи.

— Здорові, дядьку. Куди це несете солому?

— У село, — каже.

— Ото! Хіба в селі нема соломи.

— Є, — говорить, — та не така!

— А хіба це яка?

— А така, — каже, — що хоч би яке душе літо було, а тільки розкидай цю солому, то зараз де не візьметься мороз і сніг.

— Сідайте з нами!

Морозко сів. І полетіли далі.

Летіли-летіли, коли дивляться — іде чоловік у ліс і несе в'язку дров за плечима.

— Здорові, дядьку!

— Здоров!

— Куди ви дрова несете?

— У ліс.

— Ото! Хіба в лісі нема дров?

— Чому нема? Є, — говорить, — та не такі.

— А які ж?

— Там, — каже, — прості, а це такі, що як тільки розкидав їх, так зараз де не візьметься військо перед тобою!

— Сідайте з нами!

І той згодився, сів та й полетіли.

Чи довго вони летіли, чи недовго, а прилітають до царя на обід. А там серед двору столи понаставлені, понакривані, бочки меду та горілки повикочовані: пий, душе, їж, душе, чого забажаєш! А людей, сказано, півцарства зішло: і старі, і малі, і пани багаті, і старці

Кого дурень узяв із собою на корабель?

убогі. Як на ярмарку. Дурень прилетів із товариством на тім кораблі, спустився в царя перед вікнами, повиходили вони з корабля й пішли обідати.

Цар дивиться у вікно — аж хтось прилетів на золотім кораблі. Він лакеєві й каже:

— Піди спитай, хто там золотим кораблем прилетів!

Лакей пішов, подивився, приходить до царя:

Чому цар не погодився віддати заміж дочку?

— Якась, — каже, — мужва обідрана!

Цар не вірить:

— Як, — каже, — можна, щоб мужики на золотім кораблі прилетіли? Ти, мабуть, не допитався!

Взяв та й пішов сам поміж людьми.

— Хто, — питає, — тут на цім кораблі прилетів?

Дурень виступив.

— Я! — каже.

Цар як подивився, що в нього свиточка — латка на латці, штанці — коліна повилазили, то аж за голову взявся: «Як-таки, щоб я свою дитину та за такого хлопа видав?!»

Що його робити? І давай йому загадки загадувати.

— Піди, — каже до лакея, — скажи йому, що хоч він і на кораблі прилетів, а як не добуде води живлющої та цілющої, поки люди пообідають, то не то царівни не віддам, а оце меч — а йому голова з плеч!

Лакей і пішов.

А Слухало, той самий, що припадав до землі вухом, підслухав, що цар казав, та й розказав дурневі. Дурень сидить на лаві (такі лави кругом столів пороблено) та й журиться: не їсть, не п'є. Скороход побачив:

— Чому ти, — питає, — не їси?

— Де вже мені їсти! І в пельку не йде.

І розказав — так і так:

— Загадав мені цар, щоб я, поки люди пообідають, добув води живлющої і цілющої... Як я її добуду?

— Не журись! Я тобі дістану!

— Ну, гляди!

Приходить лакей, дає йому царський наказ: а він уже давно знає, як і що.

— Скажи, — говорить, — що принесу!

От лакей і пішов.

А Скороход відв'язав ногу від вуха та як махнув, — так в одну мить і набрав води живлющої і цілющої. Набрал, утомився. «Ще, — думає, — поки обід, вернуса, а тепер сяду під млином, відпочину трохи».

Сів та й заснув. Люди вже обід кінчають, а його нема. Дурень сидить ні живий ні мертвий. «Пропає!» — думає.

Слухало взяв приставив до землі вухо — давай слухати. Слухав-слухав:

— Не журись! — каже. — Під млином спить, вражий син!

— Що ж ми будемо тепер робити? — каже дурень. — Як би його збудити?

А Стрілець каже:

— Не бійся: я збуджу!

От як нап'яв лук, як стрельне — як торох-не стріла в млин, аж тріски полетіли! Скороход прокинувся — мерщій туди! Люди обід тільки що кінчають, а він приносить ту воду.

Цар — що робити? Ну загадувати другу загадку:

— Як із'їсть зі своїм товариством за одним разом шість пар волів жарених і сорок печей хліба, тоді, — каже, — віддам свою дитину за нього, а не з'їсть, то от оце меч — а його голова з плеч.

Слухало й підслухав та й розказав дурневі.

— Що ж мені тепер робити? Я й одного хліба не з'їм! — каже дурень.

Та й знов зажурився — аж плаче.

А Об'їдайло й каже:

— Не плач, я за вас усіх поїм, ще буде й мало!

Приходить лакей: так і так.

— Добре, — каже, — нехай дають!

От зажарили дванадцять биків, напекли сорок печей хліба. Об'їдайло як почав їсти — усе дочиста поїв і ще просить.

— Ех, — каже, — мало! Хоч би ще трошки дали!..

Цар бачить, що нічого не вдіє, — знову загадав загадку: щоб сорок сорокових кухлів води випив за одним духом і сорок сорокових кухлів вина. А не вип'є: мій меч — його голова з плеч!

Слухало підслухав — розказав; дурень плаче.

Як друзі допомогли дурневі виконати перше завдання царя?

— Не плач! — каже Обпивайло. — Я, — каже, — сам вип'ю, ще й мало буде!

От викотили їм по сорок сорокових кухлів води й вина.

Обпивайло як узяв пити — всі до каплі випив ще й підсміюється.

— Ех, — каже, — мало! Хоч би ще трохи — ще б випив!

Цар бачить, що нічого не вдіє, та й думає: «Треба його, вражого сина, зі світу звести, а то він мою дитину занапастить!»

От і посилає до дурня лакея:

— Піди скажи, що сказав цар, щоб перед вінцем у баню сходив.

А другому лакеєві загадує, щоб пішов сказав, щоб баню чавунну напалили: «Так він, сякий-такий, зажариться!» Грубник на-топив баню — так і пашить: самого чорта, мовляв, можна зажарити!

Сказали дурневі. От він іде в баню, а за ним слідом іде Морозко з соломою. Тільки що ввійшли в баню — аж такий жар, що не можна видержати! Морозко розкинув солому — й відразу так стало холодно, що дурень насилу облився, та швидко на піч, та там і заснув, бо намерзся-таки добре.

Вранці відчиняють баню, думають: тільки з нього попілець zostався!.. Аж він лежить на печі! Вони його збудили.

— Оце, — каже, — як я міцно спав!

Та й пішов із бані.

Доповіли цареві, що так, мовляв, і так: на печі спав і в бані так холодно, наче цілу зиму не топлено. Цар засмутився дуже: що йому робити? Думав-думав, думав-думав...

— Ну, — каже, — як дістане мені на ранок полк війська, — то вже дам свою дочку за нього, а не дістане, то от мій меч — йому голова з плеч!

А сам думає: «Де-таки простому мужикові полк війська добути? Я цар, та й то!..»

От і дав наказ.

Слухало ж підслухав і розказав дурневі. Дурень знову сидить та й плаче.

Як подорожні допомагали дурникові?

Чим Морозко став у пригоді герояві казки?

— Що мені тепер робити на світі? Де я то-
го війська добуду?

Іде на корабель до товариства:

— Ой, виручіть, братця! Виручали не
один раз із біди, і тепер виручіть! А то про-
пав я на світі.

— Не плач, — каже той, що ніс дрова, —
я тебе виручу.

Приходить слуга:

— Казав, — каже, — цар, що як поста-
виш завтра на ранок цілий полк війська,
тоді твоя царівна!

— Добре, зроблю! — каже дурень. — Тіль-
ки, — каже, — скажи цареві: як не віддасть
ще й тепер, то я на нього війною піду і силою
царівну візьму.

Уночі повів товариш дурня в поле й по-
ніс із собою в'язку дров. Як почав ті дрова
розкидати, як почав розкидати, то що ки-
не — то й чоловік, що кине — то й чоловік!
І такого війська набралось. Господи! На
ранок прокидається цар — аж чує: грають.

Він питає:

— Що там так рано грає?

— То, — кажуть, — той своє військо
муштрує, що на золотім кораблі прилетів.

Цар тоді побачив, що нічого не вдіє, і зве-
лів його покликати до себе.

Приходить лакей, просить. А дурень та-
кий став, що його й не впізнаєш: одежа на
ньому так і сяє, шапочка золота, а сам такий
гарний, що й не сказати! Веде він своє вій-
сько, сам на воронім коні попереду, за ним
старшина. Підступив під палац:

— Стій! — крикнув.

Військо у лаву стало, — як перемите! Він
пішов у палац. Цар його обіймає, цілує:

— Сідай, мій зятю любий!

Вийшла й царівна. Як побачила — аж
засміялась: який у неї гарний чоловік буде!

От їх швиденько й повінчали, такий бен-
кет задали, що аж до неба дим пішов!

Яка ваша думка
про товариство?

Що саме
привабилло царівну
в дурникові?

Перевірте правильність поданих тверджень.

- Був собі дід та баба, а в них було два сини.
- Баба дала дурню торбу, поклала туди білих паляниць.
- Дурень подякував дідові — і розпрощалися.
- Дурень прокинувся, коли гляне — аж стоїть корабель.
- Цар як подивився, що в нього свиточка — латка на латці, штанці — коліна повилазили, то й зразу ж згодився віддати царівну.
- Військо у лаву стало, — як перемите!

1. Чому в народних казках дурень зазвичай є головним героєм, якому оповідач симпатизує?
2. Якими рисами характеру народ наділяє головного героя — дурня?
3. Які епізоди казки є фантастичними? Яку роль вони відіграють у творі?
4. Які завдання ставив цар перед дурнем? Чи можна було їх виконати?
5. Чому зраділа царівна, побачивши дурня?
6. Чого, на вашу думку, навчає ця казка?

1. Складіть у робочому зошиті список персонажів, які допомагають героєві казки.

Хто допомагає?	Як саме допомагає?

2. Чи хотіли б ви, щоб у вас були такі товариші, як у дурня? Чому?

З'ясуйте за поданою схемою перебіг казкових подій.

Логічні частини:	→	Події:
зачин	→
розвиток подій	→
розв'язання проблеми	→
кінцівка	→

Запам'ятайте!

Чарівні казки передбачають наявність нереального, фантастичного у характерах героїв, їхній мові, зовнішності та вчинках.

У цих казках неодмінно відбуваються чарівні перетворення, діють чарівні речі, використовуються магічні числа.

Сили зла завжди уособлюються у вигаданих істотах.

МУДРА ДІВЧИНА

Було собі два брати — один убогий, а другий багатий. От багатий колись ізласкавився над бідним, що не має той ні ложки молока дітям, та й дав йому дійну корову. Каже:

— Потроху відробиш мені за неї.

Ну, бідний брат відробляв потроху, а далі тому багачеві шкода стало корови, він і каже вбогому братові:

— Віддай мені корову назад!

Той каже:

— Брате! Я ж тобі за неї відробив!

— Що ти там відробив, — як кіт наплакав тієї роботи було, а то таки корова! Віддай!

Бідному стало жаль своєї праці, не схотів віддати. Пішли вони позиватися до пана.

Прийшли до пана. А панові, мабуть, не схотілося роздумати, хто з них правий, а хто — ні, то він і каже їм:

— Хто відгадає мою загадку, того й корова буде.

— Кажіть, пане!

— Слухайте: що в світі є ситніше, прудкіше, миліше над усе? Завтра прийдете, скажете.

Пішли брати. Багач іде додому та й думає собі:

— От дурниця, а не загадка! Що ж є ситніше над панські кабани, прудкіше над панські хорти, а миліше над гроші! Ге, моя корова буде!

Бідний прийшов додому, думав, думав та й зажурився. А в нього була дочка Маруся. Вона й питається:

— Чого ви, тату, зажурилися? Що пан казав?

— Та тут, дочко, таку пан загадку загадав, що я й не надумаю, що воно й є.

— А яка ж загадка, тату? — Маруся питає.

— Та така: що є в світі ситніше, прудкіше, миліше над усе?

— Е, тату, — ситніше над усе — землямати, бо вона всіх годує й напуває; прудкіше над усе — думка, бо думкою враз куди хоч

Чому багатий брат захотів повернути собі корову?

Спробуйте й ви відгадати загадку пана.

перелетиш; а миліше над усе — сон, бо хоч як добре та мило чоловікові, а все покидає, щоб заснути.

— Чи ба, — каже батько, — адже й справді так! Так же я й панові казатиму.

Другого дня приходять обидва брати до пана. От пан їх і питає:

— Ану, відгадали?

— Відгадали, пане, — кажуть обидва.

От багатий зараз виступає, щоб собі попереду поспішитись, та й каже:

— Ситніше, пане, над усе — ваші кабани, а прудкіше над усе — ваші хорти, а миліше над усе — гроші!

— Е, брешеш, брешеш! — каже пан. Тоді до вбогого: — Ану, ти!

— Та що ж, пане, нема ситнішого, як земля-мати: вона всіх годує й напуває.

— Правда, правда! — каже пан. — Ну, а прудкіше що?

— Прудкіше, пане, над усе — думка, бо думкою враз куди хоч перелетиш.

— Так! Ну, а миліше? — питає він.

— А миліше над усе — сон, бо хоч як добре та мило чоловікові, а все покидає, щоб заснути.

— Так усе! — говорить пан. — Твоя корова. Тільки скажи мені, чи ти сам це повідгадував, чи тобі хто сказав.

— Та що ж, пане, — каже вбогий, — є в мене дочка Маруся, так це вона мене так навчила.

Пан аж розсердився:

— Як це? Я такий розумний, а вона проста собі дівка та мої загадки повідгадувала! Стривай же! На тобі оцей десяток варених яєць та понеси їх своїй дочці: нехай вона посадить на них квочку, та щоб та квочка за одну ніч вилупила курчата, вигодувала, і щоб твоя дочка зарізала трьох, спекла на снідання, а ти, поки я встану, щоб приніс, бо я дождатиму. А не зробить, то буде лихо.

Іде сердешний батько додому та й плаче. Приходить, а дочка й питає його:

Яку рису характеру багатія виявила його відповідь?

Чому пан розсердився?

— Чого ви, тату, плачете?

— Та як же мені, дочко, не плакати: ось пан дав тобі десяток варених яєць та казав, щоб ти посадила на них квочку, та щоб вона за одну ніч вилупила й вигодувала курчата, а ти щоб спекла їх йому на снідання.

Дочка взяла горщечок каші та й каже:

— Понесіть, тату, оце панові та скажіть йому, — нехай він виоре ниву, посіє цю кашу, і щоб вона виросла просом, поспіла на ниві, і щоб він просо скосив, змолотив і натовк пшона годувати ті курчата, що їм треба вилупитися з цих яєць.

Приносить чоловік до пана цю кашу, віддає та й каже:

— Так і так дочка казала.

Пан дивився, дивився на ту кашу та взяв і віддав її собакам. Потім десь знайшов стеблинку льону, дає чоловікові й каже:

— Неси твоїй дочці цей льон, та нехай вона його вимочить, висушить, поб'є, попряде й витче сто локіт¹ полотна. А не зробить, то буде лихо.

Іде додому той чоловік і знов плаче. Зустрічає його дочка та й каже:

— Чого ви, тату, плачете?

— Та бач же чого! Ось пан дав тобі стеблинку льону, та щоб ти його вимочила, висушила, пом'яла, спряла і виткала сто локіт полотна.

Маруся взяла ніж, пішла й вирізала найтоншу гілочку з дерева, дала батькові та й каже:

— Несіть до пана, нехай пан із цього дерева зробить мені гребінь, гребінку й днище², щоб було на чому прясти цей льон.

Приносить чоловік панові ту гілочку й каже, що дочка загадала з неї зробити. Пан дививсь, дививсь, узяв та й покинув ту гілочку, а на думці собі: «Цю одуриш! Мабуть, вона не з таких, щоб одурити...» Потім думав, думав та й каже:

— Піди та скажи своїй дочці: нехай вона прийде до мене в гості, та так, щоб ні йшла,

Чому не можна було виконати завдання пана?

¹ Сто локіт — приблизно 50 метрів.

² Днище — дошка, на одному кінці якої закріплюється гребінь з кужелем (вичесаним льоном, коноплею чи вовною); на другому кінці днища сідає прядівниця і гребінкою розчісує кужіль.

Як би ви виконали
це завдання?

ні їхала; ні боса, ні взута; ні з гостинцем, ні без гостинця. А як вона цього не зробить, то буде лихо.

Іде знов батько, плачучи, додому. Прийшов та й каже дочці:

— Ну що, дочко, будемо робити? Пан загадав так і так.

І розказав їй усе. Маруся каже:

— Не журіться, тату, — все буде гаразд. Підіть купіть мені живого зайця.

Пішов батько, купив живого зайця. А Маруся одну ногу вбула в драний черевик, а друга боса. Тоді піймала горобця, взяла гринджоли³, запрягла в них цапа. От узяла зайця

³ Гринджоли — сани.

під руку, одну ногу поставила в санчата, а другою по шляху ступає — одну ногу цап ве-зе, а другою йде. Приходить отак до пана в двір, а пан, як побачив, що вона так іде, та й каже своїм слугам: «Прицькуйте її соба-ками!»

Ті прицькували її собаками, а вона випу-стила їм зайця. Собаки погнались за зайцем, а її покинули. Вона тоді прийшла до пана у світлицю, поздоровкалась та й каже:

— Ось вам, пане, гостинець.

Та й дає йому горобця. Пан тільки хотів його взяти, а він — пурх, та й вилетів у від-чинене вікно! А на той час приходять двоє до пана судитися. От пан вийшов на рундук⁴ та й питає: «Чого вам, люди добрі?»

Один каже:

— Та ось чого, пане: ночували ми обидва на полі, а як уранці повставали, то побачи-ли, що моя кобила привела лоша.

А другий чоловік каже:

— Ні, брехня, — моя! Розсудіть нас, пане!

От пан думав, думав та й каже:

— Приведіть сюди лоша й коней: до якої лоша побіжить — та й привела.

От привели, поставили запряжені коні, а лоша пустили. А вони, ті два хазяїни, так за-смикали те лоша, кожен до себе тягаючи, що воно вже не знає, куди йому й бігти — взя-ло та й побігло геть. А Маруся каже:

— Ви лоша прив'яжіть, а матерів пови-прягайте та й пустіть — котра побіжить до лошати, то та й привела.

Зараз так і зробили. Пустили їх — так од-на й побігла до лошати, а друга стоїть. Тоді пан побачив, що нічого з дівчиною не поро-биш, і відпустив її.

Які риси характеру виявила Маруся, готуючи відповідь панові?

⁴ Рундук — тут: ганок.

Виберіть правильний варіант.

1. Було собі два брати ...

- один убогий, а другий багатий;
- обидва убогі;
- обидва багаті.

2. Найситніше у світі...
 - панські кабани;
 - земля-мати;
 - білі паляниці.
3. Маруся ні йшла, ні їхала, бо...
 - сиділа на санчатах;
 - одну ногу поставила в санчата, а другою по шляху ступала;
 - йшла пішки.

1. Чому вимога багатого брата була несправедливою?
2. Чи справедливим суддею був пан? Чому?
3. Чому батько звертався за допомогою не до поважних, досвідчених чоловіків, а до своєї юної доньки? Ким була Маруся для батька?
4. Як ставився батько до дочки? З чого це видно?
5. Яким постає пан у змаганнях на кмітливість із Марусею?
6. Як Маруся виконала перше завдання пана?
7. У чому виявилася винахідливість дівчини, коли вона виконувала друге завдання?
8. Пригадайте усі завдання, які ставив пан Марусі. Що можна сказати про розум і кмітливість пана? Чи була дівчина його гідним супротивником?
9. Кому симпатизує автор (народ) у казці? Які риси характеру він схвалює, а які — висміює?
10. Які події в казці є реальними, а які — фантастичними?

1. Чи можуть злі сили бути розумними? Наведіть приклади з казок. Чому зло у казках завжди програє?
2. Підготуйтеся до проведення конкурсу на кращого оповідача казки. Врахуйте, що вам потрібно розповісти не всю казку, а лише найцікавішу її частину, адже в конкурсі братиме участь багато учнів вашого класу і час буде обмеженим.

1. Перечитайте казку, поділіть її на частини, самостійно складіть план до казки.
2. З'єднайте частини прислів'їв. У чому пряме та переносне значення утворених прислів'їв?

І сила перед	а душа в болоті.
Око бачить далеко,	мужицька хитрість.
На панську мудрість	і людей питає.
Тіло в злоті,	а розум — це далі.
Свій розум май	розумом никне.

Запам'ятайте!

Давні люди вважали, що певні числа є магічними. Тому в народних казках часто повторюються числа 3, 7, 12: троє братів, три сестри, три загадки або завдання, три дороги, три горішки; сім пелюсток, семеро богатирів, семеро гномів; дванадцять голів у Змія тощо.

ПРО ЖАР-ПТИЦЮ ТА ВОВКА

Було в одного царя три сини — два розумних, а третій дурень. От прийшли вони до батька до свого та й просять, щоб він відпустив їх поїздити по світу, подивитися на інші царства. Батько вислухав їх і каже:

— Вибирайте собі коней з яких завгодно табунів (а в нього багато було: звісно, цар!) і їдьте, куди хочете.

От пригнали ті табуни; почали вони вибирати. Обидва старші вибрали коней щонайкращих, а менший, дурень, узяв найпоганішого коня. Зібравшись, виїхали вони всі троє однією дорогою. Їдуть та їдуть. Коли дивляться — стоять три стовпи, і від кожного стовпа йде дорога: одна прямо, друга наліво, а третя направо. На тих стовпах було щось написано; вони і під'їхали прочитати. На одному стовпі значилось: «Хто поїде дорогою цією, той сам буде ситий, а кінь його голодний»; на другому — «Хто поїде цією дорогою, той сам буде голодний, а кінь ситий»; на третьому — «Хто поїде цією дорогою, у того вовк коня з'їсть». Поїхали вони: старший по тій дорозі, що сам буде ситий, а кінь голодний; середульший по тій, що сам буде голодний, а кінь його ситий; а менший, дурень, — по тій, що вовк коня з'їсть.

Тільки що менший трохи проїхав, іде Вовк назустріч йому і каже:

— Злазь з коня, я його з'їм!

Нічого робити — узяв дурень сідло на плечі та й пішов собі дорогою, а коня покинув. Коли це доганяє його знову той самий Вовк.

— Сідай, — каже, — на мене і кажи, куди тебе везти.

А дурень йому відповідає:

— Вези куди сам знаєш!

Привіз його Вовк у великий ліс, а посеред того лісу хата велика; біля тієї хати стоїть стовп, на стовпі висить клітка, а у тій клітці сидить птиця така, аж сяє. От дурень як уздрів її та й каже Вовкові:

Яких коней вибрав кожний із братів?

Як ви гадаєте, чому Вовк вирішив допомогти героєві казки?

Чи старанно виконував накази Вовка дурень?

— Як би мені украсти цю птицю?

— Іди, — каже йому Вовк, — та полізь по стовпу, та не берись за вірвовочку, а прямо бери клітку.

Пішов дурень, заліз на стовп та замість клітки і зачепив рукою вірвовку. Коли це дзвоник: дзень-дзень-дзень! Вибігають сторожі, що стерегли птицю, та до нього:

— Чого тобі треба?

— Хотів, — каже він їм, — птицю вкрати. А сторожі й кажуть йому:

— Це не проста птиця, а Жар-птиця. Коли хочеш, щоб ми тобі її дали, приведи нам коня до половини золотого, до половини срібного.

Пішов від них дурень, а Вовк і питає його:

— Де ж птиця, що ти хотів украсти?

— Нема! — каже дурень.

Розказав йому все, як було, і що треба привести коня до половини золотого, до половини срібного.

— Сідай же, — каже Вовк, — швидше та поїдемо.

Сів дурень на Вовка і поїхали. Їхали, їхали, — от Вовк і привіз його знов-таки у ліс, а в тім лісі стоять усе кам'яні конюшні, а в конюшнях коні іржуть. Вовк і каже дурневі:

— Іди ж в оцю конюшню та бери першого коня, та не за уздечку, а за гриву.

Пішов дурень у конюшню та й забув знову, що йому наказував Вовк. Бере коня за уздечку, а удила тільки брязь-брязь...

Тут зараз і вискакують сторожі та до нього:

— Чого тобі треба?

— Хотів украсти коня.

— Е, привези нам панну, що живе за сім верст відсіль у дубовім гаю, тоді візьмеш коня.

З тим і пішов дурень від них. Прийшов до Вовка, а він його питає:

— Де ж кінь?

— Нема! — Та й розказав йому, як було і чого вимагали від нього сторожі.

— Сідай же швидше та поїдемо, — каже Вовк. От поїхали. Вовк і привіз його знов

у гай дубовий. Коли дивляться — аж по горі ходить панна з дівчиною, своєю слугою.

— Іди ж, — каже йому Вовк, — до тієї панни та скажи їй, що тобі дуже хочеться пити: нехай вона пошле ту дівчину по воду, а ти бери її скоріш на оберемок та й неси до мене.

Пішов дурень до панни та й просить її:

— Пошліть, панно, по воду: дуже пити хочеться.

Вона, почувши це, стала просити його зайти у хату; він відмовляється, що йому не можна зайти.

— Візьміть та пошліть дівку по воду.

Та й послала, а дурень тоді як ухопить її на оберемок та мерщій до Вовка, сів на нього і полетів, як птиця. Прибігли до того місця, де він крав коня до половини золотого, до половини срібного, Вовк став та й каже йому:

— Я ж перекинуся панною, а ти мене відведи і віддай сторожам, та як візьмеш у них коня наполовину золотого, наполовину срібного, то сідай на нього та й їдь швидше по цій дорозі, що до Жар-птиці; я дожену тебе.

Так і зробили. Вовк перекинувся панною; дурень узяв його, підвів до сторожі та й проміняв на коня до половини золотого, до половини срібного.

Потім посадив на коня панну, ту, що вкрав собі, сів і сам та й поїхав тим шляхом, що йде до Жар-птиці. А сторожі узяли ту панну, що він залишив їм, принесли їй яблук, ягід і усього-усього та й давай годувати. От наївся наш Вовк гарно та й каже їм:

— Випустіть мене трохи погуляти.

Вони й випустили його, та тільки що випустили — він зараз і перекинувся Вовком, вони не уздріли і як, та й побіг собі скільки видно, тільки курява знялася. Біг-біг він, а далі й наздоганяє дурня аж там уже, де була Жар-птиця, та й знову каже йому:

— Я ж знову перекинуся конем, а ти відведи мене і віддай сторожам, та як візьмеш Жар-птицю, то сідай на коня та й їдь аж до тієї дороги, де ти розпрощався з братами,

Які фантастичні епізоди описано в казці?

там і почекаєш мене. Та тільки не спи, а то брати уб'ють тебе.

Дурень так і зробив, як казав Вовк: виміняв Жар-птицю, сів на коня, взяв панну та мерщій і дременув.

От приїздить на те місце, де три дороги сходяться в одну, та й сів відпочити, а коня пустив пастись. Жар-птиця сидить у клітці та й співає, а панна й просить його:

— Не засни ж, будь ласка, а то брати уб'ють тебе і мене.

Коли дивиться вона — їдуть два парубки; вона зараз до дурня — аж він уже спить. Давай вона його будити; будила-будила — ніяк не розбудить. От під'їхали туди ж і ті парубки.

— Дивись-но, — каже один, — це ж наш брат-дурень. Давай уб'ємо його, а коня, Жар-птицю і красну дівицю візьмемо собі.

Так і зробили, як сказали: убили брата і покинули там, а коня, Жар-птицю і красну дівицю узяли та й поїхали. Незабаром прибігає й Вовк. Дивиться, аж дурня вже клює

Яке магичне число повторюється у цій у казці?

сорока, а гадюка ссе з нього кров. От він зараз гадюку убив, а до сороки й каже:

— Як ти мені не принесеш води цілющої й живлющої, то й тебе уб'ю.

— У чому ж я тобі принесу? — питає сорока.

Він узяв зробив з листя дві коробочки, одну прив'язав сороці до однієї ноги, другу до другої та й пустив її. На другий день прилітає вона до нього в полудень і приносить воду. Тоді він узяв полив дурня цілющою водою, зцілив його, а далі — живлющою — оживив.

— Та й довго ж як я спав, — каже дурень.

— Якби не я, заснув би ти навіки, — обізвавсь Вовк. — Сідай швидше та поїдемо, а то старший брат обвінчається з панною.

Сів дурень на Вовка і поїхали. Приїжджає додому, коли дивиться — стоїть перед ганком коляска: а в тій колясці запряжений його кінь, до половини золотий, до половини срібний. Як побачив його кінь той, так і кинувсь до нього, поволік із собою і коляску ту; а як побачила його Жар-птиця у вікно, так і пурхнула до нього: розбила й вікно, вилетіла та й сіла йому на плече. Коли це виходить і панна та з його братом, така заплакана, — їхати до вінця. Як угледіла ж вона дурня — зараз до нього так і кинулася.

— Ось хто мене вкрав, — каже, — за нього й вийду.

Дивиться на це диво батько і сам не знає, що воно робиться. Тут дурень і розказав йому все дочиста, як було діло. А батько йому й каже:

— Роби ж з братами, що хочеш...

Тоді дурень поїхав до вінця, повінчався з панною, братів простив, а Вовкові зжарив цілого барана.

От вам казка, а мені бубликів в'язка.

За допомогою яких чарівних засобів Вовк оживив героя казки?

Виберіть правильний варіант.

1. Дурень поїхав по тій дорозі...

- що сам буде ситий, а кінь його голодний;
- що сам буде голодний, а кінь ситий;
- що вовк коня з'їсть.

2. Щоб узяти Жар-птицю, дурневі треба було привести...
 - коня до половини золотого, до половини срібного;
 - теля до половини золоте, до половини срібне;
 - лоша до половини золоте, до половини срібне.
3. Старші брати вбили дурня та забрали із собою...
 - коня, сороку, Жар-птицю;
 - коня, Жар-птицю, гадюку;
 - коня, Жар-птицю, красну дівичю.

1. Визначте, до якої групи належить казка «Про Жар-птицю та Вовка» (казка про тварин, побутова чи фантастична).
2. Чи є у цій казці традиційні зачин і кінцівка? Відповідь проілюструйте уривками з тексту.
3. Назвіть дійових осіб казки «Про Жар-птицю та Вовка».
4. Знайдіть у казці приклади фантастичних перетворень, перебільшень, чарівних предметів.
5. Які магічні числа зазвичай використовуються у казках? Наведіть приклади з відомих вам казок.
6. Кому симпатизує автор (народ) у казці «Про Жар-птицю та Вовка»?
7. Чому в казках добро і справедливість перемагають зло та кривду? Чи завжди так буває в повсякденному житті?

1. Складіть уявний діалог між старшими братами і дурнем після його повернення додому.
2. Складіть детальні описи Жар-птиці і красної дівичі, використовуючи художні засоби.

- Перечитайте казку, поділіть її на частини за таким планом:
1. Батько відпускає синів помандрувати світом.
 2. На роздоріжжі.
 3. Зустріч з Вовком.
 4. Викрадення Жар-птиці.
 5. Пригода з конем.
 6. Обдурення панни.
 7. Допомога Вовка.
 8. Вчинок старших братів.
 9. Оживлення дурня.
 10. Щасливе закінчення мандрівки.

Казки

Чи є на Землі людина, яка не любила б казок? Напевно, немає. Адже змалку казка навчала вас уявляти та мріяти, радіти й сумувати. Ознайомившись ближче з українськими народними казками, ви бачите, що вони уславлюють любов українців до волі, сміливість, мудрість, прагнення до справедливості, працьовитість. І навпаки, у казках засуджується рабство, брехня, жорстокість, ледарювання. За такими неписаними моральними законами, відображеними в казках, віками жив наш народ, мріючи про те, що буде-таки колись у своїй хаті своя правда.

Саме слово **казка** походить від слова «казати» — розповідати. У казковому світі живуть персонажі, створені народною уявою, наділені характерними національними рисами, тому вони й перемагають сили зла. Зазвичай у казковому світі торжествує добро й правда, усе закінчується щасливо.

Казка має своєрідну побудову: вона складається із зачину, основної частини та кінцівки.

«Жив собі...», «Був собі...», «Це було за царя Тимка (Панька), як була земля тонка...» — так традиційно розпочинається багато казок. Це і є **зачин**.

В **основній частині** розповідається про дійових осіб, події розгортаються як ланцюжок пригод. Характерною ознакою казок є використання чисел три, сім, дванадцять. Змії мають три, сім чи дванадцять голів, живуть три брати, сходяться три дороги тощо.

Кінцівка — це характерний вислів, яким традиційно закінчується казка: «Живуть-поживають, добра наживають» чи «Вам казка, а мені бубликів в'язка» та інші.

За змістом казки поділяються на такі види: казки *про тварин, побутові та фантастичні*.

Казки про тварин є найдавнішими з-поміж інших. У них діють звірі, птахи, свійські тварини, які розмовляють, думають,

Казка — це фольклорний розповідний твір про вигадані, а часом і фантастичні події.

Побудова казки: зачин, основна частина, кінцівка.

Види казок за змістом: казки про тварин, побутові та фантастичні (чарівні).

хвилюються, мріють так, як люди. Серед них, як і серед людей, є розумні й дурні, хитрі й простакуваті, жадібні й щедрі, добрі та злі.

У побутових казках героями є звичайні люди. Це бідняк, багач, селянин, пан, дід і баба, брати, зла мачуха і добра пасербиця. У побутових казках, як і в інших, добро завжди переборює зло. Тому кмітлива дівчина перемагає жадібного пана, бідні стають багатими, а батьки навчають дітей життєвої мудрості.

У фантастичних казках розповідається про незвичайні події та вчинки героїв, неможливі у повсякденному житті. Герої цих казок наділені чудодійною силою, використовують цілющу воду, чарівний перстень, скатертину-самобранку, килим-самоліт для перемоги над силами зла: бабою-ягою, змієм, відьмою.

Як ви, напевно, помітили, в усіх народних казках герої та їхні вчинки багато в чому схожі. Така подібність пояснюється тим, що всі народи, зокрема й український, прагнуть перемоги добра над злом, правди над кривдою, справедливості над несправедливістю.

1. Чому, на вашу думку, у людей виникла потреба складати казки?
2. Що найчастіше ушляхуляли українці в народних казках, а що засуджували?
3. Що є спільного в усіх народних казках?
4. На які види поділяються казки за змістом?

Складіть казку на тему зі шкільного життя, в якій були б фантастичні події, чудодійні предмети, магічні числа. Складаючи казку, пам'ятайте про особливості її побудови (зачин, основна частина, кінцівка).

Дійові особи

Казки — це чарівний світ, який відтворює дійсність, передає читачеві народну мудрість і досвід. Читаючи казки, ми знайомимося з різними людьми та подіями.

Люди, а також тварини, речі, явища природи, яким приписуються людські якості та вчинки, у художніх творах називаються **дійовими особами**. Їх ще називають героями, або персонажами. Наприклад, у казці «Мудра

дівчина» дійові особи — це пан, два брати і дочка бідного брата. У казці «Про Жар-птицю та Вовка» героями (персонажами) є цар, троє синів, вовк, панна, сторожі.

1. Кого ми називаємо дійовими особами, або персонажами, героями твору?
2. Назвіть улюблених персонажів творів, прочитаних вами самостійно. Що в характерах цих героїв подобається вам найбільше?

Виразне читання казок

Ви, мабуть, помічали, що іноді казку цікаво слухати, а іноді — не дуже. Усе залежить від того, як її читають: виразно чи ні.

Читати казки потрібно так, начебто ви самі брали участь в описаних подіях або були їхніми свідками. Тому читайте казку **середнім темпом**, не поспішаючи, ніби пригадуючи розвиток подій. Пам'ятайте, що розповідати слід **упевнено**, немов у казці зображено цілком достовірні, правдиві події, які ви спостерігали або чули про них. Не забувайте, що суттєвою особливістю казки є фантазія. Тому фантастичні моменти передавайте трохи **приглушеним голосом**, наче ви слухали цілком правдиву, але незвичайну і таємну історію.

Отже, виразне читання казки має неабияке значення, бо ми передаємо словами не лише зміст, а й почуття, настрої, красу художнього твору. Основними поняттями виразного читання є **інтонація, темп, пауза, логічний наголос**.

1. Як саме потрібно розповідати казку? Чому розповідь слід вести упевнено?
2. Чому фантастичні епізоди краще передавати притишеним голосом?
3. Підготуйтеся до виразного читання улюбленої казки.

Інтонація (від латин. — голосно промовляти) — тон читання, який допомагає висловити почуття героїв твору і своє ставлення до того, про що в ньому йдеться. Є розповідна, спонукальна, ствердна та інша інтонація.

Темп (від італ. — час, тривалість) — швидкість, із якою потрібно читати текст. Розрізняють швидкий, середній та уповільнений темп.

Пауза (від грец. — припинення) — зупинка в читанні. Тривалість пауз може бути різною, залежно від змісту тексту. Є довга, середня та коротка пауза.

Логічний наголос (від грец. — правильний, змістовний) — виділення силою голосу слів, які є дуже важливими для висловлення думок.

Літературні казки

Казки, створені письменниками, називаються **літературними**.

Чимало казок, на відміну від народних, мають свого автора, тому їх називають **авторськими**, або **літературними**. Серед авторів казок — знані майстри слова: І. Франко, Леся Українка, В. Симоненко, Н. Забіла, В. Неустайко, О. Іваненко, Ю. Яриш.

Із зарубіжної літератури відомі казки Г. К. Андерсена, Ш. Перро, братів Грімм, О. Пушкіна та багатьох інших.

Джерелом натхнення для письменників зазвичай була народна творчість, тому літературні казки здебільшого мають ті самі ознаки, що й народні. Однак літературна казка має і свої особливості. Якщо народна казка побутує в усній формі, то літературна має **писемну форму**. Народна казка може мати кілька варіантів. **Текст літературної казки постійний, незмінний**. На відміну від народної казки, у літературній казці мова може бути як прозою, так і віршованою. У початковій школі ви вже читали написані віршами казки Н. Забіли про вовка і козенят, «Безконечні казочки» Марійки Підгірянки, історію про море В. Скомаровського, а також російських поетів — О. Пушкіна та П. Єршова.

Народна і літературна казка — це школа народної моралі. Мудрість і сила починаються з найпростішого: уміння шанувати старших, допомагати ближньому і захищати слабшого.

1. Які казки називаються літературними? Наведіть приклади.
2. Які літературні казки зарубіжних авторів ви читали?
3. Назвіть спільні та відмінні ознаки літературних і народних казок.
4. Як потрібно читати казку, щоб її було цікаво слухати?

Іван Франко
(1856–1916)

Чимало прекрасних казок для дітей написав видатний український письменник **Іван Якович Франко**.

Народився Іван Франко 27 серпня 1856 року в селі Нагуєвичах Дрогобицького повіту на Львівщині в родині сільського коваля. Малий Івась (Ясьо — так звала сина мати) змалку любив бувати у батьковій кузні, куди сходилися селяни, щоб поспілкуватися, почути новини, порадитися, переповісти цікаві, часто фантастичні історії. Згодом письменник не раз казав, що отой вогонь батьківської кузні, силу якого він узяв у свою душу на далеку життєву дорогу, не згасав уже ніколи. Любив Івась слухати й материні казки, дивовижний, чарівний світ яких полонив уяву хлопчика.

Шестирічного Івася віддали до початкової школи, де навчали українською, польською та німецькою мовами. Учився хлопчик легко, оскільки від природи був здібним. Уже за десять днів навчився читати українською мовою, а через деякий час знав напам'ять майже усього Шевченка. Та й пам'ять у нього була неабияка. «...Лекцію історії, котру вчитель цілу годину говорив, я міг опісля продиктувати товаришам слово в слово», — згадував письменник.

Життя Івася не було безхмарним, адже одинадцятирічним він залишився без батька, а в шістнадцять років — і без матері. клопоти з утримання сім'ї взяв на себе вітчим Гринь

Гаврилик — добрий і розумний чоловік. Він доклав усіх зусиль, аби талановитий хлопчина став освіченою людиною.

Вищу освіту Іван Франко здобув не відразу. Спочатку він навчався на філософському факультеті Львівського університету, але закінчити його завадила політична діяльність. Юнака кілька разів арештовували, а згодом і виключили з університету. Проте бажання вчитися не покидало Івана, і він через деякий час закінчив уже Чернівецький університет і навіть захистив ступінь доктора філософії у Відні.

Товариші зі студентських років запам'ятали майбутнього письменника худорлявим, невисоким юнаком з непокірною кучерявою чуприною, яка відблискувала жовтогарячими вогниками. Рішучий вираз обличчя, переконлива, захоплююча манера вести розмову часто робили його центром уваги товариства. А ще часом здавалось, що він усе кудись поспішав, бо швидко читав, писав, швидко доводив до завершення всі справи.

Неоціненним залишається внесок Івана Франка в українську літературу. Для дітей письменник написав чимало цікавих казок, які об'єднав у збірку і видав наприкінці XIX ст. під назвою «Коли ще звірі говорили». На думку І. Франка, казки «заставляють дітей сміятися й думати, розбуджують їхню цікавість та увагу до явищ природи». До збірки «Коли ще звірі говорили» увійшла й казка «Фарбований Лис».

Іван Франко написав дуже багато поетичних, прозових, драматичних творів, літературознавчих досліджень, які зібрано у 50-ти томах. Однак чи не найулюбленішим його героєм був хлопчик Мирон — персонаж оповідань «У кузні», «Малий Мирон», «Олівець», «Під оборогом», чимось схожий на малого Яся з прикарпатських Нагуевичів.

Франко був напрочуд скромним, любив одяг строгих кольорів, майже завжди носив вишивану сорочку. Мріяв купити велосипед, але так і не купив. Часто мандрував пішки, був завзятим рибалкою і грибником.

Помер Іван Франко 28 травня 1916 року. Письменника по праву вважають продовжувачем традицій Тараса Шевченка. Це відзначив Д. Павличко: «Шевченко народив, а Франко виховав українську націю». І, безперечно, продовжує виховувати сьогодні, адже його твори друкуються чималими тиражами, пісні на його вірші виконують популярні співаки, а фільми, зняті за мотивами його творів, хвилюють і дітей, і дорослих.

ФАРБОВАНИЙ ЛИС

Жив собі в однім лісі Лис Микита, хитрий-прехитрий. Кілька разів гонили його стрільці, травили його псами, наставляли на нього заліза¹ або підкидали йому затруєного м'яса, нічим не могли йому доїхати кінця. Лис Микита кпив² собі з них, оминав усякі небезпеки, ще й інших своїх товаришів остерегівав. А вже як вибрався на лови — чи то до курника, чи до комори, то не було сміливішого, вигадливішого та спритнішого злодія над нього. Дійшло до того, що він не раз у білий день вибирався на полювання і ніколи не вертав з порожніми руками.

Се незвичайне щастя і та його хитрість зробили його страшенно гордим. Йому здавалося, що нема нічого неможливого для нього.

— Що ви собі думаєте! — величався він перед своїми товаришами. — Досі я ходив по селах, а завтра в білий день піду до міста і просто з торговиці курку вкраду.

¹ Залізо — тут: пастка.

² Кпиви — глузувати, насміхатися.

Якими рисами характеру наділяє Лиса Микиту автор?

— Ет, іди, не говори дурниць! — уговкували його товариші.

³ Решетився — тут: вихвалявся.

— Що, дурниць! Ану, побачите! — решетився³ Лис.

— Побачимо або й не побачимо. Там пси купами по вулицях ходять, то вже хіба б ти перекинувся в блоху, щоб тебе не побачили і не роздерли.

— От же побачите: і в блоху не перекинуся, і не роздеруть мене! — товк своє Лис і поклав собі міцно зараз завтра, в сам торговий день, побігти до міста і з торговиці вхопити курку.

⁴ Перечислився — тут: прорахувався.

Але сим разом бідний Микита таки перечислився⁴. Поміж коноплі та кукурудзи він заліз безпечно аж до передмістя; огородами, перескакуючи плоти та ховаючися між яриною⁵, дістався аж до середмістя. Але тут біда! Треба було хоч на коротку хвилю вискочити на вулицю, збігати на торговицю і вернути назад. А на вулиці і на торговиці крик, шум, гармидер, вози скриплять, колеса туркочуть, коні гримлять копитами, свині квичуть, селяни гойкають — одним словом, клекіт такий, якого наш Микита і в сні не бачив, і в гарячці не чував.

⁵ Яринá — тут: городина.

Що побачив і почув на торговиці Лис Микита?

Але що діяти! Наважився, то треба кінчити те, що зачав. Посидівши пару годин у бур'яні коло плоту, що притикав до вулиці, він освоївся трохи з тим гамором. Позбувшись першого страху, а надто роздивившись потроху, куди і як найліпше бігти, щоб осягнути свою ціль, Лис Микита набрав відваги, розбігся і одним духом скочив через пліт на вулицю. Вулицею йшло і їхало людей багато, стояла курява. Лиса мало хто й запримітив, і нікому до нього не було діла. «От пес так пес», — думали собі люди. А Микита тому й рад. Знітився, скулився та ровом як не чкурне просто на торговицю, де довгим рядом сиділи жінки, держачи на решетах, у кошах і кобелях⁶ на продаж яйця, масло, свіжі гриби, полотна, сім'я, курей, качок та інші такі гарні речі.

Чому люди не помітили Лиса?

⁶ Кобéля — торба.

Але не встиг він добігти до торговиці, коли йому настрічу біжить пес, з іншого боку надбігає другий, там видить третього. Псів уже наш Микита не обдурить. Зараз занюхали, хто він, загарчали та й як не кинуться до нього! Господи, яке страхіття! Наш Микита скрутився, мов муха в окропі: що тут робити? куди дітися? Недовго думаючи, він шмигнув у найближчі отворені сіни, а з сіней на подвір'я. Скулився тут і роздивляється, куди б то сховатися, а сам наслухує, чи не біжать пси. Ого! Чути їх! Уже близько! Бачить Лис, що на подвір'ї в куті стоїть якась діжка. От він, недовго думаючи, скік у діжку та й сховався.

Щастя мав, бо ледве він щез у діжі, коли надбігли пси цілою купою, дзявкаючи, гарчачи, нюхаючи.

— Тут він був! Тут він був! Шукайте його! — кричали передні.

Ціла юрба кинулася по тісенькім подвір'ї, по всіх закутках, порпають, нюхають, дряпають — Лиса ані сліду нема. Кілька разів підходили й до діжі, але негарний запах, який ішов від неї, відгонював їх. Вкінці, не знайшовши нічого, вони побігли далі. Лис Микита був урятований.

Урятований, але як!

У діжі, що так несподівано стала йому в пригоді, було більше як до половини синьої, густо на олії розведеної фарби. Бачите, в тім домі жив маляр, що малював покої, паркани та садові лавки.

Власне завтра мав малювати якийсь великий шмат паркану і відразу розробив собі цілу діжку фарби та й поставив її в куті на подвір'ї, щоб мав на завтра готову. Вскочивши в сей розчин, Лис Микита в першій хвилині занурився в нього з головою і мало не задушився. Але потім, діставши задніми ногами дна бочки, став собі так, що все його тіло було затоплене в фарбі, а тільки морда, також синьо помальована, трошечки вистирчала з неї. Отак він вичекав, поки минула страшна

Доберіть синоніми до слова «щез».

Уявіть картину перебування Лиса у бочці. Співчуття чи іронію* викликає вона?

* *Іронія* — (грец. — удаване незнання) — художній засіб, який виражає глузливо-критичне ставлення до когось або чогось.

небезпека. Серце у бідолахи билося сильно, голод крутив кишки, запах олії майже душив його, але що було діяти! Слава Богу, що живий! Та й то ще хто знає, що буде. Ану ж надійде господар бочки і застане його тут?

Але й на се не було ради. Майже вмираючи зо страху, бідний Лис Микита мусив сидіти в фарбі тихо аж до вечора, знаючи добре, що якби тепер, у такім строї⁷, появився на вулиці, то вже не пси, але люди кинуться за ним і не пустять його живого. Аж коли смерклося, Лис Микита прожогом вискочив зі своєї незвичайної купелі, перебіг вулицю і, не спостережений ніким, ускочив до садка, а відси бур'янами, через плоти, через капусти та кукурудзи чкурнув до лісу. Довго ще тяглися за ним сині сліди, поки фарба не обтерлася трохи або не висхла. Вже добре стемнілося, коли Микита добіг до лісу, і то не в тім боці, де була його хата, а геть у протилежнім. Був голодний, змучений, ледве живий. Додому треба було ще бігти зо дві милі, але на се у нього не ставало вже сили. Тож, підкріпившись трохи кількома яйцями, що знайшов у гнізді перепелиці, він ускочив у першу-ліпшу порожню нору, розгорнув листя, зарився у ньому з головою і заснув справді як по купелі.

⁷ Стрій — убрання.

Поясніть, що означає «чкурнув». Доберіть синоніми до цього слова.

Чи пізно, чи рано встав він на другий день, сього вже в книгах не записано, — до- сить, що, вставши з твердого сну, позіхнувши смачно і сплюнувши тричі в той бік, де вчора була йому така немила пригода, він обереж- ненько, лисячим звичаєм, виліз із нори. Глип-глип! Нюх-нюх! Усюди тихо, спокійно, чисто. Заграло серце в лисячих грудях. «Саме добра пора на полювання!» — подумав. Але в тій хвилі зирнув на себе — Господи! Аж скрикнув неборачисько. А се що таке? З пе- реляку він кинувся тікати, але ба, сам від себе не втечеш! Зупинився і знов придивля- ється: та невже се я сам? Невже се моя шерсть, мій хвіст, мої ноги? Ні, не пізнає, не пізнає, та й годі! Якийсь дивний і страшний звір, синій-синій, з препоганим запахом, покритий не то лускою, не то якимись колю- чими гудзами⁸, не то їжаківими колючками, а хвіст у нього — не хвіст, а щось таке вели- чезне і важке, мов довбня або здоровий сту- пернак⁹, і також колюче.

Став мій Лис, оглядає те чудовище, що зробилося з нього, обнюхує, пробує обтріпа- тися — не йде. Пробує обкачатися в траві — не йде! Пробує дряпати з себе ту луску па- зурами — болить, але не пускає! Пробує лизати — не йде! Надбіг до калюжі, скочив у воду, щоб обмитися з фарби, — де тобі! Фарба олійна, через ніч у теплі засохла добре, не пускає. Роби що хочеш, небоже Микито!

У тій хвилі де не взявся Вовчик-Братик. Він ще вчора був добрий знайомий нашого Микити, але тепер, побачивши нечуваного синього звіра, всього в колючках та гудзах і з таким здоровенним, мов із міді вилитим, хвостом, він аж завив з переляку, а отямив- шися, як не пішов утікати — ледве хлипає! Подибав¹⁰ у лісі Вовчицю, далі Ведмедя, Кабана, Оленя — всі його питають, що з ним, чого так утікає, а він тільки хлипає, баньки витріщив та, знай, тільки лепоче:

— Он там! Он там! Ой, та й страшне ж! Ой! Та й люте ж!

Як ви розумієте слово «неборачисько»?

⁸ Гудз — гуля.

⁹ Ступернак — товкач.

¹⁰ Подібав — зустрів.

Яке враження справив Лис Микита на Вовчика-Братика? Чому Вовк так перелякався?

— Та що, що таке? — допитують його свояки.

— Не знаю! Не знаю! Ой, та й страшенне ж!

Що за диво! Зібралось довкола чимало звіра, заспокоюють його, дали води напитися. Мавпа Фрузя вистригла йому три жменьки волосся з-між очей і пустила на вітер, щоб так і його переполох розвіявся, але де тобі, все дарма. Бачачи, що з Вовком непорадна¹¹ година, звірі присудили йти їм усім у той бік, де показував Вовк, і подивитися, що там таке страшне. Підійшли до того місця, де все ще крутився Лис Микита, зиркнули собі ж та й кинулися врозтіч. Де ж пак! Такого звіра ні видано, ні чувано, відколи світ світом і ліс лісом. А хто там знає, яка у нього сила, які в нього зуби, які кігті і яка його воля?

Хоч і як тяжко турбувався Лис Микита своєю новою подобою, а все-таки він добре бачив, яке враження зробила та його подоба зразу на Вовка, а отсе тепер і на інших звірів.

«Гей, — подумав собі хитрий Лис, — та се не кепсько, що вони мене так бояться! Так можна добре виграти. Стійте лишень, я вам покажу себе!»

І, піднявши вгору хвіст, надувшись гордо, він пішов углиб лісу, де знав, що є місце сходин для всієї лісової людності. Тим часом гомін про нового нечуваного і страшного звіра розійшовся геть по лісі. Всі звірі, що жили в тім лісі, хотіли хоч здалека придивитися новому гостеві, але ніхто не смів приступити ближче. А Лис Микита мов і не бачить сього, йде собі поважно, мов у глибокій задумі, а прийшовши насеред звірячого майдану, сів на тім пеньку, де звичайно любив сидати Ведмідь.

Сів і жде. Не минуло й півгодини, як довкола майдану нагромадилося звірів і птахів видимо-невидимо. Всі цікаві знати, що се за проява, і всі бояться її, ніхто не сміє приступити до неї. Стоять здалека, тремтять і тільки чекають хвилі, щоб дати драпака¹².

¹¹ Непорадна — тут: лиха.

Як ви гадаєте, яка риса характеру допомогла Лисові вийти зі скрутного становища?

Чому Лис Микита вибрав пеньок, де любив сидіти Ведмідь?

¹² Дати драпака — втекти.

Тоді Лис перший заговорив до них ласкаво:

— Любі мої! Не бійтеся мене! Приступіть ближче, я маю вам щось дуже важне сказати.

Але звірі не підходили, і тільки Ведмідь, ледве-ледве переводячи дух, запитав:

— А ти ж хто такий?

— Приступіть ближче, я вам усе розповім, — лагідно і солодко говорив Лис.

Звірі трохи наблизилися до нього, але зовсім близько не важилися.

— Слухайте, любі мої, — говорив Лис Микита, — і тіштеся! Сьогодні рано Святий Миколай виліпив мене з небесної глини — придивіться, яка вона блакитна! І, ожививши мене своїм духом, мовив: «Звіре Остромисле! В звірячій царстві запанував нелад, несправедливий суд і неспокій. Ніхто там не певний свого життя і свого добра. Іди на землю і будь звірячим царем, заводь лад, суди по правді і не допускай нікому кривдити моїх звірів!»

Чому Лис заговорив до звірів лагідно й солодко?

Які риси характеру приписав собі Лис Микита, назвавшись Остромислом?

Почувши се, звірі аж у долоні сплеснули.

— Ой Господи! Так се ти маєш бути наш добродій, наш цар?

— Так, дітоньки, — поважно мовив Лис Микита.

Нечувана радість запанувала в звірячій царстві. Зараз кинулися робити порядки. Орли та яструби наловили курей, вовки та ведмеді нарізали овець, телят і нанесли цілу купу перед нового царя. Сей узяв часточку собі, а решту по справедливості розділив між усіх голодних.

Як ви оцінюєте царювання Лиса?

Знов радість, знов оклики зачудування і подяки. От цар! От добродій! От премудрий Соломон! Та за таким царем ми проживемо віки вічні, мов у Бога за дверми!

Пішли дні за днями. Лис Микита був добрим царем, справедливим і м'якосердним, тим більше, що тепер не потребував сам ходити на лови, засідати, мордувати. Все готове, зарізане, навіть обскубане і обпатране, приносили йому услужні міністри. Та й справедливість його була така, як звичайно у звірів: хто був дужчий, той ліпший, а хто слабший, той ніколи не виграв справи.

Що означає вислів: «Жив, як у Бога за дверми»?

Жили собі звірі під новим царем зовсім так, як і без нього: хто що зловив або знайшов, той їв, а хто не зловив, той був голоден. Кого вбили стрільці, той мусив загинути, а хто втік, той Богу дякував, що живе. А проте всі були дуже раді, що мають такого мудрого, могутнього й ласкавого царя, а надто так неподібного до всіх інших звірів.

І Лис Микита, зробившись царем, жив собі, як у Бога за дверима. Тільки одного боявся, щоб фарба не злізла з його шерсті, щоби звірі не пізнали, хто він є по правді. Для того він ніколи не виходив у дощ, не йшов у гущавину, не чухався і спав тільки на м'якій перині. І взагалі він пильнував, щоби нічим не зрадити перед своїми міністрами, що він є Лис, а не жоден звір Остромисл.

Так минув рік. Надходили роковини того дня, коли він настав на царство. Звірі

надумали святкувати врочисто той день і справити при тій нагоді великий концерт. Зібрався хор з лисів, вовків, ведмедів, уложено чудову кантату, і вечором по великих процесіях, обідах і промовах на честь царя хор виступив і почав співати. Чудо! Ведмеді ревли басом, аж дуби тряслися. Вовки витягали соло, аж вухо в'януло. Але як молоді лисички в народних строях задзявкотіли тоненькими тенорами, то цар не міг витримати. Його серце було переповнене, його обережність заснула, і він, піднявши морду, як не задзявкає й собі по-лисячому!

Господи! Що стало? Всі співаки відразу затихли. Всім міністрам і слугам царським відразу мов полуда з очей спала. Та се Лис! Простісінський фарбований Лис! Ще й паскудною олійною фарбою фарбований! Тьфу! А ми собі думали, що він не знати хто такий! Ах ти, брехуне! Ах ти, ошуканче!

І, не тямлячи вже ані про його добродійства, ані про його величну мудрість, а люті тільки за те, що так довго давали йому дури-ти себе, всі кинулися на нещасного Лиса Микиту і розірвали його на шматочки. І від того часу пішла приповідка: коли чоловік повірить фальшивому приятелеві і дасть йому добре одуритися, коли який драбуга¹³ отуманить нас, обдере, оббреше і ми робимося хоть дрібку мудрішими по шкоді, то говоримо: «Е, я то давно знав! Я на нім пізнався, як на фарбованім Лисі».

Поясніть, як ви розумієте вислів: «Мов полуда з очей спала».

¹³ *Драбуга* — тут: пройдисвіт.

Чи викликає у вас Лис Микита співчуття? Чому?

Перевірте правильність поданих тверджень.

- Лис Микита набрав відваги, розбігся і одним духом скочив через пліт на вулицю.
- Ціла юрба кинулася по тісненькім подвір'ї, по всіх закутках, порпають, нюхають, дряпають — аж і Лиса знайшли.
- Коли смеркалося, Лис Микита прожогом вискочив зі своєї незвичайної купелі, перебіг вулицю, ускочив до садка, а звідси чкурнув до лісу.
- Став Лис, оглядає те чудовище, що зробилося з нього, обнюхує, пробує обтріпатися — не йде, обкачався в траві — і фарба одразу зійшла.

- Мавпа Фрузя вистригла Лису Микиті три жменьки волосся з-поміж очей і пустила на вітер.
- Усі міністри і царські слуги так і не зрозуміли, що перед ними звичайнісінький фарбований Лис.

1. Розкажіть про спосіб життя Лиса Микити. Чому полювання Лиса завжди було вдалим? Які риси характеру йому в цьому допомагали?
2. Яка подія різко змінила життя Лиса Микити? Перекажіть епізод із казки, де це описано. Дайте назву цьому епізоду.
3. Про що думав Лис, коли сидів у діжці з фарбою, і тоді, як побачив себе вранці?
4. Що означає вислів: «Від себе не втечеш»?
5. Чому лісові мешканці так швидко повірили пройдисвітові? Свої міркування підтвердіть рядками твору.
6. Чи змінилось щось у житті звірів, коли царем став Лис Микита?
7. Яку рису характеру звірів використав ошуканець Лис, щоб їх одурити?
8. Як звірі покарали Лиса Микиту?
9. Чи тільки Лиса висміяв І. Франко в казці «Фарбований Лис»? Обґрунтуйте свої міркування. Яка головна думка твору?
10. Чи сподобався вам Лис Микита? Чому? А як ви оцінюєте поведінку звірів?

1. Від чого застерігає прислів'я «Довіряй, але перевіряй»? Чи завжди слід бути беззастережно довірливим?
2. Доведіть, що твір «Фарбований Лис» — це казка. Які вислови з казки ви чули раніше? А які хотіли б запам'ятати?

1. Перечитайте казку, поділивши її на частини за планом:
 1. Вправний мисливець.
 2. Лис пробирається на торговицю.
 3. Неприємна зустріч із собаками.
 4. У діжці з фарбою.
 5. Страшний синій звір.
 6. Царювання Лиса.
 7. Помста одурених звірів.
2. З'єднайте частини висловів, щоб утворилися прислів'я. Поясніть, як зміст прислів'їв відповідає характерам персонажів казки.

У страху	бо дурниця боком вилізе.
Знай, коза,	а думки лукаві.
Слова ласкаві,	а за те, що овечку з'їв.
Не лізь туди,	своє стійло.
Не за те вовка б'ють, що він сірий,	очі великі.
Не микайся, Грицю, на дурницю,	куди твоя голова не лізе.

Мова автора та персонажів

Літературні твори найчастіше написані так, що розповідь у них ведеться від імені оповідача. Таку розповідь називають **мовою автора**.

Висловлювання дійових осіб твору, що їх вводить автор у розповідь, називають **мовою персонажів**.

Мова дійових осіб і мова автора в тексті часто переплітаються, чергуються, тісно пов'язуються між собою, становлячи єдине ціле — **художній твір**.

У казці «Фарбований Лис» автор, Іван Франко, розповідає про життя та походеньки головного героя — Лиса Микити. Але й сам Лис Микита своїми висловлюваннями та міркуваннями всебічно характеризує себе.

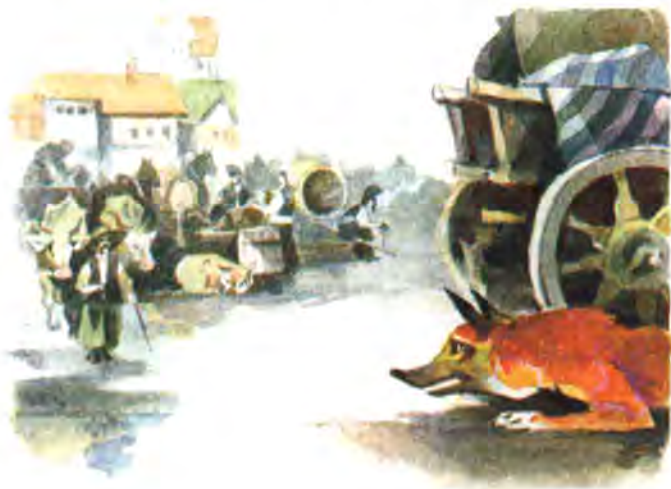
Мову автора та мову персонажів слід читати по-різному, добираючи відповідну інтонацію, тон, темп, гучність тощо.

Мова автора — розповідь про ті чи інші події, вчинки героїв, їхні характери, яку веде оповідач.

Мова персонажів — це висловлювання героїв твору.

1. Про що ми дізнаємося з мови автора, про що — з мови дійових осіб? Доведіть свою думку на прикладі уривка з казки Івана Франка «Фарбований Лис» від слів: «Став мій Лис, оглядає те чудовище...» до слів «Пішли дні за днями». В уривку розмежуйте мову автора і мову персонажів.
2. Знайдіть і зачитайте фрагмент казки, що описує цю ілюстрацію. Від чийого імені ведеться розповідь?

Василь Королів-Старий (1879–1943)

Щедра полтавська земля подарувала Україні та світові не одного талановитого письменника. І помітне місце серед них займає **Василь Королів-Старий**. Це один із псевдонімів Василя Костьовича Королева, який народився 4 лютого 1879 року в мальовничому селі Ладані. З дитинства захоплювався українським фольклором, творами Тараса Шевченка та Миколи Гоголя. Закінчив Полтавську духовну семінарію, однак священником не став, а здобув професію ветеринарного лікаря, працював за фахом і пробував сили в літературі.

Революційні події 1917–1919 років захопили письменника. У цей час він працював редактором журналу «Книгар» і підтримував борців за незалежність Української держави. У 1919 році Василь Королів-Старий виїхав до Чехо-Словаччини. Обставини склалися так, що на Батьківщину він не повернувся. Але туга за рідним краєм відбилася в усіх його творах: і в романі «Чмелик», що розповідає про мандрі юнака з Полтавщини, і в оповіданнях, і у збірці казок «Нечиста сила», яка вийшла друком у 1923 році у чеському місті Каліші. У доробку письменника є і п'єси-казки «Русалка-жаба», «Лісове свято», і твір про Бориса Грінченка, і чимало перекладів з чеської мови, і навіть малюнки, на яких відтворено природу і побут Закарпаття.

Тривалий час, майже чверть віку, прожив Василь Королів-Старий на чеській землі. У грудні 1943 року письменника не стало. А казки його живуть і нині, зачаровуючи добротою та шляхетністю героїв.

ПОТЕРЧАТА¹

Дячиха Євпраксія поралася біля печі. Вона гнівалася. Вже давно перестояла вечерея, час би їй спати лягати, а дяка Оверка нема та й нема. А господині ж найгірше, коли вона когось чекає до столу, а той не йде.

— Неначе тобі в болото пірнув! — промовила дячиха сама до себе й із серця підкинула цілий оберемок дров до печі.

Дрова голосно зашкварчали й почали так тріщати, мов там, у печі, хтось луцив горіхи. По вікнах, підлозі й стелі бігали рожеві зайчики. В запічку зацвірінькав цвіркунець, в хату потягло теплом. Стало світліше й веселіше. Великий кіт звівся на лежанці, спочатку вигнувся дугою, а потім витягся, позіхнув і пішов на руки до дячихи. Тут він так гарно почав муркотати, що дячисі аж полегшало на душі. Вона задивилась на вогонь, як він переплигував з однієї деревини на другу, немов хтось чіпляв до деревин білі, сині, рожеві та жовті тремтячі краплинки блискучого шовку. Вона поклала руки на стіл, схилила на них голову, позіхнула раз-другий та й задрімала...

Чекав дяка-господаря й Домовик. Він звик, що й дяк також, як сам Домовик, рідко відходив з дому на довгий час. Та ще Домовик любив старого господаря за те, що той завжди був веселий і говіркий, а коли бував з чогось задоволений, то виспівував дуже гарно тоне-сеньким голоском, мов малий хлопчисько, «Господи, помилуй!» — по тричі вряд. «Бач, випискує, мов комарик!» — посміхався тоді Домовик і почував від того велику приємність. Тепер же йому було сумно...

Дяк Оверко вийшов з дому ще удосвіта до сусіднього села на Храм. Вже давно їй споночіло, по селу вже в багатьох хатах погасили світло й повкладалися спати, а Оверка не було й не було...

Домовик виплигнув на хату і сів на теплий бовдур. Відтіль його приємно обвівало

¹ *Потерчата* — душі дітей, що вмерли нехрещеними.

Поясніть, як ви розумієте слово «поралася». Доберіть до нього синоніми.

Як ви гадаєте, хто такий Домовик? Що ви раніше чули про домовиків?

Що ви знаєте про храмові свята?

Як ви розумієте вислів «статечна господиня»?

² *Атрамент* — чорнило.

³ *Уконтентований* — тут: нагодований.

⁴ *Хуха* (фолькл.) — дух.

Якими постають в оповіданні хуха і потерчата? Що ви про них чули?

легеньким димом березових дров і смачно пахла вечерея. Він подивився навколо, вхопив іскру з димаря, запалив люлечку й виглядав далі. «Чи й справді не пірнув він часом у болото?» — подумав Домовик саме в той момент, як долі, біля печі, це саме промовила й дячиха Євпраксія. Трохи ще посидів на бовдурі, а потім притоптав люлечку, щоб часом не впала якась іскра на солом'яну стріху. Тоді заглянув у бовдур, чи там справно горить, й почав злізати з даху.

Як і всякий порядний домовик, він довго вагався, чи виходити зі свого двору, чи ні. Все ще він чекав, що ось-ось дяк рипне хвірткою. А тим часом заглянув до собачої будки: чи не спить там Бровко? — подивився, чи Відьма замкнула хлів з коровами; відсунув цебер з цямрини, щоб той не впав у колодязь. І з кожною хвилиною Домовик помічав, як у нього в серці наростає неспокій за свого господаря. Тоді вирішив, що за господарство йому нема чого турбуватись, бо в хаті була статечна господиня, а в оборі — Бровко, й швиденько вийшов з двору...

Стояв пізній підзимок. Ніч була темна, як добрий атрамент². Небо було зтягнуте таким товстим чорним сукном, що крізь нього не пробивалося жодного променя зірки. Домовик по-селянському насунув шапку на вуха й швидко подався назустріч господарю до великого болота, що було на шляху...

А саме в цей час дяк Оверко, добре уконтентований³ на Храмовому святі й трошки під чарчиною, вийшов з другого села і підходив до болота з протилежного боку.

За селом вискочила поперед нього з-під вільхи маленька, мов темний клубочок, левадна хуха⁴. Вона помітила, що дяк трохи п'яненький, і покотила попередити потерчат, щоб ті задалегідь розсвітили свої каганці. Бо ж тільки потерчата могли показати дякові Оверкові справжній шлях в тім недобрім місці. Інакше він — п'яненький — міг дуже легко оступитися з дороги й загрузнути в болоті.

А дяк, хитаючись, помалу посувався вперед. Він навмисно цюкав ціпком на твердій підмерзлій дорозі, щоб почути, де буде м'яке болото. Знічев'я та щоб було веселіше, він тихенько наспівував церковної пісеньки:

— Бла-а-ажен му-у-ж, іже не ідеть на сове-е-т нече-е-сти-вих. Алілуя, алі...

Раптом дяк урвав співу, бо побачив, як перед ним блимнув малесенький зеленкуватий вогник.

— Свят, свят, свят! — скрикнув дяк Оверко, спираючись і протираючи очі. — Чи не вишив я зайвої чарки? Може, допився до зеленого змія? Не дурно ж у мене перед очима зелені вогні плигають!..

Тим часом далі засвітився другий вогник, потім третій, четвертий, десятий, двадцятий... То потерчата розсвічували свої каганці й бігли вперед понад дорогою, щоб вказати дякові Оверкові шлях додому. Потерчатка були малесенькі, зовсім голі, з великими, блискучими очима й сторчоватими синенькими чубиками на голівках. Бігли вони жваво, тільки ж їхні маленькі криві ніжки не могли широко ступати, а через те вони посувалися вперед дуже повільно. Тим-то дякові видавалося, що ті вогники тихо повзуть понад болотом, коливаються, як зачеплена головою лампадка в церкві. Він ще бачив, як вони то підскакували вгору, то поринали в долину. Це через те, що потерчата бігли не рівним шляхом, а по багновиську й перестрибували з купини на купину.

Від того видовиська дякові й хміль увесь вийшов з голови. Поза шкірою покотив мороз, неначе хтось посипав йому за комір холодного шроту⁵. Шапка також полізла з голови, дарма що на його блискучій лисині було всього тільки одинадцять волосинок, які тепер стали дибом.

«Та це ж мене манить нечиста сила!» — подумав переляканий дяк, як думають усі люди, коли їм трапиться вночі щось незрозуміле, до чого вони не звикли.

Розкажіть, як ви уявляєте собі потерчат.

Подумайте, які ще порівняння можна дібрати, щоб описати стан дяка.

⁵ Шрот — дрібні свинцеві кульки для мисливської рушниці.

⁶ *Каптан* — старовинний чоловічий верхній одяг.

⁷ *Покрай* — понад краями.

Він хитнувся набік, підібрав поли свого довгого каптана⁶ й, не знаючи чого, метнувся від дороги праворуч. Потерчата враз побачили, що він збивається з шляху. Злякавшись, що дяк може загрузнути в болоті, а тоді вони самі — малосилі — не зможуть його відтілювати, вони збіглися до гурту, а потім всі посунули до нього й заступили йому дорогу.

Дяк Оверко зовсім отетерів. Не тямлячи себе, він метнувся вже ліворуч. Пробіг кілька ступнів і скочив на купину. Купина захиталася в нього під ногами, але ж не дуже, бо в покраю⁷ трохи вже була підмерзла. Однак він сам враз помітив, що вже втрапив у багновисько. Повний жаху, спинився він на тій купині й притаїв дух. Потерчата помислили, що дяк міркує, як йому йти далі, й знову побігли на шлях. А він дивився на вогники й мізкував: «Загибає моя душа! Кінець наближається!..» Тоді почав молитися та хрестити тремтячою рукою ту невидиму силу, що манила його до себе.

Потерчата не знали, що їм робити. Бігла хвилина за хвилиною, а дяк все стояв мов стовп, не рухаючись з місця. Вони знову повернули до нього, поставали навколо й почали співати всі разом. Той їхній спів нагадував шелестіння сухого очерету. Але ж то не очерет, то співали дитинчата-потерчата:

*Ой дяче, дяче!
Ти ж сам не бачиш,
Такою пітьмою
Ступати кудюю.
Нас не жахайся,
Нам довір'яйся:
Доведем додому
По шляху твердому!..*

І знову вони почали посуватися понад болотом, освітлюючи йому правдиву путь.

Однак дяк їх не зрозумів. Він все стояв і трусився, як лист на осиці. Потім ущипнув себе за носа, щоб переконатися, що він не спить і не марить.

— Ой, ой! — скрикнув він голосно, бо так міцно ущипнувся.

Як ви гадаєте, чому дяк не довіряв потерчатам?

Коли ж помітив, що вогники відходять від нього все далі та далі, почав заспокоюватись.

— Ні, ні! Ти мене не одуриш, бісовське навожденіє! — сказав він сам собі. — Дзуськи! Я — особа духовна, у вівтарі буваю, а в церкві ж я — свій чоловік!.. Ну, звісно, ліпше в таку темряву сидіти вдома, як блукати сновидою чи стовбичити серед болота, мов дідько. Отож недурно-таки і в Святому Письмі сказано, що «блажен муж, іже не ідець на совет...».

І, не скінчивши своєї думки, він потихенько зліз з купини та обережно подався праворуч. Тепер, кидаючись то в один, то в другий бік, він вже зовсім згубив у тій пітьмі належний напрям і попростував у самісіньке болото. Тільки раз чавкнула нога в багні, й він полетів у підмерзлу воду сторч головою. Шапка йому злетіла, гарусовий⁸ шарф на шії розмотався. Дяк почав борсатись, але ж довгі поли ватяного каптана враз намокли, стали важкі, облипали йому ноги й не пускали вилізти з багна. В розпачі він почав вичитувати молитов, бо ж з обов'язку він був чоловік богобоязливий, а потім, як почув, що загрузає ще дужче, щосили закричав не своїм голосом:

— Рятуйте! Рятуйте, хто в Бога вірує! Потопаю в болоті, яко фараон Гонитель!..

Той покрик почув Домовик. Ще здалеку він побачив, як у тім напрямі побігли потерчата з каганцями, й умить зрозумів, що таке сталося. Мов цап, пострибав він чимдужче по купинах. Потім підскочив до загрузлого в болоті дяка, перетворився на стару вербу й простягнув йому просто в руки дебелика сука. Дяк Оверко вхопився обома руками за той сучок і почав видиратись нагору. Тим часом Домовик мигнув кілька разів другою вітою потерчатом, щоб вони швидше погасили свої вогники. Він бо бачив, що дяк їх дуже злякався.

Потихеньку підштовхуючи свого господаря з багна, Домовик вивів дяка на суходіл. Тут він поставив його лицем у напрямі дороги, витяг з болота шапку, непомітно прив'язав її до шарфа

⁸ Гарус — пряжа або тканина, схожа на шерстяну.

Уявіть собі картину перетворення Домовика на стару вербу. Чи може таке відбутися насправді?

й прошепотів на вухо таким способом, щоб дяк подумав, ніби то він сам так намислив:

— Іди тепер, Оверку, просто й нічого не бійся!

Почувши під собою твердий ґрунт, мокрий, промерзлий дяк, забувши й про свою шапку, щосили подався вперед. Швидко він помітив край дороги три тополі, що стояли перед цариною села. Далі угледів на обрії й білу дзвіницю церкви, біля якої була його хата.

Тепер він зітхнув з полегшенням. Трохи було йому страшно, що ж скаже дячиха Євпраксія, що він так забарився та затьопався... Витяг він з кишені мокру червону хустку, витер з чола холодний піт. Потім нюхнув тютюну, чхнув, аж йому іскри з очей посипалися, й підступив до своєї хвіртки.

Домовик заскочив наперед й відчинив йому ворота. Потім поміг їх щільненько зачинити, а дяка пропустив у хату поперед себе. Тут знову він причинив за господарем двері, бо той сам забув це зробити: такий він був стурбований пригодою та щасливий, що врятувався від біди.

Домовик також радів, що йому вчасно прийшла думка йти рятувати господаря, бо в тім малім болоті не було ні водяника, ні русалок, а малі потерчата не могли б самі врятувати дяка. Але ж коли дяк Оверко став біля печі перед світлом, то Домовик не міг втриматись під реготу. Неначе меблі затріщали, так пролунав його сміх.

І було чого! Дяк увесь був вимазаний чорним глеєм, по всьому обличчю було розмазане багно, виглядав він, неначе мокра курка, а на самому носі налипла добра купа бруду, що висіла, мов кишка в індика.

Домовиків сміх розбудив дячиху. Вона лупнула очима раз, лупнула вдруге й підскочила, мов опечена.

— Мати Божа Почаївська! Що ж це за марюка?! — сплеснула вона в долоні. — Амінь, амінь! Розсипся!..

— Не кричи так велегласно, стара! — лагідним голосом промовив дяк. — Це — не марюка, це — я, живий і невредимий раб Божий, дячок Оверкій! — і він скося поглянув, чи нема в руках у дячихи якогось деркача, бо добре знав, що нашкодив.

І справді! В тій хвилині вона нагнулася під припічок та й вхопила в руку віника.

— Ах ти ж такий-сякий, забродо, п'янице! Ось я тобі покажу «раба Божого»! Побачимо, чи будеш ти й тепер «невредимий»! — закричала вона.

— Укротися, Євпраксіє! — притримав її дяк. — Не гнівися, не карай, дай слово промовити... Водила мене нечиста сила, хотіла в болоті втопити!..

Але ж дячиха не дала йому скінчити.

— Сам ти — нечиста сила! А водила тебе по болоті горілка, безбожнику!..

«А таки розумна жінка моя господиня!» — подумав про себе Домовик.

Але ж йому шкода було й доброго дяка, і він непомітно висмикнув з дячишиної руки віника. Потім ще раз гучно засміявся й стрибнув на теплу лежанку до товстого kota.

А дяк Оверко, умившись та перебравшись, ще довго-довго розповідав дячисі Євпраксії, як його манила зеленими вогниками нечиста сила, як хотіла втопити в болоті, та злякалася його щирих молитов...

Перевірте правильність поданих тверджень.

- Домовик любив старого господаря за те, що той завжди був веселий та говіркий.
- Домовику було байдуже, що дяк затримується, він ніколи про нього не дбав.
- Потерчата були величезними створіннями з великими, блискучими очима.
- Дяк потерчат не зрозумів, тому стояв і трусився, як лист на осиці.
- Потихеньку підштовхуючи свого господаря з багна, Домовик вив дяка на суходіл.

1. Згадайте, що ви чули з переказів старших людей про домовиків. Ворожою, злою чи доброю силою переважно виступають домовики у розповідях?
2. Якими рисами наділений Домовик у казці? Чим він опікувався?
3. Як допоміг Домовик своєму господареві?
4. Чи погоджуєтеся ви із твердженням дячихи, що причиною пригод дяка була горілка? Свою відповідь обґрунтуйте.
5. Чи сподобалась вам казка «Потерчата»? Чому?
6. Пригадайте твори, які ви вивчали на уроках зарубіжної літератури. У яких з них діють надприродні сили?

Підготуйте зв'язну розповідь на тему: «Чому люди придумують казки, у яких діє "нечиста сила"».

Намалюйте ілюстрацію до казки «Потерчата». Підготуйте усний опис свого малюнка.

ХУХА МОХОВИНКА

Вона була останньою.

Народилася не раною весною, як усі її сестри та брати. Було тоді вже тепле, ясне, веселе літо. Тим-то вона була найменшою в родині, «мізинчиком». Її дуже жаліли й любили, але ж любили не тільки за те, що була вона манісінька, як кошенятко. Була вона добра, лагідна, плоха, звичайненька, слухняна, роботяща. А граючись з іншими малими хухами, радо приставала на всяку забавку, до якої її кликали. І ніколи ніхто не бачив, щоб вона колись гнівалася, чи була роздратованою, або ж мала якісь примхи.

Коротко кажучи, це була дуже гарна хушка, може, ліпша, як всі інші хухи в тому лісі. Звали її Моховинка.

Ми, люди, всіх хух звемо просто хухами, так само, як і вони кажуть на всіх нас просто люди. А тим часом хухи бувають різні. Ті, що живуть у лісі, зветься лісовими; ті, що по проваллях та скелях, — печерницями; що понад річками та озерами, — очеретянками; ті, що у високій траві та бур'янах, — бур'янками. Бувають ще степовички, байрачні, левадні. Тільки немає болотянок, бо всі хухи, як котики, не люблять вогкого.

Моховинка була зроду лісовою хухою. Їй не тільки лісовою, а ще й боровинкою, бо народилася вона у густому-густому старому бору, де споконвіку жив увесь її славний рід. Відомо ж бо, що хухи з роду в рід живуть по одних і тих самих місцях. Переселяються ж тоді, коли щось зруйнує милу їм їхню батьківщину.

А це буває дуже, дуже тяжко, й вони гірко плачуть. Правда, люди здебільшого того плачу не розуміють, думають, що то стогне вітер, чи скриплять дерева в лісі, або пищать миші в полі. Бо ж люди дуже рідко помічають та розуміють чужі сльози...

Однак тому великому бору, в якому жила Моховинка, нічого не загрозувало. Лісник

Зауважте, якими бувають хухи.

доглядав, щоб ніхто не кинув сірничка, хлопці глибоко всередину ходили боялися, рубали ж ліс тільки невеличкими частками, й він швидко виростав знову.

У тім бору, між корінням великої сосни, зробила на осінь Моховинка собі хатку. Заблудити вона не могла ніколи, бо ту сосну легко було впізнати: на прикорні вона ділиться на три товстих стовбури. Моховинка заложила всі дірки сосновими галузками, а щілини й зокола¹, і зсередини — м'яким зеленим мохом.

Була вона й сама така пухка, як мох. Мала довгу вовночку, що, мов шовком, вкривала все її тільце. Сама тільки мордочка була голенька й нагадувала садову жовто-фіолетову квіточку — братки. Та були ще в неї голенькі зісподу² рожеві лапки.

Як і всі інші хухи, Моховинка так само мала мінливу вовночку, яка враз сама собою робилася того кольору, що й ті речі, біля яких бувають хухи. Моховиночка найчастіше була зеленою, бо рідко відбігала від своєї зеленої хатки. Але ж коли вона бігала по соснових старих глицях, що лежали на землі, то ставала такою ж рудувато-червоною, як вони. Біля потоку була вона блакитною, як вода, на піску — жовтою, як пісок, між кущами шипшини — рожевою, на вересі³ — фіолетовою, на снігу ставала білою.

Через те люди так рідко й помічають хух. Хоча ж і те треба сказати, що люди взагалі дуже неуважні: вони мало дечого помічають навколо себе.

До того ж, далеко-далеко не кожний може побачити хуху...

Одного дня Моховинка прокинулася спозаранку: ще й не світало. Прокинулася, бо їй стало холодно. Вона виглянула у віконце й побачила, що по лісу на глицях⁴ й на деревах лежить якась срібна пелена. Спочатку вона помислила, що то була імла, але ж коли придивилась краще, то помітила, що те було не подібне ні на імлу, ні на важкий туман,

¹ Зокола — зовні.

² Зісподу — з нижнього боку, знизу.

Знайдіть ті слова в описі Моховинки, які свідчать про авторську симпатію до неї.

³ Верес — вічнозелений низенький кущик із дуже дрібним листям та лілово-рожевими квітками.

Як ви гадаєте, кому все-таки щастить побачити хух?

⁴ Гліця — лист деяких дерев у вигляді голок, шпильок; хвоя.

⁵ Повстяники —
валянки.

Навіщо дід рубав
дерево?
Чи можна
самовільно
вирубувати
дерева в лісі?

⁶ Хо-Суковик —
один із
духів-лісовиків.

Як ви розумієте
вислів «робити
по правді»?

що часом котив бором. А був то перший сніг, бо вже зачинався підзимок.

Щоби не змерзнути, Моховинка витягла зі своїх зимових запасів сухого моху й затулила щільненько вхід у хатку. Потім знову скрутилася клубочком та й заснула. Але не довго вона спала. Збудив її якийсь страшний звук. Почула вона, неначе хтось міцно гупнув біля неї, аж у вухах задзвеніло. Сама ж вона так підплигнула на своєму ліжку, що аж її ніжки вгрузли в мох, а манісінька подушечка з м'якенької кульбаби покотилася на долівку. Тої ж хвилини щось гупнуло знову, ще дужче. Хуха прожогом відчинила віконце й побачила чоловіка.

То був дід у великих повстяниках⁵, що майже цілком застували їй дивитися. Він вихнувся, щось блиснуло в повітрі, й те блискуче вдарило по її сосні. Знову аж луна пішла від того дзвінкого удару, а її сосна жалібно застогнала.

Перелякана Моховинка притьмом плигнула до дверей і між дідовими ногами проскочила надвір. Навколо стояло вже чимало інших хух і сумно дивилися, як дід рубав сосну. Їм було боляче слухати, як плаче та красна тріста сосна. Але ж що вони, малесенькі, могли зробити? Як могли їй допомогти?

Тільки ж один старий, мудрий і досвідчений Хо-Суковик⁶ надумався.

— По тому, як той дід поспішає та оглядається, — промовив Суковик, — я бачу, що він робить не по правді! А біжіть лишень, діти, до лісника, пищіть, шкрябайте йому у віконце, аж поки він не прокинеться. Забіжіть котрась по дорозі до Лісовика, скажіть і йому — він щось вигідає...

Хухи мерщій покотили до лісної хатинки. Там вони пищали, хрокали, стукали у вікна, аж поки не прокинувся лісник.

— Що воно за знак? — промовив він сам до себе. — Дерева стоять і не поворухнуться, а воно щось шумить та пищить. Чи не хухи часом?

Тоді хухи почали ще дужче шкрябатися по шибах. Лісник накинув кожушину на плечі й вийшов на поріг. Тут його призвичане вухо здалеку вловило стук сокири. Він хутчій вхопив рушницю й побіг у ліс. А поперед нього біг його ловецький пес, а ще поперед пса котили щасливі хухи. Та тільки ж дід ще здалеку зачув небезпеку й подався тікати.

І таки втік. Але ж Моховинчину хатинку було знищено, сплюндровано. Одну стіну було зовсім вивалено, мох понівечено й розкидано, а всередину не можна було й пролізти: стільки там валялося великих і малих трісок та кори. Прийшла на Моховинку біда...

* * *

Що було робити?.. Проситися до когось у хатку було незручно, бо у хух такий звичай, що кожна доросла хуха повинна мати свою окрему хатинку. Через те вони й будують такі манісінькі хатки, що навіть удвох там не можна зручно поміститися. Турбувати ж хоча б і рідних батьків, чи там сестер або братів жодна хуха собі не дозволить. Отож лишалося одне: шукати нового помешкання, дарма що всі родичі та знайомі кликали Моховинку до себе жити.

Одубілими рожевими лапками побігла хуха по білому, холодному снігу, заглядаючи під кожне дерево, під кожний кущик. Але ж у тому лісі було повно хух. Скрізь, де тільки було дупло чи якась нірка, — там уже була інша хуха або хо.

Моховинка бігла все далі й далі. Була вже й обідня пора, а вона ще зранку нічого не їла. Охляла, знесилилась, перемерзла. Ледве пересувала ноженятами, але ж мандрувала все далі. Нарешті скінчився ліс, і Моховинка вийшла на узлісся. Там побачила вона незрозумілі їй величезні білі купи. Здалека вони були подібні до того, в чому жив лісник. Коли ж вона наблизилась до

Як хухам вдалося попередити Лісника?

Який звичай побутував серед хух?

Якими рисами автор наділяє господарів хлівця?

Чому дівчинка сподобалась Моховинці?

них, то вчула, що відтіль тягне теплом і чимось дуже смачно пахне.

З одного боку меншої купи вгледіла вона дощану соснову стіну. Під нею було кілька щілин, якими можна було пролізти. Моховинка заглянула в дірку й побачила велику теплу хату. В тій хаті лежали дві великі білі тварини, подібні до диких кіз або сарн. Вони мали роги й довгі, як у Водяника, бороди, але дивились на неї лагідно своїми жовтими очима.

Моховинка часто бачила диких кіз, навіть влітку гралася з деякими козенятками, то й тепер вона не злякалася цих незнайомих створінь, бо вони трохи нагадували тих, що були в лісі. Через те вона привіталася й пролізла щілиною під ворітьми в козячий хлівець...

Тут було тепло, було багато запашного сіна, що так само гарно пахло, як і її улюблений мох. Господарі були лагідні, дуже співчутливо вислухали, яке трапилося їй нещастя, й самі запросили її тут лишитись — та оселитись. І хоча, звичайно, хухи не живуть по хлівах, Моховинка не мала чого іншого робити.

Так і стала хуха-боровинка хухою хлівною...

* * *

Через якийсь час відчинилися ті дверцята, під якими пролізла Моховинка, й у хлівець вступила дівчинка. Вона була гарненька, білява, з блакитними очима. І одразу сподобалась Моховинці.

Дівчинка увійшла з дійницею та шматочком хліба, що був дуже смачний, бо хуха потім знайшла на соломі три крихітки й наїлася досхочу. Дівчинка пестила кіз, цілувала їх у рожеві мордочки, подоїла молочко, щільненько затулила дверцята й пішла собі. Так щодня приходила вона кілька разів у хлівець. Так само приходив сюди й сам господар, що

приносив козам їсти. А коли стало кілька тепліших днів, то вкупі з дівчинкою щоразу був і манесенький хлопчик. Він був такий самий милий, як і його сестриця...

Минав день за днем. Тихо й спокійно жила в козячому хліві Моховинка. Було їй тут тепло, мала вона м'яку постіль, їжа була смачна та поживна. Могла вона їсти досхочу запашного сіна, майже щодня знаходила кілька крихіток хліба, а часто могла ще й полизати краплинку молочка, що іноді вибризувалось з дійниці на сіно.

Одного бракувало Моховинці: не було тут ніде поблизу жодної іншої хухи. А кожний знає, як тяжко жити без рідного товариства в чужій стороні!..

І хуха мріяла й удень, і вночі, коли ж прийде час, що вона зможе повернутись до своєї батьківщини. Однак тільки мріяла, бо що далі, то все ставало холодніше, а Моховинка боялася виткнути на мороз свою жовто-фіолетову мордочку. Вона ще не знала, що по зимі завжди приходять весна. Сподівалася ж тільки того, що, коли вже вона зовсім виросте й у неї зробиться дуже густа вовночка на кожущку, — тоді тільки зможе вона, не боячись морозів, повернути до рідного краю.

* * *

Одного дня в хліві трапилось нещастя. Як приходив увечері господар з великим оберемком сіна для кіз, то його зненацька покликали з хліва. Він поспішав й забув узяти із собою ту сітку, в якій звичайно приносив сіно. Отже, вночі в ту сітку й заплуталась старша коза Лиска. Чим дужче вона борсалася в ній, тим дужче заплутувалась. Уранці Моховинка побачила Лиску зовсім безпорадною. Вона лежала зі спутаними ногами, голова також застромилася в поплутані мотузки, бідна коза не могла поворухнутись, а тільки жалібно мекала. Менша кізка Оришка ходила навколо своєї подружки, лизала її, обнюхувала,

Як жилося Моховинці у хліві?

Чому сумувала Моховинка?

Хто винен у нещасті, яке трапилось з Лискою?

Чому мама
переконана,
що в житті такого
не буває?

Хто може на власні
очі побачити
живих хух?

також мекала, але не могла їй нічим допомогти.

Тоді Моховинка кинулася кликати дітей. Вискочила вона щілинкою під дверима й побігла до хати. Тут вона вищала, муркотала під вікнами й під дверима, але ніхто в хаті не чув її ніжнього голосочка. І тільки тоді, коли вже господар, виходячи надвір, відчинив двері, могла хуха проскочити в хату. Тут вона враз ускочила в ліжко до дітей.

Але хухи не можуть говорити, доки бувають невидимі. Вони тільки пищать, як мишки, або ж муркочуть, як котики. Сили вони також не мають, бо легесенькі, як пушинка, а м'якесенькі, як вата. Тим-то хоч як не намагалася Моховинка розбуркати діток, нічого не могла зробити. Вони тільки крізь сон чули її пухнате тільце, чули, як ніжно вона лоскоче їх своїми лапками по обличчю, й, посміхаючись, спали далі.

І тільки тоді, коли вже мама зварила снідання, пробуркалися дітки. Вони прокинулися веселі й почали розповідати, який гарний їм снився сон.

— Ненечко! — гукали вони одне поперед одного. — До нас у ліжко вскочило щось — таке, мов котик. Тільки то не був котик. Гарнесенький, м'якесенький. Мордочка мов квіточка, а голосок як у мишки.

Але мама їм відповіла:

— То вві сні таке часом звижається. В житті ж такого не буває. Їжте, дітки, кулешик.

Бідна ж хуха бігала навколо дітей й не могла їм нагадати про Лиску, що лежала спутана в хліві. І вже аж тоді, коли з хати вийшли тато й мама, Моховинка наважилась показатись дітям. Вона могла це зробити, бо ж ті дітки були дуже добрі. А відомо, що тільки дуже добрі дітки, які ніколи нікого не уразять, тільки ті можуть побачити на власні очі живу хуху.

Дуже зраділи дитинчата, коли перед ними з'явилося те миле звірятко, що вони бачили

його уві сні. Хлопчик нахилився до Моховинки, щоб узяти її на руки, але ж вона вислизнула в нього з-поміж пальчиків й тонесеньким голосочком, як струна, продзвонила:

— Хутчій! У нас нещастя! Коза Лиска заплуталася в сітку! — І з тими словами вона побігла до дверей. А за нею побігли й діти...

Так хуха врятувала свою приятельку Лиску, яка дозволила їй жити в теплому хлівці.

* * *

Діти були їй дуже вдячні. Тепер вони приносили Моховинці крихітки всього того, що їм давали найсмачнішого. А хуха, коли ніде поблизу не було когось із людей, показувалася дітям, гралася з ними, дуже їх бавила.

Ще проминуло чимало часу. Колись на Масляній тато й мама поїхали до другого села в гостину до бабусі. Діти ж запросили Моховинку до хати. Там вони весело забавлялися, бо хуха була моторна й уміла вигадувати всілякі виграшки. Саме тоді, коли вона показувала, як по деревах стрибає вивірка⁷, нечутно відчинилися двері й у хату увійшов отой самий дід, що хотів колись зрубати сосну, в якій жила Моховинка.

— Тікайте, діти! То ж хуха! — закричав він страшним голосом, углявши Моховинку, й кинув на неї сокиру, щоб її вбити.

Хуха враз стала невидимою. Однак вона не встигла як слід відскочити, й гостряк сокири влучив їй по ніжці. Вона болісно запищала і, шкандибаючи, попід лавками покотилася до дверей. А той лихий дід почав її лаяти й ганити увесь хушачий рід.

— То — лихі тварини! — говорив він дітям. — Вони тільки те й роблять, що чинять якесь лихо людям. Та й нема ж чого дивуватись, бо то ж — нечиста сила!..

Діти слухали й не йняли тому віри. Вони вже й самі добре знали хуху. Бачили вони навіч, яка вона мила, добра, нешкідлива. Знали

Пригадайте, що ви знаєте про Масляну.

⁷ Вивірка — білка.

Чому дід переконаний, що хухи лихі?

Чому Моховинка не залишилась жити у хліві?

Як сприйняли повернення Моховинки її родичі?

вони, як Моховинка вболівала, коли кому була якась прикрість, пам'ятали, як вона врятувала їхню Лиску. Й тому не могли вони повірити словам злого діда, що говорив про те, чого сам не знав, а тільки чув від інших, також незнаючих людей.

Навпаки, дуже вони жаліли бідну Моховинку, скрізь шукали її, кликали, приносили їй найсмачнішої їжі. Але їжа лишалася незайманою. Хуха ніде не обзивалася...

* * *

Поранена Моховинка мовчки чекала під лавкою, аж поки хтось не відчинив з хати дверей. Тоді вона вискочила надвір. На хвилинку забігла в хлівець, попрощалася, красенько подякувала гостинним козам за їхню ласку й пошкандибала до свого рідного бору.

У лісі вже зачинав танути сніг. Починало вже пригрівати весняне сонечко. Тепер Моховинка вже й без того не боялася холоду, бо ж вона була зовсім дорослою. В лісі вона знайшла маленьку ямочку під каменем, надряпала з-під снігу м'якого моху й зробила собі тимчасову хатинку. Там вона перебувала аж до літа, коли вже могла знайти собі житло.

Усі хухи-боровинки раділи з її повернення. Залюбки вони слухали її цікаві оповідання про те, як цілу зиму прожила вона з козами та людьми. Й з того часу почали її кликати Хатньою хухою, або Кривенькою Моховинкою.

* * *

Минув після того цілий рік. Знову в лісі нападало багато снігу. Тільки ж тепер Моховинка вже не боялася зими. За допомогою своїх родичів вона вибудувала собі гарнесеньку хатку, наносила повну хижку запасів: сушених грибків, меду, в'ялених ягідок, корінців, суничного чаю. І жилося їй дуже

добре. Удень вона працювала по господарству, а ввечері йшла кудись у гості до подружок. Також робила все, що хухам загадували мавки.

Якось довелося їй іти далеко, аж на другий бік лісу на іменини старого, мудрого й всіма поважаного Хо-Суковика. Надворі було дуже холодно. Крутила така віхола, що й світу Божого не було видно.

Моховинка котила з кучугури на кучугуру і вже перебігла аж до середини лісу, коли зненацька вчула стогін. Прислухалась і впізнала: стогнала якась людина. Вона метнулась у той бік і угледіла в заметі майже зовсім заметеного снігом злого діда. Біля нього лежала зрубана сосна. Він знесилів, задубів і, почувуючи, що йому надходить кінець, голосно молився.

— Господи! — стогнав він. — Пробач мені мої гріхи... Я не хотів би покинути цей світ, не покаювшись...

І він почав перелічувати всі злочини та кривди, що вчинив протягом свого життя.

— Але ж, — говорив він, — коли б мені врятуватися на цей раз, то запрясягаюся, що до смерті вже не зроблю жодного лихого вчинку. Не крастиму, не лаятимусь, нікого, нікого, навіть мухи не скривджу!..

Шкода стало Моховинці старого, безпомічного діда. Забула вона і про те, як він зруйнував її хатку та вигнав з батьківщини, як хотів він її зарубати сокирою та на все життя зробив кривенькою. Швидше покотила вона туди, куди йшла, бо знала, що там здибає цілу громаду хух. Там вона розповіла, що бачила, і прохала допомогти. Недовго їй довелося прохати, бо ж всі хухи мають добре серце. Вони гуртом кинулись до діда, що вже ледве дихав. Одні огорнули його зі всіх боків своїми теплими кожухами; інші здмухували з нього сніг; ще інші лапками розгрібали замет.

Дідові стало тепліше. Він почув, як знову побігла його жилами затужавіла кров. Потім

Чи знаєте ви, хто такі мавки?

Як ви гадаєте, чи могла хуха не допомогти дідові?

простяг одну руку, вона була вільна, обперся другою на сучок і висмикнув одну ногу, а потім і другу.

Радий та щасливий, виліз він із замету і став на снігу.

Доберіть синоніми до слова «віхола».

Було все навколо сіро. Віхола крутила так, що не можна було вгадати, куди буде праворуч, а де — ліворуч. Дід постояв, а потім застогнав знову.

— Яка з того поміч, що я здолав вилізти з снігу? Все одно в цій віхолі не знайду я дорожку додому. Так чи інакше мені помирати, бо ж хто мені покаже дорогу?!

Тоді перед ним об'явилася хуха Моховинка.

— Хуха! — затрусився він і закричав не своїм голосом, шукаючи сокири.

Він одхилився з твердого місця і знову загруз у заметі. Там стояв безпомічний, мов закам'янілий. Але в тій хвилині почув тонісінський голосочок:

— Так, я — хуха! І навіть та сама, якій ти зруйнував торік хатку, а потім у хаті в добрих людей хотів мене зарубати своєю сокирою...

Чому дід був упевнений, що хуха помститься йому?

Дід затрусився ще дужче. Він був певен, що тепер хуха помститься йому.

— Але ж тобі нема чого мене боятися! — продовжувала Моховинка. — Знай, що всі хухи на світі ніколи не шкодять людям, а, навпаки, дуже часто їм допомагають. Ми — добрі й не пам'ятаємо лихого. Це ж ми, хухи, допомогли тобі вилізти із замету. А тепер я допоможу тобі вийти й з лісу. Не бійся нічого й іди за мною!

Доберіть синоніми до слова «марнувати».

Дід все ще стояв нерухомо. Щелепи в нього трусилися, зуби цокотіли, і він не міг вимовити жодного слова.

— Ну, не марнуй часу. Ходім! — ще раз звернулася до нього Моховинка й потихеньку покотила вперед.

На узліссі, коли вже стало видно, як блимають по селянських хатах вогники, Моховинка спинилась.

— Тепер вже я буду вдома! — радісно промовив дід. — Як же я тобі віддячу? — спитав він потім хуху.

— Хухи не потребують подяки. Вони роблять добро з повинності⁸. Але ж на пам'ятку цього дня я б просила в тебе ось про що. Не забудь, що ти обіцяв, коли вже замерзав у заметі. А по-друге, розкажи людям, що з тобою трапилось. А тепер ходи здоров!..

Тої ж миті Моховинка зникла, але ж вона ще чула, як дід щиро їй дякував.

Швиденько вона покотила на хушині збори, де чекали її веселі вечорниці у старого Хо.

А дід щасливо дійшов до своєї хати і з того часу почав переконувати і дітей, і дорослих, що не слід боятися маленьких, добрих і гарнесеньких хух...

⁸ *Повинність* — тут: обов'язок.

Яку віддяку за добру справу попросила Моховинка?

Перевірте правильність поданих тверджень.

- Хухи жаліли й любили Моховинку за те, що вона була найменшою в родині.
- Серед хух розрізняють лісових, печерниць, очеретянок, бур'янок, болотянок.
- Люди взагалі дуже неухажні: вони мало що помічають навколо себе.
- Моховинчину хатинку було знищено, сплюндровано дідовою сокирою.
- Хуху Моховинку ніхто з родичів до себе не запросив.
- Хуха врятувала свою приятельку Лиску, яка заплуталася у сітці.

1. Якими рисами наділяє письменник Моховинку? Як змалює її зовнішність? Зачитайте ці рядки з казки.
2. Що зробила хуха для своєї приятельки Лиски, яка дозволила їй жити в теплому хлівці?
3. Які стосунки склалися у дітей з Моховинкою? Що їх приваблювало в її характері?
4. Якого лиха завдав Моховинці дід? Чому не любив її?
5. Яка пригода трапилася зі злим дідом через рік? Як Моховинка врятувала діда, відплативши добром за зло?
6. Чи сподобалась вам Моховинка? Чим саме?
7. Які персонажі твору є реальними, а які — казковими?

Чи існують, на вашу думку, у реальному житті домовики, потерчата і хухи? Чи можуть вони бути небезпечними?

1. Доберіть заголовки до кожного розділу казки «Хуха Моховинка» Василя Королева-Старого.
2. Намалюйте, якою ви уявляєте собі Моховинку.

Художній образ. Портрет

Художні образи —

це люди, події, явища, предмети, створені уявою письменника та відображені у творі.

Портрет — опис зовнішності персонажа в художньому творі.

У творах письменники змальовують людей, предмети, явища та події, тобто створюють **художні образи**, які поєднують у собі індивідуальні та загальні риси навколишньої дійсності. Зображуючи персонажів, письменники часто вдаються до опису їх зовнішності — обличчя, волосся, статури, одягу, міміки, жестів. Цей опис у літературі називається **портретом**. Слово «портрет» походить із французької мови й у перекладі означає «зображення обличчя людини на фотографії або картині».

Зовнішній вигляд зазвичай свідчить про певні риси вдачі людини. Здебільшого характер персонажа відповідає його зовнішності.

Так, з портрета Моховинки («Хуха Моховинка») ми не тільки уявляємо зовнішній вигляд героїні, а й відчуваємо прихильне ставлення автора, Василя Королева-Старого, до персонажа: «Була вона й сама така пухка, як мох. Мала довгу вовночку, що, мов шовком, вкривала все її тільце. Сама тільки мордочка була голенька й нагадувала садову жовто-фіолетову квіточку — братки. Та були ще в неї голенькі зісподу рожеві лапки».

Якщо уважно поставитися до літературного портрета, то можна дізнатися про героя чимало такого, що автор явно не описує у творі. Ми розуміємо настрій персонажа, його внутрішній світ, смаки, здогадуємося про професію, достаток та уподобання героя.

Ось чому важливо вдумливо читати літературні портрети.

1. Що називається портретом?
2. Портрет якого героя із прочитаних літературних творів вам найбільше запам'ятався і чим саме?
3. Що допомагає нам зрозуміти портрет героя?

1. В описі зовнішності Моховинки знайдіть ті слова, які допомагають зрозуміти прихильне ставлення автора до своєї героїні.
2. У казці «Фарбований Лис» знайдіть портрет Лиса Микити. З якою метою автор наводить його?

Іван Липа
(1865–1923)

Наприкінці ХІХ століття над могилою Тараса Шевченка пролунала пристрасна присяга до загину боротися за незалежність України. Її склали юнаки, які прийшли туди, щоб започаткувати Братство Тарасівців. Серед них був й Іван Липа.

Іван Львович Липа народився у Керчі. Ріс хлопчина розумним і допитливим, мріяв стати лікарем. Тому вступив на медичний факультет Харківського університету, але закінчити його не судилося. Через політичні погляди майбутній письменник потрапив до в'язниці. Звільнившись, змушений був закінчувати університет на чужині — у далекій Казані. Відтак працював лікарем на Херсонщині та в Полтаві.

Непрості життєві стежки привели І. Липу до Одеси. Там він не просто продовжував лікарську практику, а й дбав про одеситів, побудував лікарню для незаможних. В Одесі Іван Львович разом із дружиною видавав альманах «Багаття». У 1918 році став членом уряду Української Народної Республіки і переїхав з родиною до Києва.

Після поразки УНР Іван Липа поселився у Винниках біля Львова, де працював лікарем і займався літературною діяльністю.

Письменник написав багато творів, серед яких є проза, оригінальні фантастичні оповідання, чимало байок і казок для дітей. А дітей письменник дуже любив: казки його, за словами Володимира Самійленка, «...обвіяні чарами щирого народного духу і повні поезії». Деякі твори, серед них і казка «Близнята», друкувалися у дитячому журналі «Дзвінок», що виходив у Львові.

БЛИЗНЯТА

Одна дуже вбога жінка народила двох синів-близнят. Якось уночі, коли діти спали в колисці, вона задумалася над їхньою долею і зажурилася.

Жінка сиділа у важкій задумі, як раптом біля неї з'явилася людська тінь і запитала:

— Чого ти хочеш просити у Доля для своїх дітей?

Мати здригнулася... Глянула на тінь, що стояла непорушно, і промовила до неї:

— Це ти питаєш?

— Я!

— Хто ж ти?

— Я негайно виконую всі бажання.

— Я хочу, щоб вони жили краще від мене, — сказала мати. — Щоб не знали бідності й нужденного життя, щоб були щасливими.

— А ще чого хочеш?

— Щоб давали іншим те, чого вони не мають: сумним — радість, заплаканим — сміх, скорботним — утіху, немічним — здоров'я, а всім разом — щастя.

— Чи хочеш, щоб твої сини принесли це сучасним людям чи прийдешнім поколінням?

— Навіщо дбати про прийдешніх людей? Нехай сучасним дадуть се! — відповіла мати, а потім подумала та й каже:

— Дай одному щастя для сучасних, а другому для майбутніх!

Тоді тінь перетворилася в жінку, і мати побачила, що перед нею стоїть сама Доля.

Доля вклала в душу одного хлопчика розуміння людських пристрастей і подарувала йому три яблучка: одне скляне, друге золоте, а третє цілком звичайне, таке, як ще в раю росло.

Другому синові Доля вклала в душу глибоку допитливість і подарувала йому маленьку земну кулю з горами, морями і блакитним небом, засіяним зорями.

Чому жінка змінила своє рішення? Відповідь обґрунтуйте.

І сказала Доля:

— Завдяки цим подарункам твої діти стануть такими, як ти побажала.

Після цих слів Доля стала тінню і зникла.

Діти підросли. Перший змалечку був балакучим, веселим, допитливим, його завжди можна було бачити серед людей, бо він не любив самотності. Другий був мовчазним, спокійним, замисленим. Любив цілими днями сидіти на березі моря, милуватися далекими горами, купати погляд у небесній блакиті. Тихими літніми ночами він задивлявся на зорі. Обидва брати берегли свої дарунки як зіницю ока.

Коли хлопці виростили, то той, що був допитливим, помандрував по світу, а веселий збудував собі палату, та не просту, а таку, якої ще ніде на світі не було. Палата мала всього три кути. Стіни були з різних матеріалів: одна з каменю, друга з цегли, а третя з мармуру. На фронтоні в ряд стояли великі фігури різних звірів і птахів. Вікон було багато, і всі вони були різними: одне було маленьке, друге — велике, третє — кругле, четверте — п'ятикутне, одне — широке і низьке, друге — високе й вузьке, і кожне помальоване іншою фарбою. Та й стояли не в ряд, а одне вище, друге нижче, в одному місці їх зібралось кілька, а там виглядало одне самотою. Палата мала високий шпиль, і на тому шпилі стояв витесаний з дерева чоловічок, що безперестанку день і ніч рухався: то кланявся на всі чотири сторони, то крутився на одній нозі, то танцював або кумедно перекидався, обертаясь, задирав ноги вгору, кидався головою вниз, вимахував руками, точнісінько як та дитяча забавка — лялька, коли її потягнути за мотузочок, починає перекидатися.

Люди приходили до палати й не могли надивуватися з такого чуда. Цілий день стояла юрба — оглядали будівлю і весело реготали. Тут усе було дивовижно кумедне, смішливе, а особливо дерев'яний чоловічок, що безугавно вертівся і перекидався на шпилі. І хоч було

Чи схожі були брати за характерами?

У чому дивовижність палати?

Чому письменник
уживає вислів
«люди були
немовби щасливі»?

сумно у людини на душі, а як прийде, подивиться на ту палату, так усе забуває і починає реготати. І всі, хто приходив до палати, були веселі, задоволені й немовби щасливі. Усі славили господаря. А як хто не був утішений з цього, то господар запрошував його до покоїв. Звідти вже ніхто не виходив сумним або розчарованим.

Там було на що подивитися! Ні одна кімната не була подібна до другої: одна — як гарбуз, друга — як дзвіниця, третя — як бублик, четверта — як огірок, п'ята — як барабан, шоста — як зірка, сьома — як печера, восьма — як барильце, дев'ята — як миска, десята — як комета. Словом, усіх і не перерахуєш. А щодо прикрас у покоях, так тут уже у всіх очі розбігалися: малюнки були на стелях, а фіранки¹ пишалися на стінах; столи висіли на ланцюгах; замість ослонів і стільців — гойдалки; постелі лежали просто на підлогах. І все те було розкішне, із золота та срібла, з оксамиту й шовку. По кімнатах ходили собачки на задніх лапках, одягнені, як люди, — у штанцях і чумарочках², а котики в спідничках і капелюшках танцювали на окремих столиках. Різні заморські мавпи,

¹ *Фіранка* — невеликий шматок тканини, яким запинають вікно.

² *Чумарочка* — різновид одягу.

великі й маленькі, сиділи на вікнах і кожного перекривляли так, що можна було зі сміху вмерти. Були кімнати, засаджені деревами й квітами. Там літали і співали дивовижні пташки. Навіть були кімнати, заповнені водою, і в них плавали великі риби. Словом, було на що подивитися і чим потішитися.

Ще забув розповісти про слуг! Було їх тут багато. І коли господар або хто інший кликав слугу, то той не просто підходив до нього, а летів колесом, мов вітер, і враз ставав перед ним на рівні ноги і слухав. Потім кланявся і так само, як вихор, колесом вертався.

Слава про дивну палату пішла між людьми і докотилася аж до найвіддаленіших куточків держави. З усієї країни з'їжджалися люди, і кожного Божого дня натовпи цікавих стояли біля палати, оглядали її, сміялися і веселилися. Господар був до всіх ласкавим, радо вітав прибулих, сам усе показував і розповідав, весело сміявся і веселив інших. Усі були задоволені, поверталися додому з легкістю на душі.

Якщо господар зауважував, що натовп зменшується, то додавав до палати щось нове, а сам ішов на базари, на ярмарки і скрізь розповідав про свою чудову споруду й запрошував оглянути її. І знову людей прибувало, і знову всі сміялися і веселилися. Ціла країна мала втіху — всі були завжди веселими, раділи і сміялися.

Та це ще не все. Найдивнішим дивом у тій палаті були три кімнати, куди входили тільки ті, які нічим не могли втішитися, ніколи не сміялися й не раділи. У кожній кімнаті на золотому ланцюжку висіло яблучко. Більше там не було нічого. В одній кімнаті яблучко було скляне, в другій — золоте, а в третій — звичайне, таке самісіньке, як росло в раю. У ті кімнати господар водив тільки тих сумних і тужливих, що не знаходили для себе втіхи у всій палаті. Він вів їх сюди і лукаво посміхався, бо не було ще випадку, щоб хтось із них, глянувши хоч на одне яблучко,

Уявіть картину чудернацької палати та опишіть її.

Поясніть, як ви розумієте вислів «лукаво посміхався».

Доберіть синоніми до слова «відважний».

Чи згодні ви із твердженням: «Втіха в тому, щоб забути все на світі»?

У чому причина нещастя першого брата?

не очманів і не вийшов з палати без міри веселий і задоволений.

Тут бували наймудріші люди: міністри, послы, генерали, урядовці, судді... Хто тільки не гляне на скляне яблучко, одразу всі його сумні думки розвіюються, і він веселішає. Хоч яким буде мовчазним і стриманим, одразу стає говірким, а все, що має на умі, то вже на язиці. Найобережніший одразу стає відважним — саме море йому по коліна!

Бувало, що скляне яблучко не міняло людину, тоді господар показував йому золоте. Хто подивиться на золоте яблучко, відразу всі його бажання здійснюються: хоче мати палату — уже її має, хоче сади чудові — прощу! Хоче коней прудких — є і коні!

Дуже рідко, але бували й такі, що нічого не бажали. Тоді господар вів їх у третю кімнату, де висіло звичайне яблучко, таке ж, як росло в раю. Воно мало чари непереможні: хто лиш на нього гляне, так одурманюється, що забуває про все на світі. Той запах був надзвичайно приємний, мов солодкі чари, і принадний, як східні раї.

Таким чином, усі люди в країні знаходили собі радість, утіхи й повне задоволення. Всі приходили в палату, були щасливі й жили так весело і безжурно, що не помітили, як зістарілися.

А тим часом сусідній цар крок за кроком захоплював їх землю, а як заволодів усією країною — спалив чудернацьку палату й порозкидав чарівні яблучка. Господар палати помер з горя, і тоді люди зрозуміли, що вони опинилися у тяжкій неволі. Це сталося тому, що, насолоджуючись власним життям, вони зовсім перестали думати і дбати про свою державу. Тепер їх землі, сади й будинки належали чужому цареві та його людям, а вони всі стали рабами. Щастя батьків несло за собою нещастя дітям.

Другий брат мандрував по світу. Глибоко в його душі була закладена допитливість. Він хотів знати все на світі, усе зрозуміти — як

світ білий побудований, для чого в ньому живуть люди, чому горить сонце і світять зорі, чому люди так різняться між собою: одні малі — інші великі, одні дурні — інші розумні, одні вродливі — інші негарні, одні моторні — інші мляві, одні чесні — інші злодійкуваті, одні бідні — інші заможні. Він ходив по світу і до всього приглядався, хотів зрозуміти. Бачив царства великі й вільні, бачив невільницькі країни, бачив моря, океани й захмарені гори. І чим довше мандрував, тим краще пізнавав людське життя і з більшою цікавістю йшов усе вперед і вперед. Так обійшов довкола всю землю й повернувся в рідну країну. На той час він був уже сивим дідом. Побачив свій поневолений народ і чужинців, що панували на його землі. Проходячи країною, бачив поруйнованими колись пишні міста, зубожілими колись багаті села, завмерлою колись кипучу життям країну. А в одному селі почув, як старий дід розповідав своєму внукові казочку:

— Десь далеко захований такий барабан, що коли у нього бити, то вискакують озброєні козаки. Скільки разів ударити, стільки й козаків буде. Є млинок, який треба лиш покрутити, то зараз же буде те, чого тобі бракує: бідному — багатство, дурному — розум, нещасному — щастя, поганому — врода, слабому — здоров'я, сліпому — зір, глухому — слух, німому — мова. А ще є така шабля: як візьмеш її у руки, то вже нікого і нічого не будеш боятися. Хто знайде ті речі, той визволиться з неволі і врятує увесь народ. Знайти їх може лише той, хто має у своїх руках маленьку роблену земну кулю.

— А як же він відшукає ті речі? — запитав онук.

— Коли буде мати, — каже дід, — двох чорних, що літають-оглядають, двох сірих, що гризуть-шукають, і двох рудих, що носять-приносять³, тоді все здобуде.

От другий брат і подумав:

— Для дітей казка — забавка, а для мудрого — загадка. Треба її розгадати.

Як ви гадаєте, навіщо людині знати, як світ білий побудований?

Знайдіть у розповіді про другого брата слова-антоніми.

³ *Нюшити* — тут: вистежувати, вишукувати.

Яка деталь
свідчить
про мудрість
другого брата?

Як ви вважаєте,
з якою метою
автор
використовує
слова-антоніми?

І розгадав, бо він був мудрий, і надумав таке: дістав двох голісіньких воронят, двох малих сірих щурів і двох собак. Вигодував їх, приручив, навчив розуміти людську мову й сам навчився їхньої мови. Коли вони виростили, то щодня посилав двох воронів на схід і на захід.

Повернувся мудрий брат на свою батьківщину й побачив руїни палати, а від людей почув розповідь про їхні колишні веселі часи. Він зрозумів, що безжурне життя стало причиною поневолення його народу. Однак мудрий брат знав, що все змінюється, і після сліз повинен бути сміх, після суму — радість, після бідності — багатство, після нещастя — щастя, після зими — весна, після рабства — воля. Вирішив, що все зробить для того, щоб повернути волю своєму народові, й чекав слушного часу. Ворони щодня поверталися й розповідали йому, що діється на білому світі, тож він знав усе. Одного разу повернувся ворон із заходу і повідомив:

— У Британському царстві є млинок, що дає кожному те, що йому бракує.

Мудрий брат відправив туди щурів. Ті побігли у Британське царство, прогризли діри в усіх будинках, повернулися й доповіли:

— Той млинок є в британського короля, він тримає його у себе й нікому навіть у руки не дає.

Мудрий брат наказав собакам негайно бігти у Британське царство і принести млинок. Собаки побігли, а ворон летів попереду і показував дорогу. Коли опинилися під вікном палати британського володаря, один пес гавкнув, та так голосно, що король налякався і випустив з рук млинок. Другий ускочив і на льоту підхопив млинок. Обидва щасливо повернулися до свого пана. Мудрий брат похвалив їх і забрав чарівний млинок.

Наступного дня прилетів ворон зі сходу і приніс таку новину:

— У Китайському царстві є барабан, що як у нього бити, то вискакують озброєні козаки.

Щури побігли у Китайське царство, прогризли діри у всіх будинках, повернулися й доповіли:

— Чарівний барабан є в одного мандарина⁴. Багато було охочих вкрасти його, та всі загинули, бо він охороняється барабанником, який у небезпечний час ударами викликає козаків. Козаки вбивають сміливців, і барабанник повертає барабан мандарину. Тепер усі бояться підступити до барабана.

Послав мудрий брат собак. Вони бігли, а ворон летів попереду — дорогу показував. Як тільки вони вскочили в покої китайського мандарина, один собака вкусив барабанника, а другий вхопив барабан, і вони щасливо повернулися до свого пана. Той похвалив їх і забрав чарівний барабан.

Минув час. Якось посеред океану над білим каменем зустрілися два ворони. Коли вони повернулися до свого пана, то розповіли йому таку новину:

— Посеред океану на білому камені лежить шабля. Вона має таку силу, що як візьмеш її у руки, то вже нікого й нічого не будеш боятися. Але це дуже далеко.

Послав мудрий брат щурів. Щури добігли до океану і повернулися — бояться. Послав він собак. Ті кинулися у воду, пропливли трохи і повернулися — бояться.

— Туди, — кажуть, — і кораблі не пливають, і хмари не ходять.

Тоді мудрий брат сам пішов. Узяв черпак і заходився переливати воду з океану на берег. Побачив це океанський цар, вплив і здивовано питає:

— Навіщо ти се робиш, чоловіче?

— Хочу всю воду вичерпати та й дійти до середини океану, де на білому камені лежить шабля, що проти всіх і всього відвагу дає, — спокійно відповів мудрий брат.

Ще більше здивувався океанський цар і знову запитує:

⁴ Мандарин — державний діяч у давньому Китаї.

Які сили допомагали мудрому братові?

Чому, на вашу думку, океанський цар вирішив допомогти мудрому братові?

⁵ Прип'яв — тут: причепив до боку.

Яке магічне число використано в казці?

— Знаю я, що ти дуже цікавий і що не відступиш від свого. Ось тобі човник з вітрилом. Мої вітри донесуть тебе до того каменя.

Мудрий брат подякував, скочив у човник, нап'яв вітрило, і океанські вітри донесли його аж до білого каменя. Там він прип'яв⁵ чарівну шаблю, повернувся до своїх вірних слуг і промовив:

— Настав час визволяти рідний край.

Поставив мудрий брат чарівний млинок на найвищому шпилі й дивиться: вітер дме, млинок крутить. Нараз все змінилося: сліпі стали зрячими, німі — мовними, погані — вродливими, бідні — багатими, нещасні — щасливими, а дурні — розумними. Усі підвели голови і побачили, що в країні панують чужинці, користають з їх багатства, вольностей і них самих. Кинулися усі до зброї, щоб вигнати ворогів, та немає чим. Чужинецький цар замкнувся зі своїм військом у великій фортеці й звідти, маючи зброю, керує країною. Тоді мудрий брат ударив у барабан і наказав першому козакові, що звідти вискочив:

— Бий тривогу, а те військо, що з'явиться, веди проти царя і його слуг, що сховалися у великій фортеці.

Віддав наказ, а сам дивиться. Почали з'являтися полки за полками: і кінні, і піші. Усі йдуть до фортеці, оточують її і під невинні звуки барабанної тривоги входять в сади, що довкола мурів. Коли військо зайняло сади, все раптом стихло. Замок барабан, не чути шуму битви. Почекав мудрий брат день, почекав другий, на третій посилає своїх вірних слуг у розвідку. Вони облітали, повернулися і розповідають:

— З яблуні твого брата виростили три яблуневі сади: один скляний, другий золотий, третій звичайний, такий, як був у раю. Густі та дрімучі ті сади.

Щури побігли, прогризли діри в гущавині, повернулися та й кажуть:

— Сидить твоє військо у тих садах: у скляному пустує, у золотому мріє, у райському спочиває.

Собаки побігли, принесли чарівний барабан і кажуть:

— Якщо сам не виведеш своє військо з тих садів, то воно звідти самохід не вийде.

Узяв мудрий брат барабан, вийняв із піхви чарівну шаблю, сховав за пазуху зроблену земну кулю і пішов. Іде через скляний сад. Раптом без причини захотілося йому співати й сміятися, та він рубонув шаблею направо й наліво, порубав, викорчував сад і пішов далі. Проходить через золотий сад, захотілося йому мріяти й химерити без причини, та він рубонув шаблею направо й наліво, порубав, викорчував сад і пішов далі.

А в третьому саду запаморочили його солодкі пахоці. Він сів під пишним деревом, смакуючи райські овочі⁶, довкола нього все заснуло, і він теж задрімав, забувши про свою шаблю й барабан і про те, куди йде. Спить, і сниться йому сон, що говорить до нього його маленька Земля, подарована Долею, а в тій Землі гори, вкриті хмарками, шумлять моря, а в озерах відлзеркалюються срібні зорі. І каже Земля:

— Побував ти у всіх країнах і пізнав усі народи. То чи щастя людей у мізерних⁷ забавах і пристрасних⁸ задоволеннях? Встань, збуди своє військо, бо вороги, що засіли у фортеці, знову готуються, щоб накласти кайдани на цілу країну.

Прокинувся мудрий брат, вирубав, викорчував шаблею сад, що одурманив його, а тоді ударив у барабан, та так гучно, що все військо прокинулося від мрій і пустоців і рушило в наступ на фортецю. Відібрали зброю і клейноди, а чужинців порубали.

Коли ж мудрий брат вийшов привітати військо і щасливий народ з перемогою, усі побачили, як він змінився за останню ніч. Замість сивини — золоті кучері, замість похилої старечої постаті — прекрасний юнак.

І став народ вільним на віки вічні!

Поясніть значення слова «химерити».

⁶ Райські овочі — тут: яблука.

⁷ Мізёрний — жалюгідний, нікчемний.

⁸ Пристрасний — дуже сильний, нестримний у своєму виявленні.

Які дива відбулися в казці?

Перевірте правильність поданих тверджень.

- Одна дуже багата жінка народила сина.
- Доля подарувала першому хлопчикові три яблука, а другому — маленьку земну кулю з горами.
- Коли хлопці вирости, то той, що був допитливим, залишився вдома, навчався і працював, а веселий збудував собі палату.
- Люди приходили до палати й не могли надивуватися з такого дива.
- Цар жив у мирі та злагоді з сусідами й не захоплював чужі землі.
- Повернувся мудрий брат на свою батьківщину й побачив руїни палати.
- Щастя людей — у мізерних забавах і пристрастних задоволеннях.

1. У чому сенс дарунків Долі кожному із братів-близнят?
2. Які особливості характерів властиві братам? Як авторові вдалося це показати?
3. Чому народ у казковій країні жив погано? Чи є у цьому провина першого брата? Відповідь поясніть.
4. Які риси характеру допомогли другому братові?
5. Які казкові предмети мають суто фантастичне походження?
6. Коротко сформулюйте мораль казки і спробуйте її обґрунтувати.
7. Знайдіть у тексті опис палати. Назвіть прикметники, що створюють враження дивовижності.

1. Розкажіть про мандри мудрого брата, які принесли молодість і красу не тільки йому особисто, а ще й волю і щастя його народу.
2. Обговоріть із товаришами, що потрібно, щоб поневолений народ захотів здобути волю. Обґрунтуйте свої міркування рядками з тексту.

Пригадайте казку і заповніть таблицю в робочому зошиті.

Персонажі казки	Життєві цінності, які вони обрали

Василь Симоненко
(1935–1963)

Василь Андрійович Симоненко, відомий поет-шістдесятник, у важкий для України час написав щирі й сміливі рядки:

*Україно! Ти для мене — диво!
І нехай пливе за роком рік,
Буду, мамо, горда і вродлива,
З тебе дивуватися повік.
Ради тебе перли в душі сію,
Ради тебе мислю і творю —
Хай мовчать Америки й Росії,
Коли я з тобою говорю!*

Народився Василь Симоненко в невеличкому селі Біївцях, що на Полтавщині. На долю майбутнього поета випали напівголодне, напівсирітське дитинство та післявоєнні негаразди. Хлопець виростав без батька. Матері доводилося тяжко працювати, щоб заробити на шматок хліба. Допомогали дідусь і бабуся, які дуже любили свого кмітливого онука.

Складати вірші Василь почав ще у шкільні роки, а вміщував їх у стіннівці. Учителька згадувала, що хлопчина виділявся з-поміж інших учнів своїм бідним одягом і гострим розумом. Нестатки у сім'ї не впливали на Василькове навчання. У люті повоєнні зими дорогою до школи він повторював уроки,

а повертаючись додому, переспівував пісні. Школу закінчив із золотою медаллю.

Вищу освіту Василь Симоненко здобув у Київському університеті імені Тараса Шевченка на факультеті журналістики. Працював у редакціях газет у Черкасах. Автор кількох збірок поезій, казок «Цар Плаксій та Лоскотон», «Подорож у країну Навпаки».

Василь Симоненко був люблячим батьком. Син Олесь згадував, як батько грався з дітьми, розповідав їм казки, читав вірші. А пишучи власні казки, він чинив так: спершу читав їх синові, і ті рядки, що дитина запам'ятовувала, друкував, а інші — доробляв. Так, зокрема, було з казкою «Цар Плаксій та Лоскотон». Може, саме тому вона так подобається дітям.

Доля відміряла Василеві Симоненку лише двадцять вісім років. Багато він ще міг створити, але не судилося — пішов із життя у розквіті свого таланту. У спадок залишилася його чудова поезія та проза. Він безмежно любив Україну, свій народ, тому й заповідав нащадкам:

*Можна все на світі вибирати, сину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину.*

ЦАР ПЛАКСІЙ ТА ЛОСКОТОН

Цареве сімейство

Там, де гори і долини,
Де гуляє вітровій, —
Там цвіте краса-країна
З дивним ім'ям Сльозолий.
І колись в країні тій
Був на троні цар Плаксій.
Голова його — мов бочка,
Очі — ніби кавуни.
В Плаксія було три дочки
І плаксивих три сини.
Старша звалася Нудота,
Середульшенька — Вай-Вай,
Третя донечка — Плакота,
Всі сльозливі через край.
А цареві три сини
Так і звались — Плаксуни.

Яким постає перед
нами цар Плаксій?

Отака була сім'я
У царя у Плаксія.
Цілі дні вони сиділи,
Голосили, та сопіли,
Та стогнали, та ревли,
Сльози відрами лили.
Цар Плаксі́й велів сердито:
«Хай із ними день при дні
Плачуть всі в країні діти,
Бо сміятись і радіти
У моєму царстві — ні!
Хто всміхнеться — в часі тім
Я того негайно з'їм!»
Ще була у Плаксія
Грізна гвардія своя:
В ній служили молодці
Забіяки-сльозівці.
Хто сміявсь — вони хапали
І нагайками шмагали,
Так що в царстві тому скрізь
Вистачало плачу й сліз.
Цар любив, як плачуть діти,
Бо любив їх сльози пити.
Отакий був цар Плаксі́й
У країні Сльозолий.

Чи випадковими є
імена царевих
дітей?

Які були
порядки в країні
Сльозолий?
За які вчинки
забіяки-сльозівці
хапали людей?

Дядько Лоскотон

Але в тому диво-царстві,
Зневажаючи закон,
Жив у мандрах і митарстві
Добрий дядько Лоскотон.
Він приходив кожний вечір —
Хай чи дощ іде, чи сніг —
До голодної малечі
І усім приносив сміх.
Мав він вдачу теплу й щиру,
Ще й лукавинку в очах.
І була накидка сіра
В Лоскотона на плечах.
Лоскотливі мав він вуса
І м'якенькі, наче пух.
І м'яке волосся русе
Розсипалося до вух.

Якої вдачі був
Лоскотон?
Чи випадкове
його ім'я?

Чому цар Плаксій
не любив
Лоскотона?

Він як прийде, залоскоче,
То сміється, хто й не хоче.
Тільки де він появлявся,
Зразу плач там припинявся
І приходив до усіх
Голосний та щирий сміх.
Не любили Лоскотона
Цар Плаксій і Плаксуни,
Видавали заборони
Проти лоскоти вони.
І за дядьком Лоскотonom
Із нагайками в руках
Охоронці злих законів
Полювали по хатах.
Але дядько Лоскотон
Не боявся цих заслон:
Він ходив по всій країні
І носив з собою сміх
В розмальованій торбині,
В пальцях лагідних своїх.

Арешт Лоскотона

Розізливсь тоді Плаксій —
Цар країни Сльозолий.
Гнівno він гукнув із трону:
«Гей, ледачі сльозівці!
Хто впіймає Лоскотона,
Буде муж моєї дочки!

Хто його посадить в льох —
Вибирай одну із трьох!
Бо уже цей Лоскотон
Скоро нам розвалить трон:
Що тоді ми будем пити,
Як не будуть плакати діти?»
І завзяті сльозівці
Понеслись у всі кінці,
Щоб скарати по закону
Баламута Лоскотона.
Довго скрізь його шукали,
У всі шпари заглядали,
Перерили всі двори,
Обходили всі бори.
Час потратили дарма:
Лоскотона скрізь нема,
Бо його завжди і всюди
Од ловців ховали люди.
Опівночі Лоскотон,
Коли всіх колише сон,
Йшов собі в бідняцькі хати
Їхніх діток розважати.
Був тоді у Плаксія
Лютий посіпака,
Віроломний, як змія,
Капітан Макака.
Так хотілося йому
Царським зятем стати,
Що ні разу в ту зиму
Не лягав і спати.
Все ходив, усе він слухав
І нарешті все рознюхав.
На світанку Лоскотон,
Насмішивши діток,
У міцний поринув сон
Між кленових віток.
А лукавий капітан
Підікрався змієм
Й Лоскотонові аркан¹
Зашморгнув на шиї.
Руки вивернув назад,
Міцно спутав ноги
І мерщій у Плаксоград
Рушив у дорогу...

Чому сльозівцям
не вдалося
впіймати
Лоскотона?

Якими рисами
письменник наділяє
капітана Макаку?

¹ Аркан — довгий
мотузок
із зашморгом
на кінці, за
допомогою якого
ловлять коней та
інших тварин.

Як ви гадаєте,
чому поет
змальовує Макаку
і Нудоту зовні
непривабливими?

Весілля в палаці

Лоскотона посадили
За вузькі ґрати,
А в палаці порішили:
— Час весілля грати...
Гей, зійшлися царенята
І придворна свита
Наречених шанувати,
Сльози діток пити.
До вінця веде жених
Висохлу Нудоту,
Та дивитися на них
Зовсім неохота.
Хоч Макака був бридкий,
А вона ще гірша,
Їм поет один гладкий
Присвятив ще й вірша.
Стільки там було хвальби,
Так скрасив їх вроду —
Навіть жаби від ганьби
Булькнули у воду!
Але цар ходив, пишався,
Він із зятем цілувався,
Похвалявся: «Ну, тепер
Лоскотон, вважай, умер!
Недоступним став для всіх
Голосний та щирий сміх.
Тож від радості стрибайте!
Тож від радості ридайте!
Ми тепер встановим скрізь
Віковічне царство сліз!»
Так розхвастався Плаксієй —
Цар країни Сльозолій.

Звільнення Лоскотона

Та поки гуло весілля,
То п'яниці вартові
Напились якогось зілля
Та й поснули у траві.
А вночі йшли до в'язниці
Батраки й робітники,
Щоб звільнити із темниці
Лоскотона навіки.

Рознесли всі перепони,
Гнули ґрати, мов пруги:
— Гей, веселий Лоскотоне,
Це прийшли твої брати!
Йди до нас, веселий брате,
В нашу здружену сім'ю!
Підемо разом догравати
Ми весілля Плаксію...

Продовження весілля

У палаці кожен скаче
Та від щастя гірко плаче,
Ллються сльози, як ріка, —
Бачте, радість в них така!
Раптом цар упав на трон:
— Ой, рятуйте — Лоскотон!
Всі відразу «ох!» та «ах!»,
Жах у кожного в очах.
А веселий Лоскотон
До царя стрибнув на трон
І сказав йому якраз:
— Насмієшся ти хоч раз!..
Став царя він лоскотати,
І Плаксій став реготати.
Так сміявсь — аж заливався,
Аж від реготу качався,
Кулаками очі тер —
Потім лопнув і помер.
Ой, була ж тоді потіха —
Цар Плаксій помер од сміху!
З ним придворні одубіли,
Бо сміятися не вміли.
А цареві три сини,
Три завзяті Плаксуні,
Так сміялись-реготали,
Що штани з них поспадали.
Тож всі троє без штанів
До чужих втекли країв.
Три царівни теж навтьоки
У чотири бігли боки.
Кровопивці-сльозівці
Стали п'явками в ріці,
А Макака-забіяка

Хто прийшов на
допомогу
Лоскотону?

Яким чином
Лоскотону вдалося
перемогти
Плаксію?

Поясніть значення слова «чимчикуй». Доберіть синоніми до нього.

З'їв себе із переляку.
Так веселий Лоскотон
Розвалив поганський трон,
Сам же він живе й понині,
Дітям носить щирий сміх
В розмальованій торбині,
В пальцях лагідних своїх.
Схочеш сам піти в цей край,
То маршрут запам'ятай:
Треба йти спочатку прямо,
Потім вправо завернуть,
А тоді поміж дубами
Поведе наліво путь.
Після цього вже помалу
Чимчикуй куди попало:
Як од втоми не впадеш,
В цю країну попадеш.

1. Чому країну Сльозолий автор назвав саме так?
2. Розкажіть про сім'ю царя Плаксія.
3. Які риси характеру притаманні дядькові Лоскотону?
4. Чому дядько Лоскотон був небезпечний для царя Плаксія?
5. Хто заарештував дядька Лоскотона?
6. Що в характері Лоскотона приваблювало людей?
7. Хто саме звільнив Лоскотона з в'язниці? Чому?
8. Як Лоскотон розвалив поганський трон?
9. Як ви гадаєте, чому поет назвав героїв казки саме такими іменами?
10. Як можна перейменувати країну Сльозолий у кінці казки?
11. Чи сподобалась вам ця казка? Чим саме?

Доведіть, що твір Василя Симоненка «Цар Плаксій та Лоскотон» є казкою.

Як ви вважаєте, чи стає людина сильнішою, добрішою, якщо не впадає у відчай від негараздів і невдач, а з гумором ставиться до них?

1. Намалуйте ілюстрацію до казки та прокоментуйте її.
2. Навчіться виразно читати казку, звертаючи увагу на ритм, риму, особливий порядок слів віршованої мови.

Прозова та віршована мова

Читаючи художні твори, ви помічали, що одні з них написані мовою, схожою на ту, якою ми спілкуємося у сім'ї чи з друзями, інші — чимось нагадують пісню. Отже, в першому випадку письменники використовують **прозову мову**. Прикладом її є казка Василя Королева-Старого «Хуха Моховинка».

На відміну від прозової, **віршована мова** є розміреною, має ритм і риму. Саме такою мовою написаний твір Василя Симоненка «Цар Плаксій та Лоскотон». У ньому останнє слово першого рядка співзвучне з останнім словом третього, а закінчення другого рядка — із закінченням четвертого:

*Але в тому диво-царстві,
Зневажаючи закон,
Жив у мандрах і митарстві
Добрій дядько Лоскотон.*

Така співзвучність, яка надає мові мелодійності, називається **римою**. Крім того, віршована мова має **ритмічні паузи** — короткі перерви під час читання, які у вірші зазвичай збігаються із закінченням рядка. Ще однією відмінністю віршованої мови є те, що її записують у стовпчик.

І для прозової, і для віршованої мови властива образність, застосування різноманітних художніх засобів.

Прозова мова

близька до розмовної, нею ми спілкуємося в сім'ї, товаристві, школі.

Віршована мова

— розмірена, ритмічна, схожа на пісенну, має риму.

Рима

— це співзвучне закінчення рядків у вірші.

1. Чим відрізняються поняття «прозова мова» та «віршована мова»?
2. Яку роль у віршах відіграє рима?
3. Знайдіть рими у розділі «Весілля в палаці» казки В. Симоненка «Цар Плаксій та Лоскотон». Визначте, які рядки об'єднує кожна рима.

1. Який з уривків написаний прозовою, а який — віршованою мовою? «Так минув рік. Надходили роковини того дня, коли він настав на царство. Звірі надумали святкувати врочисто той день і справити при тій нагоді великий концерт» (І. Франко. «Фарбований Лис»). «Та поки гуло весілля, То п'яниці вартові Напились якогось зілля Та й послули у траві» (В. Симоненко. «Цар Плаксій та Лоскотон»).
2. Зі слів, поданих у дужках, доберіть і запишіть слова, співзвучні з такими: *дівчатка, калина, сестричка, рідненька, пісні, берегти, засяний*; поставте наголоси і підкресліть рими. (Розцвісти, дні, янголятка, долина, синичка, чорненька, завіяний). Зразок: *Дорóги — перемóги*.

Загадки

I

1. Поле не міряне, вівці не раховані, пастух рогатий.
2. Весь вік по одній дорозі ходить, а назад не вертається.
3. Без рук, без олівця — малює без кінця.
4. Біле, а не цукор, м'яке, а не вата, без ніг, а йде.
5. Червоні коромисла через ріку повисли.
6. Що то за гість, що темноту їсть?

II

1. Одно кинув — цілу жменю зібрав.
2. Ноги на полі,
Середина надворі,
Голова на столі.
3. Сидить баба на грядках,
вся закутана в хустках.
4. Сам червоний, а чуб зелений.
5. Сидить панна у коморі,
А коса її надворі.
6. Стоять красуні на воді,
Вінки в них білі й золоті.
7. На городі молода
Пишні коси розпліта,
У зеленій хустинки
Золоті хова зернинки.

III

1. Малесеньке, сіресеньке, а хвостик як шило.
2. Які ноги заввишки,
Такий ніс завдовжки,
Хату на хаті має,
Жабам рахунок знає.
3. І своє дитя не забула, і чужих нагодувала.
4. Чапа й тихо пхинька
Із голочок скринька,
Обтикана грибочками
І жовтими листочками.
5. Під мостом крутить хвостом.
6. Не мотор, а шумить, не пілот, а летить, не змія, а жалить.

7. Без рук, без сокири хату буде.
8. Маленький, сиренький, по гаях літає, уночі співає.
9. Хто на собі хатку носить?

IV

1. Що на світі наймиліше?
2. Сидять курчата під припічком, що дай, вони з'їдять.
3. Не золоте, а найдорожче.
4. Все життя один одного обганяють, а випередити не можуть.
5. Весь вік ношу, а ліку йому не знаю.
6. Завжди в роті, а не проковтнеш.
7. Що воно за штука, що день і ніч стука?

V

1. Що то за віз, що без коліс?
2. У воді росте, та води боїться.
3. З зубами, а не кусається.
4. Що то за гість, що сам себе їсть?
5. Людей годую, сама голодна, Часом гаряча, часом холодна.
6. Два кільця, два кінця, а посередині цвях.
7. Біля тіла вуха, а голови немає.
8. Хто сам голий, а других одягає?
9. Хто в руки не візьме — по голові б'є.

VI

1. Хто найдалше бачить?
2. Що у світі найпрудкіше?
3. Що в будь-якій кількості легке?
4. Країна без будинків, міста без людей, море без води, ліс без дерев. Що це таке?
5. У вогні не горить, у воді не тоне.
6. Грамоти не знаю, а весь вік пишу.
7. Не людина, а говорить і співає, всім новини сповіщає.
8. Поле біле, а чорне насіння; Хто не вміє, то не посіє.
9. На базарі не знайдеш, на вагах не зважиш.

Загадки

Загадка — це короткий дотепний опис предмета, події, явища, які потрібно впізнати та відгадати.

Серед розмаїття фольклорних творів справжніми перлинами виблискують **загадки** — коротенькі, дотепні описи предметів, подій, явищ, які потрібно впізнати та відгадати. Саме слово «загадка» походить від слова «гадати».

Загадки склалися народом для розваги, разом із тим вони тренували розум, розвивали спостережливість, кмітливість і творчу уяву. В їх основі лежить опис зовнішнього вигляду предмета чи його дії, порівняння з іншим, схожим предметом. Опис зазвичай є точним, вказує на одну чи кілька ознак, за якими знаходимо відгадку. Ось, наприклад, загадка про лелеку:

*У червоних чобітках,
в білому халаті,
він весною прилетів
і сидить на хаті.*

У перших рядках загадки йдеться про якийсь об'єкт, у якого червоне взуття і білий одяг. Далі уточнюється: це істота, що вмє літати, з'являється навесні. Стає зрозуміло, що це — перелітний птах із червоними ногами, білим пір'ям. Він гніздиться переважно на дахах. Тепер легко здогадатися, що йдеться про лелеку.

Є загадки, побудовані на принципі протиставлення. Наприклад, загадка про молоко: «Рідке, а не вода, біле, а не сніг».

Іноді загадки мають форму запитання. У них зовнішній вигляд, дія чи властивість задуманого предмета може називатись або прямо, або приховано, інакомовно. Наприклад, загадка про вітер: «Який то хлопець походжає і без віника замітає?»

Чимало загадок присвячено людині, її побуту, знаряддям праці: «Стоять два кілки, на кілках бочка, на бочці кавун, а на кавуні трава росте» (людина). Є багато загадок про явища природи, про світ рослин

і тварин: «Сестра до брата в гості йде, а він від неї ховається» (день і ніч), «Годинника не має, а час знає» (півень), «Живе один батько і тисячі синів має, всім шапки справляє, а собі не має» (дуб та жолуді).

Загадки часто допомагають казковим героям перемогти у боротьбі з кривдою та злом, як, наприклад, у казці «Мудра дівчина».

Більшість загадок фольклорні, але є і створені письменниками, авторські. Вони можуть бути написані як прозовою мовою, так і віршованою. Відгадувати загадки цікаво і корисно, адже це розвиває художнє і логічне мислення, уяву, пам'ять.

1. Який твір називається загадкою?
2. З якою метою народ складав загадки?
3. Які особливості має загадка?
4. Визначте, про що йдеться в кожній групі загадок на с. 108–109. Доберіть заголовки до кожної групи.
5. Загадки здебільшого призначені для дітей. А як ви гадаєте, дорослі люблять їх розгадувати? Загадайте деякі загадки своїм рідним.

Розгляньте малюнок і пригадайте загадки, у яких йдеться про зображене на ньому.

1. Самостійно складіть три-чотири загадки про шкільну дошку, щоденник, портфель та інші шкільні речі.
Наприклад: шкільна дошка — коричневе (зелене) поле, крейда — зайчик, ганчірка — рудий хвостик лисички.
2. Вивчіть напам'ять кілька загадок.

Леонід Глібов
(1827–1893)

*Стоїть гора високая,
Попід горою гай,
Зелений гай, густесенький,
Неначе справді рай.*

Ці рядки із поезії «Журба», яка стала народною піснею. Її співають усі, хоча не завжди знають, що слова належать видатному поетові Леоніду Глібову, а музика — геніальному українському композиторові Миколі Лисенку.

Народився **Леонід Іванович Глібов** у селі Веселий Поділ на Полтавщині в заможній родині. Батько, Іван Назарович, працював управителем маєтку поміщиків Родзянків. Мати, Орина Гаврилівна, була культурною, освіченою жінкою. Її дитячі та юнацькі роки пройшли в родині пана Трощинського. Дівчина багато читала, любила вистави домашнього театру, яким керував батько Миколи Гоголя. Отож цілком закономірно, що вона стала першою вчителькою маленького Льолика.

Хлопчик ріс жвавим і веселим, йому подобалося усе гарне, понад усе любив квіти і доглядав за ними. Його навіть прозвали Королем квітів. Вітаючись із малим, знайомі казали: «Здоров був, Льолику, квітчастий королику!»

Дуже любив Льоня слухати казки баби Одарки. Вона так майстерно розповідала їх, що майбутній письменник виразно уявляв риси вдачі та звички тварин. Йому здавалося, що звірі

й насправді думають і розмовляють, що серед них, як і серед людей, є добрі і злі, розумні й дурні, бідні й багаті.

Юність поета пов'язана з Ніжинським ліцеєм. Згодом він учителював, викладав історію та географію.

Глібов був надзвичайно вимогливим учителем, але ніколи не бив учнів, як було тоді заведено в навчальних закладах. Він з повагою ставився до дітей, не примушував зазубрювати уроки, давав корисні поради.

Зрештою життя Леоніда Івановича не обмежувалося лише вчителюванням. Він чимало читав, мав доступ до багатої бібліотеки пана Родзянка й сам писав вірші. З його творчого доробку відомо 107 байок, понад 50 загадок, 14 акровіршів, ліричні поезії.

Твори для дітей поет друкував у львівському журналі «Дзвінок» під псевдонімом Дідусь Кенир. Чому раптом «Кенир»? Псевдонім навіяний дитячими спогадами про те, що його батька сусіди називали саме так за любов до цієї співучої пташки. Ставши поважним учителем і письменником, Леонід Глібов узяв і собі це ім'я, під яким йому працювалося легко та плідно. За останні чотири роки свого життя письменник написав стільки творів, скільки за всі попередні, разом узяті.

Маленьким читачам «Дзвінка» найбільше полюбилися загадки-акровірші, відповідь на які схована у перших літерах кожного рядка. Тому діти з нетерпінням чекали кожний наступний номер журналу.

Наприкінці життя Леонід Іванович тяжко хворів. Але писати вірші не припинив, навіть майже повністю втративши зір — писав їх з лупою під лінійку.

Минуло майже два століття, але й досі ми пам'ятаємо та любимо байки, ліричні твори поета й із задоволенням співаємо його безсмертну пісню, кожний рядок якої сповнений безмежної любові до життя, рідного краю:

*...Пташки співають голосно,
І річечка блищить.
Як хороше, як весело
На білім світі жить!..*

Загадка

ХИМЕРНИЙ, МАЛЕНЬКИЙ

Химерний, маленький,
Бокастий, товстенький
Коханчик удавсь;
У тісто прибрався,

Чимсь смачним напхався,
В окропі купавсь.
На смак уродився,
Ще й маслом умився,
В макітрі скакав...

Недовго нажився,
У дірку скотився,
Круть-верть — та й пропав.
Хотів був догнати —
Шкода шкандибати:
Лови не лови!
А як його звати —
Лінуюсь сказати,
А нуте лиш ви!

«То ж, діду коханий,
Вареник гречаний!» —
Кричить дітвора.
Чому не вгадати!
Не бігать шукати
Такого добра.

1. Чи сподобався вам цей вірш? Чим саме?
2. Що в цьому творі є спільним з народними казками, а що — відмінним?
3. Знайдіть у творі рядки, які є підказкою до відгадки.

Акрівірші

ХТО РОЗМОВЛЯЄ?

«Ой я бідна удовиця, —
Стала хникать жалібниця, —
Он калина, — їй не так!
Кажуть, пісні їй складають,
А про мене забувають,
І ніхто ніде ніяк!..»
«Стій лиш! Слава не брехуха, —
Обізвалась джеркотуха, —
Розбирає, що і як!
От я славі догодила,
Кашку діточкам варила,
А тобі не вдасться так».

ЩО ЗА ПТИЦЯ?

Між людьми, як пташка, в'ється,
У людей і їсть, і п'є;
Ходить старець, просить, гнеться,
А у неї всюди є.

ХТО СЕСТРА І БРАТ?

«Глянь на мене, вітрику, чи гарно прибралась?
Рано до схід сонечка росою вмивалась,
Є у мене листячко, пахучії квіти,
Чому ж мені, вітрику, ой чом не радіти?
Краще в полі нашому над мене немає,
Аж до моря славонька про мене літає,
Із моєї сипанки смачна страва буде,
Поливку і маслечко дадуть добрі люди!»
«Рівна, сестро милая, нам доля з тобою, —
Обізвався братичок десь за бороною. —
Скрізь по людях склалася і про мене слава,
Он і в полі, вітрику, кипить моя страва».

Поняття про акровірш, підтекст

Акровірш (від *грец.* — крайній вірш) — це такий вірш, у якому перші літери кожного рядка утворюють якесь слово. Чудовими зразками акровірша є загадки Леоніда Глібова «Що за птиця?», «Хто розмовляє?», «Хто сестра і брат?».

Загадки та акровірші часто мають **підтекст**, тобто думку, яку автор відверто не висловив, але про неї можна здогадатися, читаючи її ніби «між рядками».

Читаючи акровірші Леоніда Глібова, поміркуйте, який підтекст прихований «між рядками».

КВІТКОВЕ ВЕСІЛЛЯ

Алегоричний¹ жарт

¹ *Алегорія* —
приховування
реальних осіб,
явищ і предметів
під художніми
образами,
подібними
до приховуваних.

У вишневому садочку,
Під вербою, в холодочку,
Щоб лихо прогнать,
І щоб долю звеселити,
Заходились наші квіти
Весілля гулять.
Не було б таких новинок,
Та хрещатенький Барвінок
Усіх здивував —
Він Фіалочку блакитну,
Наче панночку тендітну,
За себе узяв.
Посередині в таночку,
У зеленому віночку,
Танцює Будяк.
Кругом свашки, і сусідки,
І Квасолі, і Нагідки,
І між ними Мак.
Наче справжньої музики,
Грають Півні та Індики,
Деренчить Гусак.

А Будяк всіх потішає,
 Підморгне і примовляє:
 «Оттак, квіти, так!
 Танцювала риба з раком,
 А морковця з пастернаком,
 Та не краще нас!
 Нуте ж швидко, шпарко, квіти,
 Молодих повеселити —
 Один тому час!
 Ой козаче молоденький,
 Наш Барвінку зелененький,
 Потіш Будяка,
 І у парі з молодою
 Між своєю перезвою²
 Утніть тропака!³
 Нехай гляне Редька в дірку,
 Переверне долю гірку
 Догори хвостом,
 І музиченьку почує,
 Потанцює, пожартує
 З товстим Будяком.
 Тільки й щастя, тільки й жити,
 Покіль буде сонце гріти, —
 Пов'янем колись!
 Як там буде — знає доля,
 А ще покіль наша воля,
 Гуляй, не журись!»
 Де взялись Чижі й Синиці,
 Прищобечують музиці,
 Ще пристав і Шпак.
 Будяк скаче, не вгаває,
 Підморгне і промовляє:
 «Оттак, квіти, так!»

² *Перезва́* —
 весільний обряд,
 за яким родичі
 нареченої йшли
 з обрядовими
 піснями до
 молодого на
 частування.

³ *Тропа́к* —
 український
 народний танець,
 що нагадує гопак.

1. Які акровірші вам відомі? Де ви їх чули або читали?
2. Який акровірш Л. Глібова вам найбільше сподобався? Чому?
3. Чи є вірш «Квіткове весілля» алегоричним? Які риси характеру людини притаманні персонажам поезії?
4. Знайдіть дієслова, які допомагають відтворити перебіг подій у вірші.

Розгляньте малюнок (с. 116). Що на ньому відповідає змістові вірша, а що — ні?

Намалюйте власну ілюстрацію до вірша «Квіткове весілля». Підпишіть її відповідними рядками з тексту вірша.

Описуємо картину

Культурні люди мають не просто вміти бачити та розуміти твори мистецтва, а й словами передавати враження від них. Адже до кожного глядача картина «промовляє» по-своєму, тому й описи одного полотна кількома людьми відрізняються.

Прислухайтесь до порад, які допоможуть описати картину.

- Уважно розгляньте зображене.
- Запам'ятайте, яке враження вона справила на вас.
- Проаналізуйте, що саме із зображеного на картині вплинуло на вас.

Коли описують картину, то обов'язково звертають увагу на її композицію — розташування усього, що зображено на полотні.

Передній план — це зображення того, на чому художник хотів зосередити увагу глядача. Відтворене на передньому плані здається глядачеві найближчим.

На **другому плані** майстер пензля виписує деталі, які доповнюють його задум.

Є ще **загальний фон**, який створює певний настрій, посилює враження від картини.

Коли описуєте картину, обов'язково звертайте увагу на гармонію розмірів зображеного, відтінків кольорів, які використав митець.

- Висловіть своє враження від картини.

Не хвилюйтесь, якщо картина вам не сподобалась, — адже скільки людей, стільки й думок. Важливо, щоб ви розуміли, чому саме вона не справила на вас враження, і могли пояснити це іншим.

Усно опишіть картину М. Глуценка «Київська осінь». Чи хотіли б ви здійснити прогулянку місцями, що зображені на картині? Чому?

Прислів'я та приказки

I

Всякий двір хазяйським оком держиться.
У доброї господині і півень несеться.
Будуй хату з лободи, а в чужую не веди.
Най буде не пишно, аби затишно.
Найдорожчий скарб, як в родині лад.
Газду можна пізнати по дворі, а газдиню по коморі.
За рідний край життя віддай.
Батьківщина — всім матерям мати.
Учися в народу, бо не перейдеш і броду.
Краще вмерти стоячи, ніж жити на колінах.
Всяка пташка своє гніздо знає.
У своїй хаті і кутки помагають.
Заїдеш в чужину, то хоч і бородатий — а все сиротина.
Нема гіршої покути в ріднім краю носить пута.
У чужій сторонці навіть не звідти сходить сонце.

Тепло родинного кола, любов до батьківщини є дуже важливими для українського народу.

II

Друга шукай, а знайдеш — тримай.
Друзі пізнаються в біді.
Одяг кращий новий, а друг — старий.
Нових друзів наживай, старих — не забувай.
Скажи мені, хто твій друг, і я скажу, хто ти.
Приятелів тьма, а друга нема.
Одна головешка і в печі гасне, а дві — і в полі горять.
Коли помиляєшся, друг сперечається, а недруг підтакує.
Погане товариство й доброго чоловіка зіпсує.

Товариськість, міцна дружба — риси, притаманні українцям.

Стосунки між
людьми та норми
поведінки
відображені
в українських
прислів'ях.

Працьовитість —
одна
з найголовніших
рис українського
характеру.

Українці справіку
шанують
прагнення
до знань
та освіченість.

III

Щирий козак ззаду не нападає.
Згода будує, а незгода руйнує.
Краще переконувати словами, ніж кулаками.
Сварка до добра не доводить.
Громада — великий чоловік.
Сміливого і куля не бере.

IV

Не дивись на чоловіка, а на його діло.
Під лежачий камінь вода не тече.
Маленька праця краща за велике неробство.
Не взявшись за сокиру, хати не зробиш.
На дерево дивись, як родить,
а на людину — як робить.
Роботящі руки гори вернуть.
Без роботи день роком стає.
З ним і на камені доробишся хліба.
Зробив діло — гуляй сміло.
Як дбаєш, так і маєш.
Хочеш їсти калачі — не сиди на печі.
Косо, криво, аби живо.
Стук-грюк, аби з рук.

V

Навчай інших — і сам навчишся.
Мудрим ніхто не вродився, а навчився.
Голова не на те, щоб тільки кашкет носити.
Що в молодості навчишся, то на старість
як знайдеш.
Хто багато читає, той багато знає.
Око бачить далеко, а розум — ще далі.
Людей питай, але й свій розум май.
Письменного голова годує.
Наука в ліс не веде, а з лісу виводить.
Не кажи — не вмю, а кажи — навчуся.
Грамотний — видючий і на все тямущий.
Одна розумна голова — добре, а дві — краще.

VI

Так треба жити, щоб нікому зла не чинити.
Чужим добром не забагатієш.
Не міряй всіх на один аршин.
Шабля ранить голову, а слово — душу.
Добре ім'я — найкраще багатство.
Як «на», то чує, а як «дай», то глухий.
На голові закучерявилось, а в голові ще не орано.
Не смійся, братку, з чужого упадку.
Хіба помилиться та правду скаже.
У кого серце вовче, той їсть, кого хоче.
Ти йому про діло, а він тобі про козу білу.
Злий плаче від заздрості, а добрий — від радості.
Лукавий чоловік словами любить,
а ділами губить.

Шануй старих — молоді тебе колись пошанують.
Ніхто не знає, що його в житті чекає.
Не говори, що знаєш, а знай, що говориш.
Чужому лихові не смійся.
У житті як на довгій ниві.
Колос повний до землі гнеться, а пустий угору дереться.
Чим розумний стидається, тим дурний величається.
Святий та тихий, а сумління злодійське.
Не всякі жарти бувають чогось варті.
Тіло в злоті, а душа в болоті.
У нього не розживешся і серед зими льоду.
Ти йому хліб, а він тобі — камінь.
Не все те золото, що блищить.
Брехнею світ пройде, та назад не вернешся.

VII

Коли немає сили, то й світ немилый.
Хвороба нікого не красить.
Бережи одяг, доки новий, а здоров'я —
доки молодий.
Здоров'я — найбільший маєток.
Без здоров'я нема щастя.

Цінують українці
високі моральні
якості людини.

Українці змалку
привчали дітей
берегти здоров'я.

Здоровий жибрак щасливіший
за хворого багача.

Здоров'я за найбільші гроші не купиш.
Загоїться, поки весілля скоїться.

VIII

Спостереження
людини за
природою втілене
у народній
мудрості.

Грім гримить — хліб буде родить.
Зима без снігу — літо без хліба.
Майська роса коням краще вівса.
Ластівка день починає, а соловей його кінчає.
Синиця пищить — зиму віщить.
Ластівки низько літають — дощу бути.
Прийшов Спас — держи рукавиці про запас.
Літо з дощами — осінь з грибами.
Голуби воркують — тепло віщують.
Мокрий квітень, теплий май —
буде добрий урожай.
Трапляється і такий год, що на день сім погод.
Де дуби, там і гриби.
Де лелека водиться, там щастя родиться.
Зима багата снігами, а літо — снопами.

1. Що таке прислів'я та приказки? Яка між ними різниця? Чому ми називаємо їх золотими зернами народної мудрості?
2. Прочитайте подані прислів'я та приказки і поміркуйте, яку назву можна дати кожній групі.
3. Назвіть основні особливості прислів'я. Наведіть приклади.
4. Наведіть приклади народних прислів'їв і приказок про природу або народний календар.
5. Які прислів'я та приказки про дружбу ви знаєте?
6. Наведіть приклади народних прислів'їв і приказок, у яких є антоніми.

1. Назвіть ваші улюблені приказки чи прислів'я. Які з них часто повторюють ваші знайомі?
2. Розкажіть про свого друга, використовуючи прислів'я та приказки.

- Напишіть невелике оповідання на тему одного з прислів'їв:
- Зробив діло — гуляй сміло.
 - Сьогоднішньої роботи на завтра не залишай.
 - Сім разів відміряй, один раз відріж.

Прислів'я та приказки

Прислів'я та приказки відображають споконвічну спостережливість і мудрість українського народу, його погляди на світ, суспільне життя, характер і поведінку людей. Недарма їх називають золотими зернами народної мудрості. Наприклад, люди зауважили, що робота, виконана нашвидкуруч, має гірший результат, ніж та, яку виконують старанно, не поспішаючи, і висловили помічене стисло: «Скорий поспіх — людям посміх». Спостерігаючи за природою, переконалися: що кращий урожай, то щедріше прогодуєш себе і родину взимку: «Влітку один день рік годує». У прислів'ях висловлюються думки про здоров'я, моральні якості людини, її ставлення до праці, рідної землі.

Учені-фольклористи вважають, що прислів'я та приказки створені народом ще в первісні часи. Виникають вони й нині, але передаються від покоління до покоління лише найзмістовніші, найвлучніші.

Прислів'я та приказки не вживаються в буквальному, прямому значенні, а мають глибокий прихований зміст, вони не призначені для якогось певного випадку і не означають конкретної особи.

Які ж особливості прислів'їв?

Вони мають повчальний характер, тобто, розповідаючи про багатий життєвий досвід, прислів'я дають якусь пораду, застерігають від помилок і неправильної поведінки.

Прислів'я у стислій формі влучно, дотепно, поетично висловлюють закінчену думку.

Прислів'я відрізняються від приказок. У прислів'ї висловлюється закінчена думка, висновок («Яке коріння, таке й насіння»). Приказка тільки натякає на висновок, у ній висловлюється незакінчена думка («Хоч в око стрель»). Часто приказка є частиною прислів'я. Наприклад: «Темно, хоч в око стрель».

Народні прислів'я та приказки — скарбниця народної мудрості, окраса мови.

Прислів'я — короткий, влучний, яскравий і образний народний вислів повчального характеру, що виражає закінчену думку.

Приказка — короткий, влучний, яскравий і образний народний вислів, що не має повчального характеру і не виражає закінченої думки, висновку.

Особливості прислів'їв: повчальність, стислість, влучність, поетичність, переважне використання слів у переносному значенні, узагальнений характер думки, малий обсяг.

Минуле нашої Батьківщини славне і багате на незвичайні події. Дізнатися про них ви зможете зі сторінок другого розділу підручника. Адже тут зібрано розповіді про заснування Київської Русі, славетних князів, народні перекази та історичні оповідання про звитягу козаків-запорожців. Це — невичерпна криниця мудрості, розважливості, благородства, відваги, сили духу та милосердя. Сподіваємося, що ви усвідомите, який нелегкий шлях пройшла Україна, аби здобути незалежність, якими сміливими, незламними і, разом з тим, духовно багатими були наші предки.

Спостережливість, уважність та вдумливість обов'язково знадобляться вам під час читання текстів про історію України.

Матеріал цього розділу допоможе вам навчитись визначати тему художнього твору, сюжет, композицію, а також покаже, чим драматичний твір відрізняється від прозового та поетичного.

Читайте, осмислюйте і творіть. Хай щастить вам у мандрівці минулим!

Історичне минуле нашого народу

ЗОЛОТИЙ ГОМІН ДАВНИНИ

(Скорочено)

¹ *Ігумен* — у православній церкві — управитель чоловічого монастиря.

Понад дев'ятсот років тому, в 1116 році ігумен¹ Видубицького монастиря Сильвестр зробив останній список (варіант) літопису, відомого під назвою «Повість минулих літ».

Хто ж був автором «Повісті...»? Ми звикли називати цей твір просто літописом Нестора. Та чи не є легендою це ім'я? Науковці, співставивши відомі історичні документи, дійшли висновку, що реальність цього автора не викликає жодного сумніву. Вчені навіть спробували відновити біографію Нестора.

Нестор народився десь поміж 1040 і 1056 роками, походив, мабуть, із багатой родини, був освічений, володів іноземними мовами. Сімнадцятилітнім його прийняли до Печерського монастиря, бо в ті часи в монастир ішли навіть члени князівських родин — одні, щоб переховатися, інші — щоб поринути в улюблене книжне навчання. До останніх належав і Нестор. Печерський монастир був одним із найбільших культурних центрів Київської Русі. Там перекладали та переписували книги, складали «житія» святих, вели літопис. Як свідчать дослідження наших учених, літописання зародилося на Русі ще в дев'ятому чи десятому столітті; воно велося при дворах великих князів, у церквах, монастирях.

² *Клобук* — високий циліндричної форми чоловічий головний убір із покривалом, який носять православні ченці.

Тоді це була неймовірна праця... У монастирській бібліотеці знайдено опис зовнішності Нестора: «Нестор-летописець подоб сед, брада не раздвоилась, на плечах клобук², в правой руке перо, а в левой — четки³...»

³ *Четки* (четки) — мотузка із нанизаним намистом для відліку прочитаних молитов.

Ми читаємо «Повість минулих літ» не тільки як твір історичний, а й як твір високохудожній. Нестор, складаючи літопис, використав праці попередників, об'єднав їх у своєму творі. Літопис Нестора містить, окрім письмових джерел, й усні народні перекази, і свідоцтва очевидців, і особисті спостереження автора, і вставки з Біблії, з перекладів грецьких і болгарських книг. «Повість...»

переткана зворотами з живої народної мови, афористичними висловами⁴, приказками. Є й вислови, які переживали віки: *зломити спис, січа люта, військо стоїть, як ліс* тощо. В основі літопису лежить східнослов'янська мова... Українська мова й досі зберігає слова, вживані в цьому літописі: *жито, сочевиця, колодязь, зоря, зоріти, віно, посаг, подружжя, лукавий, вабити, сварити, приязнь, туга, сором, знемагати, володіти, уряд...*

Але загалом текст «Повісті...» усе ж доволі складний для розуміння. Тому він потребує наближення до сучасного читача. Письменник Віктор Близнець зробив спробу навіть не перекласти, а переказати «Повість...». Намір письменника благородний, робота його межує зі справжнім подвигом.

Літопис Нестора зветься «Повість минулих літ». У ньому все підпорядковане часові, події пов'язані з роками, літописець іноді навіть розриває події, коли вони не вкладаються в один рік. Якщо нічого не відбувалося, автор проставляє роки як знамення часу або ж пише: «Нічого несть». Час невпинний і несе події, які вже сталися, і приносить нові, які ще мають бути...

За Павлом Загребельним

Літописи

Слово «літопис» утворилося від слів «літо» (рік) і «писати». Це найдавніший вид літератури, у якому записи велися у хронологічній послідовності. Літописи одночасно є як історичними документами, так і художніми творами. Історичними — тому, що в літописах автори записували відомості про події минулого, а також ті, сучасниками яких були самі. Художніми творами літописи є тому, що вони включають чимало легенд, переказів, а сучасні автори події описуються емоційно, образно, із застосуванням художніх засобів.

Найвідомішим і найдавнішим літописом часів Київської Русі є «Повість минулих літ»

⁴ *Афористичні вислови* — короткі, образні вислови, які в стислій формі виражають глибoku думку.

Меморіальна
дошка Нестору
Літописцю

(«Повість временних літ»). Вважають, що «Повість минулих літ» мала три редакції (варіанти). Першу було закінчено у 1113 році, її створив літописець-чернець Нестор. Цей варіант не знайдений, але згадується в інших редакціях твору.

У 1116 році закінчено другу редакцію «Повісті минулих літ». Її автором був ігумен Видубицького монастиря Сильвестр. У 1118 році ще один варіант «Повісті...» написав невідомий літописець.

Уже на початку «Повісті минулих літ» літописці розповідають про утворення своєї держави: «Звідки пішла Руська земля, хто в ній почав княжити». Укладачі літописів пишалися високим походженням русичів, вважаючи їх нащадками улюбленого сина Ноя — біблійного героя, який урятував усе живе від потопу. Особливо в літописах наголошувалося на тому, що наші предки — Божі улюбленці. Розповідається також, що про заснування Києва апостол Андрій казав своїм учням так: «...Бачите гори оці? На цих горах возсіяє благодать Божа, буде город великий, і воздвигне Бог багато церков».

«Повість минулих літ» містить чудові легенди про трьох братів — Кия, Щека, Хорива та їхню сестру Либідь, які заснували Київ, про великих князів Олега, Ігоря, Святослава, Володимира, Ярослава Мудрого, що піднесли і зміцнили славу Київської Русі.

ПОВІСТЬ МИНУЛИХ ЛІТ¹

(Уривки)

И створиша градъ во имя брата своего старѣйшаго, и нарекоша имя ему Киевъ.

Поляни жили окремо й володіли своїми родами. І до того вони жили родами, кожен на своїх місцях. І були три брати: одному ім'я Кий, другому — Щек, а третьому — Хорив, а сестра в них була Либідь². Сидів Кий на горі, де тепер узвіз Боричів³. А Щек сидів

¹ Подається за переказом Віктора Близнаця.

² Либідь — ця назва збереглася за річкою, яка впадає в Дніпро.

³ Боричів узвіз — крута дорога, що вела з верхнього міста на горі униз на Поділ.

Чи такими вам
уявляються
легендарні
Кий,
Щек,
Хорив
та
Либідь?

КИЙ, ЩЕК, ХОРИВ ТА СЕСТРА ЇХ ЛИБІДЬ

на горі, яка зветься нині Щекавицею. А Хорив на третій горі, від нього вона прозвалася Хоревницею. І збудували вони місто в ім'я старшого брата свого і нарекли його Київ. Був круг міста ліс та бір великий, і ловився там всякий звір, і були мужі мудрі й тямущі, а називалися вони полянами, від них поляни і донині в Києві. Дехто, не знаючи, каже, що Кий був перевізником коло Києва, мовляв, був перевіз з того боку Дніпра; тим-то й говорили: «на перевіз на Київ». Але якби Кий

був перевізником, то не ходив би він до Царгорода. А Кий князував у своєму роду і ходив до царя грецького, і той цар, переказують, зустрічав його з великою шанобою та почестями. Коли ж Кий повертався, то прийшов на Дунай, возлюбив одне місце, і поставив там невеликий городок, і хотів було сісти в ньому своїм родом, та не дали йому навколишні племена; так і донині називають придунайці те городище — Києвець. Кий же, повернувшись у своє місто Київ, тут і помер. І брати його, Щек і Хорив, і сестра їхня Либідь тут же померли.

Після смерті братів рід їхній став князувати у полян, а в древлян було своє княжіння, а в дреговичів своє, а в словен у Новгороді своє. Інше князування було на річці Полоті, де жили полочани. Від них пішли кривичі, які сидять у верхів'ї Волги, і у верхів'ї Двіни, і у верхів'ї Дніпра, їхнє місто Смоленськ. Від них же походять і сіверяни. А на Білоозері сидить весь, на Ростовському морі — меря. А на річці Оці, де вона впадає у Волгу, — мурома, яка говорить своєю мовою, і черемиси, які говорять своєю мовою, і мордва, яка говорить своєю мовою. Ось хто тільки говорить на Русі: поляни, древляни, новгородці, полочани, дреговичі, сіверяни, бужани, які сиділи по Бугу, а потім прозвалися волинянами. А от інші народи, які платять данину Русі: чудь, меря, весь, мурома, черемиси, мордва, перм, печора, ям, литва, корс, — усі вони говорять своїми мовами і живуть у краях північних.

И сїде Олегъ княжа въ Киевѣ, и рече Олегъ: «се буди мати градомъ рускимъ».

В літо 879. Помер у Новгороді Рюрик⁴ і передав князування своє Олегові — родичеві своєму, і віддав на руки йому сина Ігоря, бо той був вельми на ту пору малий.

В літо 882. Виступив у похід Олег, взявши з собою багато воїнів, і прийшов до Смоленська з кривичами, і взяв місто, і посадив там своїх мужів. Звідти пішов униз, і взяв Любеч⁵, і там посадив своїх мужів. І приплив до гір

⁴ Рюрик — засновник династії руських князів.

⁵ Любеч — місто на березі Дніпра, на захід від Чернігова.

київських, і узнав Олег, що тут князюють Аскольд і Дір. Сховав Олег одних воїнів у човнах, а інших залишив позаду, а сам пішов до них, несучи на руках малого Ігоря. Підплив до Угорської гори⁶, сховав решту воїнів і послав сказати Аскольду і Діру⁷:

— Ми купці, їдемо до греків від Олега і княжича Ігоря. Прийдіть до нас, до родичів своїх.

Коли ж Аскольд і Дір прийшли, вискочили всі воїни, заховані в човнах, і сказав Олег Аскольду і Діру:

— Не князі ви і не князівського роду, а я — князівського роду.

А коли винесли на руках Ігоря, промовив:

— А ось він — син Рюриків!

Убили Аскольда й Діра, і віднесли на гору, і поховали на горі, яка тепер називається Угорською. Аскольдова могила там, де Ольмин двір, а Дірова — за церквою Святої Ірини. І став Олег князювати в Києві, і сказав Олег:

— Це буде мати городам руським.

І були в Олега під рукою варяги, слов'яни та інші людності, які називаються руссю.

В літо 903. Ігор виріс і збирав данину на тих же землях, що й Олег, і слухались його, привели йому дружину із Пскова, іменем Ольгу.

В літо 955. Попливла Ольга в грецьку землю. І прийшла до Царгорода⁸. Був тоді царем Костянтин⁹.

І прийшла до нього Ольга, і побачив цар, що вона дуже гарна лицем і розумна, подивувався її розуму, бесідуючи з нею, і мовив їй:

— Достойна ти еси царствувати з нами в столиці нашій.

Вона ж, розгадавши ті слова, відповіла цареві:

— Я ж бо язичниця. Якщо хочеш мене хрестити, то хрести сам; а як ні — то я не хрещусь.

І хрестив її цар з патріархом. Просвітившись, вона раділа тілом і душею. Після хрещення покликав її цар і сказав їй:

⁶ Угорська гора — назва однієї з гір під Києвом.

⁷ Аскольд і Дір — київські князі IX ст.

Аскольдова могила. Нині тут стоїть храм

⁸ Царгород — так слов'яни називали Константинополь, столицю Візантії (сучасний Стамбул).

⁹ Костянтин — візантійський імператор Костянтин Вагрянородний. У його творі «Про церемонії візантійського двору» описується прийняття Ольги імператорською сім'єю.

— Хочу тебе взяти в жінки собі.

Вона ж відмовила:

— Як же ти хочеш взяти мене, коли ти сам хрестив і назвав мене дочкою. А в християн цього не дозволено — ти сам знаєш.

Засміявся цар і сказав:

— Переклюкала ти мене, Ольго! Перехитрила!

І дав їй дарів багато, золота і срібла, шовку і посуду дорогого. І відпустив її цар, назвавши своєю дочкою. Прийшла Ольга в Київ і вчила сина свого Святослава прийняти хрещення. Він того не слухав, кажучи:

— Як же мені самому хреститися і перейти в іншу віру? А дружина моя стане насміхатися.

Ольга ж говорила йому:

— Якщо ти хрестишся, то й всі зроблять те саме.

*Велика княгиня
Ольга та
великий князь
Володимир.
Фрагмент
головного входу
кафедрального
собору
Св. Володимира
у м. Києві*

А він і далі жив за язичницькими звичаями, та коли хто хотів хреститися, не забороняв, а тільки насміхався над тим. Ольга ж любила свого сина, молилася за нього і за людей, наставляла його на розум до повних його літ і змужнілості.

«Слышю же се, яко сестру имата дѣною, да аще еѣ не вдаста за мя, створю граду вашему, якоже и сему створих».

В літо 988. Пішов Володимир з військом на Корсунь¹⁰, місто грецьке, і замкнулися корсунці за високими стінами. І став князь на тій стороні міста, де пристань, на відстані одного перельоту стріли. І билися корсунці завзято. Володимир же взяв місто в облогу. Люди за стінами стали знемагати, і тоді сказав їм Володимир:

— Якщо не здастесь, то буду стояти хоч три літа.

Вони ж не послухали його. Тоді Володимир, підготувавши своє військо, звелів робити земляний насип до городських стін. Руські воїни нагортали вал. А корсунці, підкопавши свою городську стіну, потроху вибирали насипану землю, носили її до себе і висипали посеред міста. Військо Володимира насипало ще і ще, і Володимир стояв. І от один корсунець, іменем Анастас, пустив стрілу до руського князя, так написавши на ній: «Колодязі за тобою зі сходу, із них вода тече по трубах у місто. Перекопай труби і перейми воду». Володимир же, почувши про те, глянув на небо і промовив:

— Якщо збудеться все — хрещусь!

І одразу наказав копати поперек труб і от — перейняв воду. Люди знеслились від спраги і здалися. Володимир вступив у місто з дружиною своєю.

І послав до грецьких царів¹¹ сказати:

— Ось я взяв ваше славне місто. Чув я, що маєте сестру на виданні. Якщо не віддасте за мене заміж, то зроблю вашій столиці те саме, що і цьому місту зробив.

І, почувши те, опечалились царі й послали йому таку звістку:

Княжий знак
Святослава

¹⁰ Корсунь — так називалося грецьке місто Херсонес. Нині неподалік від руїн Херсонеса розташоване місто Севастополь.

¹¹ У той час Візантією правили два імператори — Василь і Костянтин.

*Хрещення князя
Володимира*

— Не личить християнок видавати за язичників. Якщо хрестишся, то і сестру нашу візьмеш, і з нами одновірцем будеш. Коли ж не захочеш цього зробити, то не зможемо видати її за тебе.

Володимир сказав посланцям від царів:

— Скажіть вашим царям так: я хрещусь, бо ще до того уподобав закон ваш, і люба мені ваша віра і богослужіння, про яке розповідали мені послані нами мужі...

Раді були царі, почувши те, і передали Володимирові так:

— Хрестись, і тоді пошлемо свою сестру до тебе.

Відповів же Володимир:

— Прийдіть з сестрою вашою і тоді хрестить мене.

І ледве примусили її царі. Вона сіла в корабель, з плачем попрощалася з рідними своїми й попливла через море. Коли ж прибула в Корсунь, вийшли їй назустріч корсунці з поклоном, привели її в місто і посадили в палаті. А тут саме розхворівся Володимир очима й нічого не бачив. Тужив сильно і не знав, що робити. І послала йому цариця сказати такі слова:

— Якщо хочеш позбутися тієї хвороби, то хрестися швидше.

І звелів князь хрестити себе. Єпископ же корсунський з попами царициними, оголовивши про те, хрестили Володимира. І коли поклав єпископ на нього руку, в ту ж мить прозрів Володимир. Побачивши те, багато хто з дружинників хрестився того ж дня услід за своїм князем.

Потім привели Анну¹², щоб справити шлюбний обряд.

Водою і духом хрестили Володимира в церкві Святого Василя.

Після того взяв Володимир царицю, і Анастаса, і попів корсунських; узяв і посудини церковні, і грецькі ікони. Поставив церкву в Корсуні на тій горі, яку насипали під час облоги посеред міста; та церква стоїть і донині.

¹² Князь Володимир хотів узяти за дружину грецьку царівну Анну тому, що цей шлюб урівнював його з візантійськими імператорами.

Коли ж він прийшов у Київ, то звелів повалити ідолів — одних порубати, а інших спалити. Перуна ж наказав прив'язати коневі до хвоста і волочити його з гори крутим Боричевим узвозом до річки Почайни. І поставив дванадцять дружинників, щоб вони били Перуна палками.

Робилось це не тому, що дерево що-небудь почуває, а для наруги над бісом, який облещував людей у подобі цій, щоб він тепер дістав покару від людей.

Велик ти, господи, і чудні діла твої! Вчора ще був шанований людьми, а сьогодні зганьблений!

Коли тягли Перуна до Почайни, оплакували його невірні люди, всі ті, хто не був ще хрещений. І, притягнувши до берега, кинули його в Дніпро. Володимир же послав людей і сказав їм:

— Якщо пристане десь до берега, то відпихайте його. А коли промине пороги, тоді тільки облиште його.

Вони ж виконали все, що було їм зведено. І коли пустили Перуна і проминув він пороги, викинуло його вітром на мілину, і від того прозвалося те місце Перунова мілина, і назва ця й досі живе в народі¹³. Потім послав Володимир по всьому місті сказати:

— Якщо не прийде хто завтра на річку — хай то багатий, чи бідний, чи нужденний, чи раб, — буде мені ворогом.

Почувши про те, пішли люди з гомоном до Дніпра, радіючи й кажучи:

— Якби не було це добрим, то не перейняли б того князі й бояри.

Наступного дня вийшов Володимир з попами корсунськими на Дніпро, і зібралось там люду сила-силенна. Забрели у воду, і стояли там одні по шию, інші по груди, де-хто тримав дітей, молодь тислась до берега, а дорослі бродили; попи ж стояли на місці і творили молитви. Люди, охрестившись, розійшлися по домівках. І звелів Володимир

Хрещення киян

¹³ Є й інша легенда. За Перуном бігли язичники і гукали: «Видибай, видибай, боже!» («Випливай!»). І Перун вплив недалеко від Києва; саме в тому місці, у Видубичах, було споруджено пізніше Видубицький монастир.

Макет Десятинної церкви, спорудженої в 989–996 рр.

будувати церкви і ставити їх на тих місцях, де колись стояли дерев'яні кумири.

В літо 989. Задумав Володимир поставити церкву Пресвятій Богородиці і послав привести майстрів з грецької землі.

І почав її будувати в Києві, а коли закінчив, доручив її Анастасу Корсунянину і поставив служити у ній корсунських попів, давши їй усе, що взяв перед тим у Корсуні: ікони, посудини, хрести.

І назвав він церкву во ім'я Богородиці, та в народі приклалася до неї інша назва — Десятинна, від десятої частини його багатств.

1. Як називається літопис, який склав чернець Нестор?
2. Хто ще працював над цим твором?
3. Про які події йдеться в «Повісті минулих літ»?
4. Опис якої події у літописі вам сподобався найбільше? Чому?
5. Про яких історичних осіб ви дізналися з уривків літопису «Повість минулих літ»?
6. Хто з історичних осіб сподобався вам найбільше? Чому?

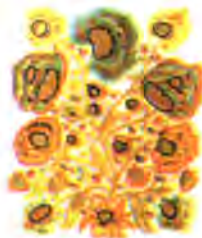
1. До якого виду літератури належить «Повість минулих літ»?
2. Чому науковці вважають літописи й історичними документами, і художніми творами?
3. Чому деякі рядки у тексті «Повісті минулих літ» виділені кольором?
4. Чому, на вашу думку, літописи перекладаються сучасною мовою?

1. Як ви вважаєте, у чому полягає важливість збереження літописних легенд для сучасників?
2. Дізнайтеся, де була розташована Десятинна церква. Чому її так назвали? Чи збереглася вона до наших днів?

Складіть усне оповідання про життя і діяння київських князів, опишіть їхній зовнішній вигляд, одяг, зброю тощо.

Олександр Олесь (1878–1944)

Відомому українському поетові Олександрю Олесю багато років довелося прожити на чужині. Але він ні на мить не забував про рідний край, марив Україною, а його твори були сповнені суму, надії повернутися на Батьківщину. Поет вірив, що Україна буде вільною та незалежною державою. Однак цього йому не судилося побачити.

Народився майбутній поет (справжнє прізвище Олександра Олесья — **Олександр Іванович Кандиба**) в містечку Білопільлі на Сумщині.

Батько його походив із чумаків*, а мати — із кріпаків. Першою Сашковою вчителькою була мама. Саме вона навчила його читати, і вже у чотири роки хлопчина чудово справлявся із цим завданням. Щоліта Олександр разом із сестричками їздив до діда у село Верхосулля. Тут майбутній поет пізнав життя простого народу, його пісні й звичаї. Саме тут дев'ятирічний хлопчина закохався у подругу Тетянку. Оце перше почуття, наплив щемливих, невідомих досі емоцій та передчуттів пробудили у хлопця поетичний дар:

*В дитинстві ще... давно, давно колись
Я вибіг з хати в день майовий...
Шумів травою степ шовковий,
Сміявся день, пісні лились...*

* Чумак — в Україні в давні часи так називали візників і торговців, які перевозили волами хліб, сіль, рибу та інші товари.

*Весь Божий світ сміявсь, радів...
Раділо сонце, ниви, луки...
І я не виніс щастя-муки,
І задзвеніли в серці звуки,
І розітнувсь мій перший спів...*

Вчитися Сашко не дуже любив, а ще й родина не мала грошей для навчання сина у гімназії, тому середню освіту юнак здобув у хліборобській школі. Доводилося водночас давати приватні уроки. Але замість математики він навчав свого учня складати вірші.

Закінчивши Харківський ветеринарний інститут, Олександр Іванович до 1911 року працював за фахом у Харкові, згодом — ветеринаром на одному з київських підприємств. У Києві він також певний час редагував журнал «Літературно-науковий вісник».

Літературну діяльність Олександр Олесь почав 1903 року. Перша збірка його поезій «З журбою радість обнялась», яка вийшла чотирма роками пізніше, засвідчила, що з'явився природжений лірик, поет настроїв, який у своїй творчості зумів схвильовано, піднесено й красиво передати неповторність природи та стан душі закоханої людини.

Проте митець не міг повністю поринути у світ краси й залишитися осторонь від буремних подій початку ХХ століття. Він захоплено вітав революції та визвольні змагання українського народу, утворення Української Народної Республіки, яка проіснувала недовго. 1919 року поет змушений був емігрувати за кордон і двадцять п'ять років прожив переважно у Празі. Саме в цей період було написано багато творів для дітей: чудові вірші про різні пори року, веселі казки у формі віршованих п'єс, поеми. Спеціально для дітей поет переклав «Пісню про Гайявату» Лонгфелло, казки Гауфа. Першим слухачем цих творів був син Олег, якого батько ніжно називав Лелекою. Пізніше Олег Кандиба став відомим поетом-патріотом (літературний псевдонім — Олег Ольжич) і загинув за Україну в роки Другої світової війни.

Добірка віршів «Минуле України в піснях. Княжі часи», присвячених минулому України часів Київської Русі, була створена поетом восени 1920 року, коли Українська Народна Республіка зазнала поразки. Це були страшні часи для України, які чимось нагадували Олесеві добу роздробленості Київської Русі. Тому поет, описуючи складний і багатий на різноманітні події світ наших предків, закликав до об'єднання народу, створення міцної держави в ім'я злагоди, добра і миру.

КНЯЖА УКРАЇНА

(Уривки)

Заспів

Заспіваю вам не пісню
Про стару старовину,
Розкажу я вам не казку,
А бувальщину одну.

Розкажу вам про минуле,
Що вже мохом поросло,
Що, нащадками забуте,
За водою поплило.

Перед вами стародавні
Пройдуть хвилями часи,
Із могил до вас озвуться
Наших предків голоси.

Наших предків, що блукали
По страховищах-лісах,
Що з природою змагались
Тільки з вірою в серцях.

Ах, тоді була живою
Вся природа навкруги
І людину оточали
Духи — друзі й вороги.

У часи ті Бог великий
Не ховався в небесній млі,
А усі боги родились
І вмирали на землі.

Рано вдосвіта на сході
Прокидався ясний Дажбог
І ходив-блукав до ночі
Синім степом без дорог.

По зелених пишних луках
Волос¹ пас овець гладких,

¹ Волос (Велес) —
бог скотарства,
торгівлі.

Зображення одного з язичницьких божеств. 1165 р.

- 2 *Стрибог* — бог вітру, бурі, негоди.
- 3 *Перун* — бог дощу, грому, блискавки.
- 4 *Хануни-водяники* — духи річок, колодязів, озер тощо.
- 5 *Мавка* — казкова лісова істота в образі гарної дівчини з довгим волоссям.

Зображення на давньоруських прикрасах

Грів їх вовною м'якою,
Одганяв вовків від них.

Над дрімучими лісами,
По пустелі степовій
Бог Стрибог² літав на крилах,
Грав на кобзі золотій.

Бог Перун³ на чорних хмарах
Вічно землю об'їздив,
Часом плакав, як дитина,
Часом сурмами будив.

Часом гнівом його серце
Наливалось, як огнем:
Левом він ревів з-під неба
І погрожував мечем.

А в річках жили русалки,
Хануни-водяники⁴,
Лісовик свистав у лісі,
І сміялися мавки⁵.

Треба добре було знати
Душі всіх богів земних,
То коритись, то змагатись,
То просити ласки в них.

І змагалася людина,
І вперед невпинно йшла,
Де яким промінням-цвітом
Дивна папороть цвіла...

...Заспіваю вам не пісню
Про стару старовину,
Розкажу я вам не казку,
А бувальщину одну.

Розкажу вам, як на горах
Славний Київ наш постав,
Як він жив і розвивався,
Як столицею він став...

Україна в старовину

Ліс густий, дрімучий, темний,
Споконвічний ліс росте,
Не проб'ється навіть сонце
Крізь гілля його густе.

Велетенські граби, вільхи,
Сосни, явори, дуби
Раз в століття полягають
Після віку боротьби.

Лебедині білі зграї
В небі хмарами летять,
Навкруги орлині крила
Гучно, хижо лопотять.

Над струмком спинився олень,
Прислухається, тремтить,
Десь почув непевний шелест
І зникає через мить.

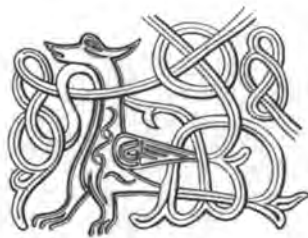
То ведмідь ішов напитись,
Остудитися в воді,
То збирають під дубами
Чорні вепри⁶ жолуді.

По лісах блукали кози,
Тури⁷, олені, вовки,
Кабани, ведмеді, лосі,
Рисі, зубри, борсуки.

Не стихав до ночі галас,
Дикий рев і ніжний спів...
Все кругом жило, змагалось,
Ліс дивився і шумів.

По лісах дрімучих, томних
З луком пращур⁸ наш ішов,
З рисем, лосем і ведмедем
Він боровся і боров.

Здобував він теплі хутра,
М'ясо, шкіру на свій дах,

*Зображення
давньоруського
божества, що
оберігало посіви*

⁶ *Вепр* — дикий кабан.

⁷ *Тур* — дикий бик.

⁸ *Пращур* — далекий предок.

*Ручка дерев'яної
чаші у вигляді
дикого кабана (зі
скіфського кургану)*

*Зображення
полювання на
оленя (елемент
кінської упряжі зі
скіфського кургану)*

⁹ *Збіжжя* — тут:
рослини хлібних
злаків.

¹⁰ *Кревні* — рідні,
родичі (від слова
«кров»).

*Бронзова фігурка
левоорла (елемент
вбрання скіфського
воїна)*

¹¹ *Віче* — народні
збори в Київській
Русі.

Часом сам роздертий падав
З серцем звіра у руках...

Та часами прогуркочуть
Диких коней табуни;
Наче вихори, здіймають
Білу куряву вони.

На лісах дрімучих, темних,
На незайманих степах
Спочивала Україна
В золотих, дитячих снах.

Наші предки — слов'яни

Над озерами, річками,
На полянах лісових,
На стрімких високих горах,
На просторах степових, —

Де лише сіріє стежка
Або вкрився збіжжям⁹ лан,
Скрізь розкидались оселі
Наших прадідів-слов'ян.

Оселялись цілим родом:
Що людина, як одна?!
Кревні¹⁰ люде рід складали,
Кревні роди — племена.

Наймудріший і найстарший
Цілим родом керував,
Видавав щодня накази,
Правив, милував, карав.

Кожне плем'я мало князя,
Князь судив, водив на бій,
Першим був він у відвазі
І у мудрості своїй.

А коли ставав нездатним
До ладу і боротьби,
Віче¹¹ іншого на князя
Вибирано без журби.

На річках, високих горах,
Серед багон і болот
Городи, міцні твердині
Будував собі народ.

Початки Києва

Над Дніпром широким, вільним,
Де луги й степи цвіли,
Наші прадіди-поляни
Оселились і жили.

Хлібороб робив у полі,
Пас пастух корів, овець,
З луком, з стрілами гнучкими
По лісах ходив ловець¹².

Пишно квітла Україна,
Повна всякого добра.
Як в раю, жили поляни
Понад хвилями Дніпра.

Все своє вони любили,
Шанували і чуже,
Хай, мовляв, Перун і Волос
Всіх від лиха стереже.

А коли сусід лінивий
Заздрив силі багача,
Вміли наші показати
Обосічного меча.

І віки нога ворожа
Не ступала на наш лан.
Всі сусіди шанували
І боялися полян.

...Де стоїть тепер наш Київ,
Там була сама гора,
Жив там перший Кий з Хоривом,
Щек та Либідь — їх сестра.

Над самим Дніпром на горах,
Огороджений з боків
Ровом, мурами, валами,
Київ виріс і розцвів.

*Мініатюра про
заснування Києва
з давньоруського
літопису*

¹² *Ловець —
мисливець.*

*Пам'ятник на
честь засновників
Києва — братів
Кия, Щека, Хорива
і сестри їхньої
Либеді (м. Київ)*

Аскольд і Дір

Славна в Рюрика дружина,
Всім далась вона знака,
А Аскольд і Дір — найперші,
Найславніші вояки.

Нудно їм сидіти дома
Без походів, без боїв,
І вони прохають князя,
Щоб на волю їх пустив.

Князь подумав і дозволив.
Попрощалися вони
І з такими ж вояками
Посідали на човни.

Приплили до краю Волхов,
Далі витягли човни
І в лісах шляхів шукають
До чужої сторони.

Бачать — річка. Довго нею
Геть на полудень плили,
Аж уgliedіли на горах
Місто, вежі і вали.

Приплили, на берег вийшли
І питають у полян,
Хто живе у цьому місті,
Хто тепер у ньому пан?

«Тут колись жили та вмерли
Кий, Хорив та Щек, брати.
А тепер ми під хозаром¹³, —
Животій та дань плати».

«Не журіться!» — Дір промовив.
«За мечі!» — Аскольд гукнув.
Кожний птахом стрепенувся,
Кожний гнівом спалахнув.

Стали вільними поляни,
Вихваляють вояків,
А Аскольда разом з Діром
Вибирають на князів.

Аскольд і Дір

¹³ Хозари —
напівкочові
тюркські
племена.

Олег¹⁴

Раз до Діра і Аскольда
Прибігають вояки:
«По Дніпру пливуть на Київ
Чужоземні байдаки!»

Не скінчили ці казати —
Ще біжить один вояк:
«На човнах пливе на Київ,
Кажуть, Рюриків свояк!»

«Залишіть! Пливе не ворог», —
Їм князі відповіли
І Олегові назустріч
З воеводами пішли.

«Чи з добром, чи з злом приходиш
Ти у наш гостинний двір?» —
Так, вітаючи Олега,
Запитав Аскольд і Дір.

І Олег похмуро, грізно
На питання відповів:
«Я прийшов з могутим військом,
Я вам Ігоря¹⁵ привів.

Не походите з князів ви,
Як же княжити змогли?
Нам лише належить влада,
І по неї ми прийшли».

Так скінчив Олег промову,
І на знак його руки
З човна Ігоря виносять
Чужоземні вояки.

А князів Аскольда й Діра
Піднімають на списках,
І Олег вступає в Київ
При побідних голосах.

І, коня свого спинивши,
Він говорить: «Вояки!
Хай же матір'ю нам стане
Славний Київ на віки!»

¹⁴ Олег — князь,
родич Рюрика.

*Олег привозить
Ігоря до Києва*

¹⁵ Ігор — великий
київський князь
(912–945).

Похід на Царгород

Геть за морем українським,
Понад склом Босфорських вод
Дивні вежі і палати
Розкидає Царгород.

Наче вир, кипить, торгує
Крамом, зброєю, вином.
Вдень він вуликом здається,
А вночі — чудесним сном.

І з усіх країн до його
Ллється хвилями народ.
Наші теж торговці-люде
Їздять в славний Царгород.

Та не любить грек чужинців
І тримає їх в руці.
«Хоч не їдь! Одурить, скривдить!» —
Наші скаржаться купці.

І Олег, на греків лютий,
Став збиратися в поход:
Хоче він до України
Прилучити Царгород.

І укрили Чорне море
Українські байдаки,
Розгорнулися вітрила,
Заспівали вояки.

Простір! Воля! Грають хвилі,
Море диха, як живе,
Мов лютує, що з піснями
Легковажний хтось пливе.

Небезпека? Вітер? Буря?
Гнуться щогли кораблів?
О, хіба згорнути крила
Важко, довго для орлів?

І гуртом за весла взятись,
Разом взятись і гребти...
Море, море! І в негоду
Любе сміливому ти!

*Давньоруські воїни
вирушають у похід*

Так три дні плили по морю
Без турботи, без нудьги.
Ось і вежі Царгорода,
Ось і грецькі береги.

Але греки уже знали,
Що летять до них орли,
І, щоб в пристань не пустити,
Ланцюги перетягли.

І звелів Олег на берег
Витягати кораблі.
«Що ж, мовляв, як не по морю,
То поїдем по землі».

І, колеса приробивши,
Він вітрила розпустив.
І невидане тут сталось,
Найдивніше диво з див.

«Ой повій, повій ти, вітре!
Швидше коней повези!»
Зашумів-повіяв вітер,
Покотилися вози.

Вороги перелякались,
До Олега шлють послів.
«Не руйнуй нас, все дамо ми,
Що б ти, князю, не схотів!»

«Ну, гаразд. Покора ваша
Погасила в серці гнів,
І здається, ми братами
Станем з лютих ворогів.

Царю, хай моє купецтво
Вільно ходить в Царгород,
Хай торгує і купує
Вже без кривди і без шкод.

У купців не буде зброї:
Я обмежу їх число,
Щоб не більше як півсотні,
Їх нараз у місто йшло».

*Щит
давньоруського
воїна*

*Пам'ятник
княгині Ользі
у Києві*

¹⁶ *Ольга* — велика
київська
княгиня,
дружина князя
Ігоря і мати
Святослава
(890–969).
Походила
з простого люду.

¹⁷ *Нагло* — тут:
раптом.

Цар згодився на умову,
Хрест святочно цілував.
Князь на Волоса, Перуна
І на меч присягу склав.

На воротах Царгорода
Князь Олег свій щит прибив.
На воротах Царгорода
Український щит висів!

Княгиня Ольга¹⁶

Тихий, теплий літній ранок.
Сонце встало. Вітер спить.
Вийшла дівчина на річку,
Сіла в човен і сидить.

Чарівна сама, як ранок,
Задивилася на світ...
Білий шум на синіх хвилях,
На деревах — білий цвіт.

Любо жити на сім світі,
Щастя любого ждучи...
Ах, коли б лише згадати
Сон, що снівся уночі.

Дивний сон... якісь палати,
Лицар в зброї на коні...
Ліс такий страшний, таємний.
Поле... Море вдалині.

Далі хмари, грім, пожежа,
Плач і стогін з-під землі.
Лицар-велетень в кайданах,
Кров на білому чолі.

І замислилась красуня...
Згадка в серце їй вп'ялась...
Нагло¹⁷ шелест... Обернулась:
Перед нею — Ігор-князь.

На йому убрання просте,
Без оздоби, без відзнак,

Лук з залізними кінцями,
Збоку стріли, сагайдак.

Привітався з нею Ігор
І сказав перевезти...
Загойдався на хвилях човен
І поволі став плисти.

І очей не зводить Ігор:
Що за дівчина-краса!
Заговорить: думка — сонце;
Очі — сині небеса.

Хто вона, чия і звідки,
Князь докладно розпитав,
А на другий день по неї
І сватів своїх послав.

І за князя вийшла заміж
Проста дівчина з села,
І до смерті вірним другом
Князю Ігорю була.

Ярослав Мудрий¹⁸

Після ката Святополка,
Що замучив трьох братів,
Брат четвертий на престолі,
Ярослав розумний, сів.

Святополком окаянням
Все зруйноване було.
Бідувало бідне місто,
Бідувало і село.

І усю свою увагу
Ярослав звернув на лад.
І небавом¹⁹ Україна
Зацвіла, як пишний сад.

І небавом знову люде
Багатіти почали,
І Дніпром човни чужинців
Знову в Київ поплили.

Ярослав Мудрий

¹⁸ *Ярослав Мудрий* — син київського князя Володимира (978– 1054 рр.).

¹⁹ *Небавом* — незабаром.

Греки, німці, італійці,
Чехи, угри — всі ішли,
Купували, продавали
І у Києві жили.

Так живий, шумливий Київ
Царгородом другим став.
Як про друга, як про сина
Дбав про його Ярослав.

Оточив його валами,
Ровом, мурами обвів.
Укріпив його, оздобив
І препишний двір завів.

До палат ішли невпинно
Чужоземні посланці,
Князь сидів на пишнім троні
З грізним берлом²⁰ у руці.

І, допущені до князя,
Низько кланялись послы,
І до ніг дари складали,
Що з чужини принесли.

В час бенкету на бандурах,
Гусях, різних сопілках
Грали весело музики;
Вина пінились в чарках.

Співаки пісні співали,
Скоморохи²¹, штукарі,
Розважаючи чужинців,
Метушились у дворі.

Після ситого обіду
Всі виходили з палат
Подивитись на верблюдів,
На муштрованих звірят.

І в Європі честю мали
Королі, князі, царі
Поріднитись з Ярославом,
Побувати у дворі.

²⁰ *Берло* — палиця,
оздоблена
коштовним
камінням, знак
влади.

²¹ *Скоморохи* —
мандрівні актори
в Київській Русі.

Але мудрість Ярослава
Вся була в його ділах,
У державнім будівництві,
Владі, устрою, в судах.

Щоб не нищити народу
І народного майна,
Не хотів він воювати,
Не тягла його війна.

Він прогнав лише поляків
І, щоб ворог тихшим став,
Він твердиню понад Сяном²² —
Ярославль свій збудував.

²² Сян — річка
у Східних
Карпатах.

Та ходив на печенігів
І черкесів під Кавказ,
Що на нашу Україну
Нападали раз у раз.

Та з Редедю касозьким
Ярославів брат Мстислав
Бивсь хоробро в поєдинку
І Редедю подолав.

Наш співець Боян²³ великий,
Найславніший із співців,
Сплів йому вінок безсмертний
Із пісень безсмертних слів.

²³ Боян —
співець, гусяр,
давньоруський
княжий поет.

Пролетіли дні короткі...
Перед смертю Ярослава
Всіх своїх синів покликав
І з любов'ю проказав:

«Вас я, діти, покидаю,
Йду я в ліпшу сторону,
Але, діти, пам'ятайте
Мою заповідь одну:

Не сваріться, жийте в згоді:
Тільки мир збере усе,
А незгода, наче вітер,
Все по полю рознесе.

Печатка Ярослава
Мудрого. XI ст.

Як не будете всі разом
Йти до спільної мети,
Ви, державу зруйнувавши,
Подастесь у світи.

Ви розгубите ту землю,
Що придбали вам батьки,
І тинятиметесь всюди,
Як вигнанці й жебраки».

Та недовго пам'ятали
Діти мудрий заповіт,
А нащадки Ярослава
Осміяли на весь світ...

1. Чому збірка Олександра Олеся називається «Княжа Україна»?
2. Якою видалася поетові Україна в старовину?
3. Чи прихильно ставився автор до наших предків — слов'ян? До ведіть свої міркування рядками з твору.
4. Хто був засновником Києва? Як про це розповідає поет?
5. Яку роль у становленні Київської держави відіграли Аскольд і Дір?
6. Як ви оцінюєте прихід Олега та Ігоря до влади у Києві? Чи відчули ви авторське ставлення до цих подій?
7. Згадайте, яким чином вдалося Олегові підкорити Царгород. Що означав український щит на воротах Царгорода?
8. Що з уроків історії нашого краю ви пам'ятаєте про життя та діяльність великої київської княгині Ольги?
9. Зачитайте заповіт Ярослава Мудрого. Чи виконали його нащадки?

1. Чи близькі нам, сучасним українцям, слова заповіту князя?
2. Які сучасні пам'ятники історичним особам Княжої доби вам відомі? Де вони розташовані?

1. Складіть усну розповідь на тему: «Яким я уявляю свого далекого предка — русича». Намалюйте ілюстрації до своєї розповіді.
2. Підготуйтеся до виразного читання уривка від слів: «Вас я, діти, покидаю...» і до кінця.

Ритм поетичного твору

Змалечку кожного з нас супроводжує чарівний світ музики. Ви помітили, що музичні твори напрочуд мелодійні, вони мають ритм. Слова до колісанок, народних пісень написані віршованою мовою, бо вона барвиста, багата на художні засоби, мелодійна. Віршовий ритм збігається з ритмом мелодії.

Віршовий ритм (з грец. — розміреність, такт) — це закономірне чергування таких елементів, як **наголос, стопа, рима, міжрядкова пауза**. Якщо, наприклад, прочитати поезії Леоніда Глібова «Хто сестра і брат?» і «Квіткове весілля», то помітимо, що звучать вони по-різному. Тобто віршовий ритм у них — різний. Це пояснюється тим, що вірші написані різними стопами.

Стопа — це група складів з незмінним для конкретного вірша розташуванням у ній одного наголошеного та одного чи двох ненаголошених складів. Стопа може збігатися зі словом, бути його частиною чи об'єднувати кінець одного слова і початок наступного.

У графічному зображенні вірша використовують особливі позначки:

- / знак, який відокремлює стопи;
- наголошений склад;
- ненаголошений склад.

Наприклад:

Кні́ги, / кні́ги / на́ по/лі́цях.

За́вше / ті́хо / по́між / кні́г.

Та́ я / ку́ з них / не́ роз / го́рнеш /—

Що́сь ці́ / ка́ве / в ко́жній / з ні́х...

— ○ / — ○ / — ○ / — ○ /.

— ○ / — ○ / — ○ / —.

— ○ / — ○ / — ○ / — ○ / —

— ○ / — ○ / — ○ / —...

1. Згадайте, що таке наголос і рима.
2. За рахунок яких елементів досягається ритмічність віршованого твору?
3. Поясніть, що таке стопа.
4. Чи обов'язково стопа збігається зі словом?

- У робочому зошиті графічно зобразіть ритм віршових рядків:
- Над Дніпром широким, вільним,
Де луги й степи цвіли,
Наші прадіди-поляни
Оселились і жили.*

Ритмічність віршованої мови посилюють ритмічні паузи. Найважливіша серед них **міжрядкова пауза** — це пауза в кінці рядка. Без неї віршований твір не може звучати ритмічно.

МИКИТА КОЖУМ'ЯКА

Казка в чотирьох картинах

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Микита Кожум'яка.	Гонець.
Батько, він же Дід.	Воеводи.
Князь.	Сини.
Княгиня.	Парубок.
Князівна.	Старий дід
Джура.	Діти.
Дівчина.	Дівчинка.
Посланець.	Юрба.

КАРТИНА ПЕРША

Палати Князя.

Дівчина

Сумний наш Князь, сумний наш Князь,
Лягли йому на чоло хмари,
Неначе ждуть нас знов удари,
Неначе знов орда знялась...

Княгиня

Ах, я так серцем не боліла,
Коли орда в степах кипіла,
І він з мечем і на коні
Літав орлом між ворогами,
А кров червоними квітками
Цвіла на дикім бур'яні.
Тепер же я горю в огні, —
Невже віддати мушу Змію
Дочку мою, красу, надію,
Сама згубити її мушу?
Ах, краще б взяв мою він душу...

Дівчина

Лишіть! Послухайте мене:
Ще, може, лихо і мине.
Ще, може, знайдеться в державі
Юнак хоробрий, молодий,
Що й сам повернеться у славі
І вславить трон ваш золотий.

Хай Змій віки уже лютує, —
Всьому на світі край свій є...
Княгине! Серце мое чує,
Що Змія лицар той уб'є!

Княгиня

Покинь свої химерні мрії
І в очі правді подивись:
Прийшла черга — і смерть надії,
І не змагайся, і корись...
От так колись черга настане,
І згину я, і згинеш ти...

Дівчина

Чому ж увесь народ не встане
Страшного ката розп'ясти?!
Хай має він залізні руки,
Хай має безліч він голів,
Нехай страшні народні муки, —
А ще страшніш народний гнів.

Княгиня

Мовчи... Бо й стіни мають вуха!..
І що, коли нас Змій підслухав, —
Удвох загинем в одну мить!

Дівчина

Ах, в серці кров моя кипить!
Коли б Князівну врятувати,
Я б не боялась самострати...

Княгиня

У тебе серце золоте...
Мовчи!.. Здається, хтось іде...
Дівчина, угледівши на порозі Князя,
виходить.

Князь

Недобрі знов у тебе очі...
Чому?! Від сліз? Не спала ночі?
Тому моя й журба подвійна...

Княгиня

Ні, Князю мій! Ні, я спокійна.

Князь

Спокійна... ти... А де ж вона?

Як ви розумієте
слова дівчини:
«Чому ж увесь
народ не встане
страшного ката
розп'ясти?!»

Княгиня

Сидить в задумі край вікна
І в простір дивиться кудись...
А очі слізьми налились...

Князь

Невже країна вся байдужа?..
Невже у нас немає мужа
Палкого серцем, молодого,
Який би зваживсь на двобій,
Невже не знайдеться нікого
В державі нашій молодій?!

Входить Джура.

Князь

Що сталося, Джуро? Чийсь гонець?

Джура

Атож! Від Змія посланець.

Князь

(до Княгині)

Іди собі в свої покої.

Княгиня

Ах, не минути долі злої...

(Виходить.)

Князь

Хм! Посланець?!

Від Змія... Клич!

Джура

Такий він чорний, як та ніч!..

Такий зубатий та окатий...

Князь

Дарма!.. Іди, зови в палати!

Посланець

(входить)

Наш пан, великий володар
Землі й самого пекла цар,
Прислав мене тобі сказати,
Що мушиш ти Дочку віддати.
Лишає він тобі три дні...
Оце сказать звелів мені.
А що мені сказати Пану, —
Кажі, бо так я не одстану.

Які сили, на вашу
думку, уособлює
Змій?

Князь

За три дні відповідь я дам...
Яку — твій Паан почує сам.

Посланець

Гляди! Накличеш ще біду...
Дивися сам... Так я піду.

(Виходить.)

Князь

Щоб нарешті ката-гада
Наш позбавився народ,
Джуро, скликать воевод!
Нині ввечері нарада!

Джуро

Воеводи надворі
Ходять, радяться, міркують,
А у Змія на горі,
Кажуть, зранку бенкетують.

(Пішов.)

Князь

...Відчуваючи зарані,
Що у них бенкет останній!..

Княгиня

(входить)

Що, пішов?

Князь

Пішов, здається.

Княгиня

Як у мене серце б'ється!
Що ж було тут, розкажи.

Князь

Та нічого... Залиши!
Мусить бути те, що буде...

Княгиня

Як горять у мене груди!..
Келих випитий до дна...
Вся отрута...

(Побачила князівну.)

Ах, вона!

Князівна
(входить)

Мамо, тату! Не журіться!..
Ви навколо подивіться:
Смерть зливається з життям,
Розцвіт тут, занепад там...
Хай я згину в пащі Змія,
Та в мені живе надія,
Що загине й він колись,
І потоки людських сліз
Згодом висохнуть росою...

Якою постає
у вашій уяві
Князівна?

Княгиня

Доню, донечко, з тобою
Хтось навек розлучить нас...
Чи ж коли настане час,
Що тебе угледжу знову
І голівоньку шовкову
Знов до серця притулю,
Чи, напоена журбою,
Тільки сльози розіллю,
Сиву голову схилю?

Князь

Ні, до зброї, до двобою!
Зараз скличу воевод
І, коли вони, безсилі,
Схилять голови похилі,
Підніму я весь народ —
Або більше я не Князь!
Джуро! Слухати наказ:
Всі столи єдвабом¹ вкрити,
Воевод цю мить просити.

¹ Єдваб — коштовна
шовкова тканина.

Чи виявляє Князь
рішучість
у боротьбі
зі Змієм?

КАРТИНА ДРУГА

Велика світлиця в палатах Князя.
За столами сидять воеводи.

Князь

Воеводи, в горі, в тузі
Вас, мої і слуги, й друзі,
Скликав я на раду днесь²...
Я не сам, народ увесь
Просить вас пораду дати,
Як державу врятувати,

² Днесь — сьогодні.

Як скрутити Змія злість,
Бо він всіх нас переїсть.
Ви згадайте, скільки кращих
Вояків пропало в пащі,
Скільки в розквіті дівчат
Йде щороку з наших хат.
За яку, скажіть, провину
Мусим ми платить данину?!
За що кров з нас смокче Змій?
Воєводи, на двобій!
Що черга Дочці, — байдуже,
Хай моя Княгиня тужить,
Все дарма... Але неволі
Мусим крикнути: «Доволі!»
Досить нам зубів і лап!
Хто не бореться, той раб!

Перший воєвода
Мусим ми скоритись долі —
Вітром гнеться й дуб у полі.

Другий воєвода
Гнулись ми, та досить гнутись —
Час до вітру обернутись!..

Третій воєвода
Правда! Час підставить груди:
Хай що буде, те і буде!
Мусить статися двобій.

Четвертий воєвода
Хай загине лютий Змій!

П'ятий воєвода
Мусить край настати Змію!

Князь
Бачу, слухаю, радію.
Але хто себе і зброю
Вкриє славою ясною?!

Тиша.

Другий воєвода
Що ж замовкли, люди добрі?!
Є ж у нас борці хоробрі!
Їхні руки з криці куті...
І, як звірі, в гніві люті.

Як ви гадаєте,
які слова Князя,
звернені до
воєвод, є
найголовнішими?

Чи одностайною
була відповідь
воєвод?

Перший воевода
Їхні руки, кажеш, з криці!..
Чув вже я... Лиши дурниці,
Досить тих борців хвалити!..
Краще — де вони, — вкажи ти;
Їх, на жаль, у нас немає...

Джура
(входить)

Дід там... Справу пильну має,
Хоче Князю щось сказати.

Князь

Що ж, гаразд! Зови в палати.
Вибачайте, воеводи,
Що нараду перервав.

Третій воевода

«В лихоліття всі до згоди», —
Батько мій колись казав.
Хай земля йому пером!

Дід
(входить)

Б'ю я Князеві чолом,
Б'ю чолом і воеводам!
Чув я, Князю мій, що ти
Перестав спокійно спати,
Що до тебе йдуть свати,
Щоб Дочку твою узяти.

Як ви розумієте
вислів
«б'ю чолом»?

Перший воевода
Тут не місце жартувати!

Дід

Я, панове, не жартую,
Не для жартів я прийшов:
Я до Князя в серці чую
І пошану, і любов.
Воеводи! Не годиться,
Щоб віддав Дочку наш Князь.
Треба з лютим Змієм битися,
Щоб не жер він більше нас.
Князю! Треба вбити гада!

Князь

Ось про це і йде нарада...
Але б хто на бій пішов?!

Дід
Змія б син мій поборов.

Князь
Що ж, він дужий?

Дід
Та не знаю,
А подужав би, гадаю.
Всі сини мої, панове,
Молоді, міцні, здорові,
А найменший — щось страшне!
Вже трьох літ боров мене!
...Раз колись коня мій син
Перекинув через тин.
...А сердитий!.. Тільки слово —
І скипів, і вже готово!
Що підвернеться під руку,
Все потрощить, як макуху!
Скажеш: «Сину, час вставати!», —
І тікай, тікай із хати,
Бо, що трапиться на очі,
Те тобі й на спину скоче!
Сміх і сльози... Чулий, добрий,
І розумний, і хоробрий,
І всіх любить нас, либонь,
А зачепиш — як огонь!
Князю! В мене є надія,
Що подужає він Змія.

Князь
Ах, коли б він гада вбив,
Я б тебе озолотив!
Незабаром замість хати
Мав би ти, старий, палати,
Мав би коней і волів —
Все, що тільки б захотів...

Дід
Не прошу нічого в тебе,
Та мені його й не треба;
Я хотів лише тобі
Помогти в тяжкій журбі...

Князь
Ох, старий, тяжка година!
Що ж... Поклич до мене сина!

Якими рисами
поет наділяє
юнака?

Дід

Щоб пішов він?! Та нізащо!
Не послухає, ледащо.
Він не встане із стільця.

Князь

Що ж — послати посланця?

Дід

Де там! Знаю я синів!
Шли дванадцять посланців,
Шли найкращих, молодих.
Не послухає — старих!
Як не вийде знов нічого,
Шли малих дітей до нього.
Наймиліш йому дитина...
Оттакого маю сина!

Князь

Все зроблю, сивенький мій,
Тільки б завтра був двобій!
Я на все, старий, готовий!
Прощавай, іди здоровий.

Перший воєвода
Цей уб'є напевно гада!..

Князь

Що ж... Скінчилася нарада...
Дуже ви допомогли...
Але є ще в нас орли,
Та не тут, не в цій палаті,
А в мужицькій простій хаті!

Князь встає і виходить. Разом з ним встають
і воєводи з ніяково похиленими головами.

КАРТИНА ТРЕТЯ

Подвір'я Кожум'яки.
Сини при роботі.

Перший син
(співає)

«На горі мак цвіте,
А волошка в житі.
Любить дівчину юнак
Над усе на світі.
Одружився б з нею він,

Взяв її додому,
Та далеко до зорі
Місяцю ясному».

Другий син
Гарна пісня, що й казати...
І чому на світі так:
Любить дівчину юнак,
Та не може її взяти?

Третій син
Вибирати треба рівну,
Незважаючи на смак...
Ось Микита наш, дивак,
Покохав собі Князівну.

Четвертий син
Тихше!.. Може він почути,
І тоді нещастю бути:
Вхопить шкуру та як трісне —
Дух твій вийде, ані писне!

Третій син
Коли шкурою вже лясне, —
На добраніч, сонце красне!

Четвертий син
А ви чули чутку дивну?
Кажуть люди, що Князівну
Завтра Змію віддають...
У палатах сльози ллють!..

Другий син
Що робить? Прийшла черга
Невблаганна, грізна, люта...
Ех, коли б оця рука
Та була з заліза кута!

Четвертий син
Таку руку має він,
Наш найменший брат, Микита.
Не з заліза — з криці лита!
Переміг би він один...

Перший син
Гей, Микито, чуєш ти,
Що Тарас про тебе каже?
Може б, ти схотів піти?..

Переможеш, Змій поляже.
Зважся, з силою зберись
І — на гада!

Микита

Одчепись...

Батько
(входить)

Гарно, сину, дуги гнеш —
Це сьогодні уже п'яту?

(До другого.)

І ти добре шкури мнеш...
Що ж! Нову збудуем хату,
Купим пару ще волів
Та новий поставим хлів.
А Микита?! Цей відразу
По дванадцять шкур бере...

Другий син

З його сила так і пре:
Він поміг уже й Тарасу...

Четвертий син

Ех, цю б силу та на Змія!
Та чомусь плоха надія...

Входять дванадцять парубків.

Парубок

(до старого Кожум'яки)

Князь великий нас послав
І чолом звелів нам бити
До твого синка Микити,
Щоб він відповідь нам дав.
Князь довідавсь, що твій син
Неймовірну силу має,
Що в державі він один
Ката-Змія подолає.

(До Микити.)

Отже, Князь хотів би знати,
Чи ти підеш на двобій,
Бо Князівну нашу взяти
Післязавтра хоче Змій.
Що звелиш сказати Князю?
Не вагайся, кажи відразу:
Будеш ти з тим гадом битись?..
Що ж мовчиш ти?..

Микита
(*рве дванадцять шкур*)
Одчепіться!..
Геть! Не маю я охоти
Розмовлять під час роботи.

Батько
(*до парубків*)
Кепсько... Ви мовчіть тепер...
Тихо йдіть собі додому,
Бо не спустить він нікому!
Бач, дванадцять шкур роздер.

Парубки з похиленими головами
пішли.

Батько
Сину, сину! Що ж це буде?
Це ж були від Князя люди...
Негаразд, мій любий сину...

Микита
Слово ще — й роботи кину.
Входять дванадцять дідів.

Старий дід
Князь послав нас до Микити
І звелів чолом нам бити!
(*Вклоняються.*)
Довго Князь марнів від суму,
Все мовчав і думав думу,
І надумавсь він повстати
Проти Змія, проти ката,
І почав він добиватись —
Хто б міг з гадом потягатись.
І, повірите: півсвіту
Показало на Микиту.
Кажуть: другого немає,
Він і біса подолає.
Згляньсь на Князя, край спаси!
Яку ж відповідь даси?

Микита
Ходять, лаяють, заважають,
Від роботи одривають,
Хоч покинь та з двору йди...

Батько
(пошепки до дідів)

Йдіть, бо близько до біди!

Микита

Знов набилось повний двір...
Через вас дванадцять шкір
Вже подер... Хіба не шкода?

Батько

Йдіть, бо станеться пригода!

Діди пішли.

Батько

Що це, сину?! Глум, пиха?

Микита

Не доводьте до гріха!

Батько

Я мовчу... Не хочеш битись, —
Будем Змієві коритись.

Перший син

Бачать: робить, — почекайте,
Не схотіли — ну, так майте.

Входять дванадцять дітей.

Дівчинка

Нас прислали до Микити,
Ми прийшли його просити.
Де ж він, той, що дуги гне?

Батько

Ось він, діти, шкури мене.

Дівчинка

Князь, Княгиня і Князівна
Низько б'ють тобі чолом.
Налети орлом на Змія,
Вбий його своїм крилом.
Коли кращу від Князівни
Найдеш квітку навесні,
І коли темніше неба
Її віченьки ясні,
Коли є корали в морі,
Червоніші уст її,
І коли від неї краще
Заспівають солов'ї, —

То не йди... Вона й не хоче.
Коли ж чуєш правду ти,
На двобій із лютим Змієм
Мушиш, лицарю, піти.
Все ти матимеш, що схочеш,
Зробить Князь для тебе все,
А вона тобі в дарунок
Власне серце принесе...

Микита

Скарбів, діти, я не хочу!
Що б робив я з скарбом тим?
Недосяжна зірка в небі,
Хоч вона і сяє всім.
Йдіть скажіть ясному Князю,
Що іду я на двобій,
Що поміряюсь я з гадом,
Хоч і дужий, кажуть, Змій.
Йдіть скажіть, що за хвилину
Я у Князя на дворі
Хочу спробувати силу,
А уранці — на горі.

Дівчинка

Низько б'єм чолом Микиті...
Ще не вмерла правда в світі,
Вогник віри не погас...

Гонець
(вбігає)

Люди добрі! Лихо в нас!
Прилетів на крилах гад!
І Князівну вкрав з палат!

Всі наче закам'яніли.

КАРТИНА ЧЕТВЕРТА

Майдан за містом. Вдалині, на горі, химерний замок
Змія з різнокольоровими, освітленими огнями вікна-
ми. Ліворуч попід горою частина міста. Ледве починає
розвиднятись. Юрба, яка щохвилини збільшується.

Перший голос

Ось тут, ось тут ставай:
Все видко звідси буде,
А ти не заступай:
Хай дивляться і люди.

Чому Микита все ж
погодився битися
зі Змієм на
прохання дітей?

Другий голос
Народу звідусіль
Іде сюди без ліку,
Ідуть із міст і сіл
Дивитись на потіху.

Третій голос
Хотілося б піти
До замку, аж на гору...

Четвертий голос
І смерть собі знайти,
Але вже певну й скору.

П'ятий голос
Та там тебе чорти
Умить на вила схоплять,
Розірвуть, як хорти,
Або в смолі утоплять.

Четвертий голос
А скільки їх прийшло
До Князя у палати!..
І Князю довелось
Дочку свою віддати.

Третій голос
Коли б це вдень було,
Ми б шлях їм показали,
А то вночі прийшли,
Коли всі міцно спали.

Другий голос
Та де там! Серед дня
На крилах Змій прилинув,
Князівну ухопив
І наче в прірву згинув.

Перша дівчина
Сьогодні Князь ішов,
Мовчав, сховавши муку,
Княгиня ж — як та ніч...
Її вели під руку.

Друга дівчина
Я бачила в дворі
Микиту Кожум'яку:

Усе сміється він —
Ні крихти переляку!

Третя дівчина
Залізну булаву
Всю ніч йому кували,
Нещасні ковалі
І стілечки не спали.

Перший голос
Здається, ось ідуть
Княгиня з Князем поруч...
Микита шапку зняв,
Пішов собі праворуч.

Друга дівчина
В палац, до замку йде!
Ой лишенько, ой горе!
Та що ж це буде з ним?
Та він же не поборе?!

Парубок
(з дерева)

Погляньте: став, як дуб,
І стукає в ворота...
Змій виглянув з вікна
І сипле іскри з рота!!!

Другий голос
Князь! Князь! Шапки з голів...
Дорогу! Розступіться!

Третій голос
Княгиня також з ним
Іде на бій дивиться.

Князь

Добридень вам усім!
Усіх тут вас вітаю...
В страшний, тривожний час
Я шапку вам скидаю.

Дід

Б'ємо тобі чолом,
Б'ємо й твоїй Княгині!
Минало тебе зло,
Мине тебе і нині.
Я Змія знав здавен

І силу його знаю:
Микиту щоб побив, —
Я, Князю, не гадаю.
Хіба що Змій огнем
Микиті спалить очі,
Та хлопець він верткий
І набік в час відскочить.

Князь із Княгиною пішли наперед.

Голос
(з дерева)

Ой, гляньте, гляньте: Змій!

Перша дівчина
Ой лишенько, дивіться!

Друга дівчина
Який страшний та злий!
І в сні таким не сниться.

Другий голос
Микита одступив...

Друга дівчина
Невже це з переляку?

Третій голос
Микита не здригне:
Я знаю Кожум'яку.

П'ятий голос
Посипав іскри Змій.
Горять, вгорі літають,

Мов снігом золотим
Вітри у полі грають.

Шостий голос
Схопились... ай, ай, ай!
Одскочили і стали...
Стоять і ждуть...

Сьомий голос
Ну що ж?
Хоч боки розім'яли!

Перший голос
Дивіться! Буде щось:
Микита наступає,
Тримає булаву,
Змій лапи потирає.

(Гук від удару.)

Ага! Ото дістав!

Другий голос
Дісталось і Микиті!

Дід

Це, мабуть, перший бій
Такий на цілім світі.

Другий голос
Ай, як розгнівався Змій!
Пустив, дивіться, пару,
Мов курява знялась.
О, знову кинув жару!

(Чути гупання булави.)

Голос
(з дерева)

Не видко ані-ні!
Вся площа димом вкрита...

(Пауза)

Дивіться: Змій упав,
Спіткнувся і Микита.

Третій голос
Схопились знов! Ай-ай!
(Чути: бух, бух, бух.)

Ну, тут вже буде край!

Як відбувався
бій Микити
зі Змієм?

Другий голос
Погляньте: Змій звалився!
Це, мабуть, добре вшкварив!
Микита Змія взяв,
Ще раз об землю вдарив.

Гупання.

Люди весь час ворущаться,
деякі пробують вилізти на дерева,
матері піднімають угору дітей.

Голос
(з дерева)

Як мертвий, Змій лежить...
Лежить і не здригнеться...
Микита в боки взявсь,
Стоїть собі й сміється.

Крики

— Слава, слава, слава,
— Слава, слава Микиті!
— Хай живе Князь!
— Хай живе Микита!
— Слава, слава, слава!

Як народ вітає
перемогу
Кожум'яки?

Перший голос
Микита вже з палацу йде
І на руках виносить...

Крики

- Князівну, Князівну!
- Князівну несе!
- Хай живе Князь...

1. Яке лихо приносив Змій на Руську землю?
2. Чому ж увесь народ не встав «страшного ката розп'ясти»?
3. Для чого князь скликав воевод на раду?
4. Чому Кожум'яка переміг Змія?
5. Якими засобами письменник передає богатирську силу Микити?

Розкрийте особливості драматичного твору. Свою відповідь проілюструйте прикладами з драматичної казки «Микита Кожум'яка».

Якими ви уявляєте палати князя? Як, на вашу думку, вони були облаштовані, чим оздоблені?

1. Намалуйте ілюстрацію до уривка з казки, який вам сподобався найбільше.
2. Підготуйтеся до виразного читання драматичної казки за особами.

Грасмо в театр!

Здійсніть разом з однокласниками інсценізацію уривків казки Олександра Олеся «Микита Кожум'яка».

1. Спочатку утворіть театральну групу: виберіть режисера, декоратора, розподіліть ролі.

2. Поміркуйте, які елементи декорацій ви використаєте. Якими знехтуєте? Що можна змінити?

3. Як ви одягнете своїх персонажів? Чому?

4. Прочитайте п'єсу кілька разів уголос, правильно добираючи інтонацію.

5. Пам'ятайте, що на сцені треба впевнено грати свої ролі, отож проведіть кілька репетицій.

Успіху вам у цій справі!

Драматичний твір і його побудова

Драма
(з грец.) — дія.

Діалог — розмова між двома героями твору.

Монолог — роздуми дійової особи вголос із самим собою або з глядачами.

Ремарка — пояснення автора, які виконують настановчу роль для режисерів, акторів і читачів.

Уявіть собі, ніби ви у театрі або на виставі у своїй школі. На сцені перед вами відбувається дія: актори розмовляють, співають, танцюють, тобто роблять усе, що й інші люди у реальному житті. У якийсь момент ви навіть можете відчутти себе співучасником театральної постановки. В основі вистави завжди лежить дія (грец. «дія» — драма).

Твір, який складається переважно з розмов та вчинків героїв і призначений для постановки на сцені, називається **драматичним**. Таким твором є, наприклад, «Микита Кожум'яка» Олександра Олесья.

Драматичний твір має певні особливості. У ньому немає розгорнутих описів, пейзажів, портретів, а особа письменника непомітна, він перебуває «за лаштунками» (за сценою). Мова автора обмежується короткими зауваженнями про зовнішність, інтонацію, жести і рухи персонажів. Такі пояснення називаються **ремарками**.

У драматичних творах, на відміну від інших, кожне висловлювання починається з нового рядка, а перед ним вказується ім'я персонажа. Розмову двох дійових осіб між собою називають **діалогом**. Якщо ж герой висловлює вголос власні думки або звертається до глядачів, то його висловлювання є **монологом** (обидва слова запозичені із грецької мови).

Усім драматичним творам властива однакова побудова. Для зручності постановки твори поділяються на великі частини — **дії**, які, у свою чергу, включають менші — **картини**. Для вистави важливе і художнє оформлення сцени — **декорації**, які у кожній дії або картині змінюються. Так, у картині першої казки Олександра Олесья «Микита Кожум'яка» декорацією є палати князя, у другій — князівська світлиця, у третій — подвір'я Кожум'яки, а у четвертій картині — майдан за містом.

Антін Лотоцький (1881–1949)

Антін Лотоцький — український письменник та історик, який працював для України, боровся за її незалежність у лавах січових стрільців.

Народився Антін Львович Лотоцький у Вільхівці на Львівщині в родині письменника й педагога Лева Лотоцького. Хлопчик змалку багато читав, а почуті з уст батька легенди та перекази про героїчне минуле краю назавжди закарбувалися у пам'яті дитини.

Коли юнакові минуло шістнадцять, він почав друкувати свої твори для дітей у журналах «Наш приятель» та «Світ дитини». Там він започаткував курс англійської мови для наймолодших читачів і цикл краєзнавчих оповідань «Славко на мандрівках».

Антін Лотоцький був талановитим учителем та організатором. У Рогатинській гімназії він разом з учнями заснував товариство «Молода Січ», де панували схожі до козацьких звичаї, обиралася старшина і навіть гетьман, який міг називатися якимось історичним ім'ям. А знання літератури, мови, традицій та історії України вважалося у товаристві обов'язковим!

Славу письменника Антону Лотоцькому принесла чотиритомна «Історія України для дітей». Ця книга була своєрідним підручником з історії України за кордоном. А на Батьківщині за радянських часів цей твір свідомо не друкували, адже справжня українська історія приховувалась. І лише в 1991 році «Історію України для дітей» А. Лотоцького було надруковано в Україні.

Помер письменник у Львові у 1949 році. А його твори про минувшину — славу й звитязну — живуть і нині.

МИХАЙЛО-СЕМІЛІТОК

Оповідання з народного переказу

I

¹ Антін Лотоцький творчо опрацював народний переказ про Михайлика-семілітка.

За народним переказом, події відбуваються під час облоги Києва ханом Батием. Та й у князя Володимира ніколи не було сина Михайла.

Було се дуже давно. Ще як на наші землі набігав дикий кочовий народ печеніги та нищив і руйнував села й міста, а людей убивав або забирав у тяжку неволю.

А панував тоді в нашому славному золотoverхому Києві князь Володимир. У князя був син Михайлик¹. Молоденький ще був князенко Михайлик, семіліток, але що се за дитина була! Який славний стрілець був із нього! Було, ганяється конем (бо й на коні їздив, наче вродився на ньому), птаху на лету з лука вцілить. Як батько, князь Володимир, відправляється, було, чи то на лови, чи то в бій, усе він, було, проситься, щоби і його взяв із собою. Славний був лицар князенко Михайлик-семіліток. Батько його дуже любив, любив його й увесь народ.

— Знати, що лицарська кров плине в ньому, — говорили люди.

Поясніть, як ви розумієте вислів «лицарська кров». Спираючись на текст, доведіть, що у Михайлика була лицарська кров.

II

І сталося тоді, що печеніги великою силою насунули на Україну. Підійшли під самісінький Київ і облягли його з усіх сторін, як чорна хмара. Добуваються до Києва, б'ють таранами в мури. От-от, думають, буде Київ наш. Та де там, мури стоять, як стояли, не подаються. Стріляють печеніги до міста, до киян, що стоять на мурах, та стріли не ранять киян, лише вертають і ранять самих печенігів.

«Що б се таке було? — думають печеніги, дивуються. — Досі ще ніяке місто, хоч би й як сильно укріплене, не встояло перед нашими таранами. А тут б'ємо в мури вже більше як тиждень, мури нітрохи не подаються: стріляємо — наші стріли не ранять ворогів, лише вертають і нас іще ранять! Що се? Якісь чари, чи що?»

Яке порівняння використовує автор для змалювання печенігів?

Кличуть ворожбитів. Питають. А ворожбити кажуть:

— Не здобути вам отсього Києва ніколи! Там у Києві в князя Володимира є син-семиліток. Малий він іще, а вже великий і славний лицар із нього. Се його побут у мурах міста не дає вам здобути Києва. Сей семиліток — се душа народу, його сила. Щоби здобути місто, треба перше його відтам дістати.

— Що ж нам робити, що нам діяти, щоб його відтам позбутися? Може, наслати на нього яких убійників, може, підплатити якого киянина, щоби вбив його?

— Убити?! Його? Його ніхто не вб'є! Кажемо ж вам, що він душа народу, а хіба ж можна душу, живу душу вбити? Можна її ув'язнити, поневолити темними силами, але вбити — ніколи...

— Що ж нам діяти? Радьте, кажіть!

— Є рада на се, — каже один ворожбит, чорний як смола, з очима, як грань. — Є рада! Пошліть до князя Володимира послів, нехай вам видасть князенка у заклад, а ви за те обіцяйте буцімто відступите від облоги.

— Або ж вони видадуть?

— Видадуть, — каже цей самий ворожбит. — Ні князь, ні народ не свідомі ще того, кого вони мають у себе. Заплатіть мені добре, а я нашлю в місто чорних духів, і вони вмовлять народ, що годі їм уже довше сидіти замкненими, що з голоду помруть! І кияни, несвідомі, хто се семиліток, видадуть його! Раді будуть ще, що так легким коштом увільняться від облоги.

Печеніги згодилися на раду ворожбита і вислали послів до київського князя.

III

Приходять послы в княжий терем, перед княжий престол, поклонилися та й кажуть:

— Прислав нас до тебе, князю, наш князь із заявою, що він зі своїм військом готов відступити від облоги Києва й вернути в свою землю, але під умовою, що ти, князю, дасиш йому в заклад свого семилітнього сина.

Як ворожбити пояснили причину стійкості Києва та киян?

Чому, на вашу думку, душа народу безсмертна?

Якою порадою скористалися печеніги, щоб захопити Київ?

— Михайлика?! — скрикнув князь і аж зірвався зі свого престолу. — О ні! Ніколи!

Та тут йому в ухо шепче невидимий князеві чорний дух:

— Дай, дай сина! Се ж тільки в заклад. Йому там добре буде.

Князь аж стрявся, налякався власної думки, бо думав, що се йому самому така думка прийшла до голови. Задумався, вже хотів годитися, та тут почув у сусідній кімнаті голос Михайлика й опам'ятався — батьківська любов перемогла.

— Ні, — каже, — не можу.

А чорний дух бачить, що так нічого не вдіє, і шепче йому:

— Сам не рішайся! Тут ходить² не тільки о тебе, але й о місто, о цілий край, о нарід. Спитай у віча, як віче рішить.

І князь завагався, задумався. «Віче спитати? — думав він. — Чому зразу така думка не прийшла? Треба скликати віче. А як видадуть, що тоді?! Ні, народ любить його й не видасть ніколи!» — потішав він себе в гадці. Каже послам:

— Я сам не можу рішитися, скличу віче. Як віче рішить, так і буде.

IV

І загудів вічовий дзвін, пішли окличники по місті.

— На віче, на віче! — понеслося луною скрізь по цілому Києві, й народ лавою посунувся на майдан перед княжим теремом на нараду.

А князь сидить у своєму теремі сумний-пресумний. Душа щось недобре віщує. Думка за думкою лине, налітає... Що діяти? Що почати?

Аж тут убіг князенко Михайлик, прибіг до батька, обняв його за ший та й просить:

— Батеньку мій рідний, пусти мене за місто, хай виступлю до бою печенігів воювати, бо вже задовго стоять ото печеніги під

² *Ходить* — тут: ідеться.

Чому князеві було важко прийняти рішення самостійно?

Києвом та руйнують околиці й нас із міста не пускають.

А батько поцілував сина в чоло та й каже:

— Ой сину, сину! Не тобі ще на війну ходити, ти ще малий, несвідомий.

А на се Михайлик:

— Пусти ти, батьку, на воду утятко молоденьке, а попливе, як і стареньке. І мені не треба вчитися воювати, пусти мене, батьку.

Проситься князенко, а очі йому аж горять, аж палають жадобою бою. Та батько каже:

— Стривай, сину, надумаюся.

Аж тут сповістили князя, що вже весь наряд на віче зібрався і нетерпляче жде князя.

І князь вийшов із терема, поклонився зібраному народові і промовив:

— Панове громадо! Лихо навістило нас! Печеніги облягли місто так, що нам і рушитися з міста нікуди. Правда, досі не вдалося їм здобути міста, але хто знає, як далі піде, — у них удвадцяттеро більша сила, як у нас. Печенізький князь прислав до мене послів із заявою, що він готов відступити у свою землю, аби лиш я дав у заклад свогого семилітнього сина Михайлика.

Громада загула, зашуміла:

— Що, Михайлика, Михайлика! Ні, ми Михайлика не дамо від себе, годі!

Любили кияни Михайлика, бо хоч він ще й маленький був, а вже могли пізнати в ньому доброту і хоробрість. Вже тепер бачили вони в ньому свого будучого князя, що принесе славу Києву та Україні.

І зрадів князь, легше відітхнув, коли почув такі оклики серед киян.

Але чорні духи не дармували. Ось один став за плечима старшого сина князя Володимира Лихослава³. Недобрий був се чоловік, лютий та хитрий, а при тому боягуз. Сам вигляд його відтручував уже від себе. Був він горбатий, лице мав викривлене, а зір якийсь гадючий. Народ не любив його. Лихослав знав се, знав також, що народ любить

Якими рисами наділяє автор Михайлика? Обґрунтуйте свою думку.

Чому кияни любили Михайлика?

³ Сина з таким ім'ям у князя Володимира не було.

Які риси характеру постають із портретного опису старшого брата?

його брата Михайлика, й ненавидів малого за се, рад був його позбутися. Із сеї ненависті брата до брата скористався чорний дух і шептав йому:

— Намовляй киян, щоби вони згодилися на видачу Михайлика! Тоді ти сам лишишся, будеш сам паном на цілій Україні.

І виступив Лихослав, уклонився громаді та й каже:

— Панове громадо! Тяжке наше положення, тяжко й раду найти! Ворог наш сильний і вимагає від нас чималої січі. Знаю, що й ви се відчуваєте. Але тяжче мусимо відчувати се ми: батько мій та я — се ж ворог хоче розлучити батька із сином, брата з братом. А одначе, хоч як се мені важко приходить, я не можу дати іншої ради, бо вище ставлю справу загальну над родинну, як лише сю, щоби дати їм у заклад Михайлика. Потішає тут мене се, що йому ніщо там лихого не станеться, його там шанувати будуть із огляду на нашого батька, а ми ось так увільнимося від облоги й змогтимемо жити спокійно.

Народ заметушився. Тут і там почувлися голоси, що годилися з думкою Лихослава. Чорні духи не дармували, а дальше вешталися проміж народ та нашіптували йому, що так буде добре.

І ось виступив старий боярин Збигонь та й каже:

— Панове громадо! І моя така рада, щоби дати печенігам князенка в заклад. Йому там, у печенігів, нічого не станеться, а ми будемо вольні. Князенка печеніги будуть шанувати вже хоч би з огляду на славного нашого князя. А ще й не треба нам забувати: молоденький князенко там, у чужому краю, між чужим народом, набере більше досвіду, збільшить свої знання й верне до нас, як виросте, досвідним і мудрим князем.

Громада загула, задумалася. А чорні духи не кидають своєї роботи.

І коли князь спитав:

Чим пояснив своє рішення старий боярин? Чи згодні ви з його думкою?

— Ну, що ж, панове громадо, дати Михайлика в заклад печенігам чи не дати? — велика більшість загула:

— Дати, дати! Нема іншої ради!

І тільки невеличка меншість обізвалася:

— Не дати!

Князь, почувши, що більшість є за тим, щоби дати Михайлика до печенігів, хоч і з болем серця, мусив на се згодитися.

V

А малий Михайлик увесь час віча стояв у вікні терема та й чув усе. Чув, як брат Лихослав намовляв киян, щоби згодилися на його видачу, чув, як говорив старий боярин Збигонь, чув наприкінці, як більшість народу згодилася на його видачу. Засмутився Михайлик. Та не сим, що кияни так легко згодилися на його видачу, бо він знав, що на се вплинули чорні духи, що вешталися між народом, невидимі для народу, але видимі для нього. Потіхою, радістю було тут для нього, що все-таки найшлася значна меншість, яка ніяк не хотіла згодитися на його видачу. Але сумний був тому, що бачив, що народ ще несвідомий сього, кого він дає від себе, несвідомий сього, що сим сам собі готує загибель. Коли вже раз буде він свідомий себе, своєї сили! Треба конче, щоби весь нарід прийшов до свідомості, що без нього, без Михайлика, він не встоїть, пропаде. Щоби його рятувати, треба йому, Михайликові, на якийсь час, може, надовго скритися. І він виступив перед громадою та й каже:

— Ой, кияне, кияне, панове громадо,
Погана ваша рада,
Якби ви розум мали,
Мене не видавали,
Поки світ світом,
Вороги Києва не достали.
А так прощайте!

Яким постає
київський люд
зі сторінок
оповідання?

Як ви розумієте
вислів
«...від Михайлика
вдарила така
ясність...»?

Сказав се Михайлик і повелів слугам привести собі коня. І в одній хвилі в коня вирости крила, а від Михайлика вдарила така ясність, що весь народ аж жажнувся із дива.

А Михайло-семіліток проїхав проміж народ, що з дива стояв, наче остовпілий, і приїхав під Золоті ворота. Вони були зачинені.

Він узяв Золоті ворота на золоті стремена й вихором погнався між ворогів. Кінь летів на крилах і землі не доторкаючись. Ворогів на сам вид ясного лицаря на крилатому коні зняв страх і переполох. А Михайлик гнався самою серединою ворожого табору. І що махне мечем по правий бік, — то ворог, як порубане дерево, паде; що махне мечем по лівий бік, — то ворог, як підкошена трава, стелиться. І заки Михайлик переїхав ворожий табір, усі печеніги покотом неживі лежали.

— Отсе моя остання тепер прислуга тобі, мій рідний Києве! Не верну я до тебе, аж поки весь народ не прийде до свідомості, хто він, яка в його сила, не отямиться. Прощай, Києве, прощай!..

І глянув ще востаннє на золотоверхий Київ та й зник. Поїхав далеко-далеко, за сьомі гори, за сьомі ріки. Там поставив Золоті ворота та й стереже їх до слухного часу. Сидить він там і ніколи не старіється, — усе він такий, яким вийшов із Києва, молодий, семиліток...

Запам'ятайте!

Сюжет — перебіг подій у літературному творі, взаємини між персонажами, через які письменник розкриває характери героїв, своє ставлення до них і весь зміст твору.

Перевірте правильність поданих тверджень.

- Славний був лицар князенко Михайлик-семиліток.
- Стріляють печеніги до міста, до киян, що стоять на мурах, та стріли не ранять киян, лише вертають і ранять самих печенігів.
- І князь, і народ були свідомі того, кого вони мають у себе.
- Печеніги не згодились на раду ворожбитів і не вислали послів до київського князя.
- Київський князь вирішив віддати в заклад найменшого сина, щоб він набрався досвіду в печенігів, набрався знань.
- Лихослав любив свого брата і не згоджувався віддати його в заклад.

1. Чи сподобалось вам оповідання Антона Лотоцького? Чому?
2. Які історичні події змальовано в оповіданні «Михайло-семиліток»?
3. Чому, на вашу думку, печеніги просили видати саме Михайлика?

4. Як ставився до свого молодшого сина князь Володимир?
5. За що кияни любили Михайлика? Свої міркування підтвердіть рядками з твору.
6. Які риси притаманні старшому синові князя? Чи випадкове його ім'я?
7. Чому Михайлик засмутився, коли дізнався про рішення віча?
8. Що трапилося, коли до Михайлика привели коня? Яка була остання послуга князенка рідному місту?

Як ви вважаєте, яка головна думка оповідання? У яких рядках твору вона прихована? Зачитайте їх.

1. Усно визначте тему, головну думку, кульмінацію та розв'язку твору.
2. Складіть і запишіть план до оповідання Антона Лотоцького «Михайло-семиліток».

Тема художнього твору. Кульмінація

Сюжет твору складається із **зачину, основної частини, кульмінації, розв'язки.**

Протягом року ви прочитали чимало творів і добре пам'ятаєте, про що в них ідеться. У кожному художньому творі висвітлюються ті чи інші питання, які обирає автор. Найголовніше питання, яке розкривається у творі, і є його **темою** (з *грец.* — те, що лежить в основі). Крім головної, у творі обов'язково висвітлюються й інші теми, які є другорядними. Ось, наприклад, в оповіданні Антона Лотоцького «Михайло-семиліток» другорядні теми громадського обов'язку, заздрощів і зради, людської підступності підпорядковані головній — темі боротьби киян із навалюю печенігів.

Для розкриття теми твору письменник вибудовує **сюжет**. Сюжет складається із **зав'язки, основної частини, кульмінації та розв'язки.**

Зав'язка (зачин) — це епізод, з якого починається твір. Зав'язкою в оповіданні «Михайло-семиліток» є змалювання облоги Києва печенігами.

Основна частина (розвиток дії) — це перебіг подій, описаних у творі. У згаданому оповіданні А. Лотоцького розвитком дії є розповідь про підступний план печенігів, роздуми князя і народне віче.

Події у творі неодмінно приводять до такої миті, коли напруження, піднесення сягає найвищої точки. Цей момент і називають **кульмінацією**. Саме вона визначає майбутнє персонажів, є переломною подією у сюжеті, з якої починається розв'язка. Кульмінацією в оповіданні «Михайло-семиліток» є згода князя Володимира віддати сина Михайла в заклад ворогам.

Розв'язка — це завершальний момент твору, відтворення наслідків подій, змальованих раніше. В оповіданні «Михайло-семиліток» розв'язкою є оповідь про врятування Михайликом мешканців Києва від печенігів.

-
1. Згадайте, що таке тема твору. Як ви розумієте поняття «головна тема» і «другорядні теми»?
 2. Самостійно визначте головну та другорядні теми казки Василя Королева-Старого «Хуха Моховинка».
 3. Що називаємо сюжетом твору? Із яких частин він складається?
 4. Визначте, який епізод є зачином казки «Хуха Моховинка».
 5. Які події описані в основній частині казки «Хуха Моховинка»? Як інакше називається основна частина твору?
 6. Як ви розумієте, що таке кульмінація? Визначте кульмінацію в казці «Хуха Моховинка» Василя Королева-Старого.
 7. Що таке розв'язка? Перекажіть розв'язку твору, який вам сподобався найбільше.

Перекажіть сюжет улюбленого оповідання, яке ви самостійно прочитали. Чітко визначте, де в оповіданні зачин, основна частина, кульмінація та розв'язка.

Народні перекази

ПРО ЗАПОРОЖЦІВ

I

Витлумачте значення образного вислову «земля не держала».

...От які богатирі були — земля не держала!.. У нього, у того запорожця, сім пудів голова!.. А вуса у нього такі, що як візьме, було, він їх у руки та як розправить одного туди, а другого сюди, то і в двері не влізе, хоч би ті двері були такі, що через них і трійка коней з повозкою проскочила. Вони дванадцятьма мовами вмiли балакати; вони із води могли сухими виходити; вони вмiли, коли

Козацька звитяга та мужність відображені на картині художника М. Самокиша «Бій Максима Кривоноса з Яремою Вишневецьким»

треба, і сон на людей насилать, і туман на кого треба пускати, і в річки переливатись...

Вони мали у себе такі верцадла, що, дивлячись у них, за тисячу верст бачили, що воно у світі й робиться. Оце, як іти куди у поход, то він, хто там у їх був за старшого, — чи ватажок який, чи сам кошовий, — то він, кажу, візьме у руки верцадло, подивиться в нього та й каже: «Туди не ідім, бо там ляхи ідуть, і туди не ідім, бо там турки або татари заходять, а сюди ідім, бо тут аж нікогінськи нема...»

II

...А як вони воювались?

Стануть було отут, на Орловій балці, а проти них двадцять полків вийдуть. Так полки самі себе поріжуть, кров тектиме по черво коням, а запорожцям і байдуже: стоять та сміються...

А це все від того, що вони знаючий народ були. На своїй землі їх ніхто не міг узяти. Так вони, як куди їхати, то зараз землі під устілку накладуть, у шапки понасипають та й ідуть. Хто чоботи скине, то й смерть; а хто шапку зніме, тому голову знімуть. Так і ідуть собі. І всі чують, як вони й балакають, а їх не бачать.

Раз були вони у Петербурзі, зайшли у дворець, їм стула подають, а вони посідали на землю та й сидять.

Приходе до їх Катеринич, дивиться, що вони сидять на землі, і давай з них сміятися. Потім підняв руку над одним запорожцем та й цілиться його вдарити.

— Рубай, рубай, — каже, — коли підняв! Так де тобі рубати!

Як підняв руку, так вона й замкнулась, так і залякла...

Поясніть значення слова «верцадло».

Хто такий кошовий?

Як ви думаєте, навіщо козаки у чоботи та в шапку клали землю?

1. Якими рисами наділяє народ січовиків? Які з них — реальні, а які — фантастичні?
2. Яка подія трапилася із запорожцями у Петербурзі? Про що вона свідчить?

¹ *Жовті Води, Корсунь, Пилявці, Кам'янець-Подільський* — місця, де відбувалися битви козаків із польською шляхтою у Визвольній війні 1648–1654 рр.

Якими рисами наділяє Морозенка народ? Які порівняння використовує для його характеристики?

² *Збараж* — старовинне містечко на заході України.

Доберіть синоніми до слова «обложило».

Був у батька Хмеля полковник Морозенко. Вельми славний був лицар. І всюди він перший: і під Жовтими Водами, і під Корсунем, і під Пилявцями та ще й Кам'янцем-Подільським¹ громив кляту шляхту голопузу. А ще спільно із загонами Максима Кривоноса здобував Високий Замок у Львові.

Кажуть, прийшов на Запорозьку Січ Станіславом Мрозовицьким, а став Нестором Морозенком. З власної волі зрікся шляхетської віри, бо не міг спокійно дивитися на гірку долю українського люду, що стогнав у панському ярмі та бунтував проти сваволі і безправ'я. А ще розповідають: мав Морозенко розум за десятьох і кохався у книгах велемудрих. І полюбив його Хмель як сина рідного, і нарік його, орла сизокрилого, полковником за битви звитяжні. А вже чернь простолюдна йшла грізною силою за своїм полковником. Не лякали її ні вогонь, ні вода, ні гармати військ шляхетських. Де пролетить кіннота Морозенка — засіяне поле трупом ворожим.

Боялася шляхта самого імені Морозенка і за всяку ціну хотіла знищити його. Що тільки не робили підлі пани! Підсилали таємних убивць, робили засади, три рази стріляли по нім куплені золотом найманці.

— Козацьке тіло шляхетська куля не бере! — сміявся Морозенко.

Козацько-селянське військо обложило з усіх сторін Збараж², як бджоли вощину. Тісно стало шляхті в замку, що й птиці ніде пролетіти. З Луб'янецького горба оглядав Хмельницький поле бою, кидав проти ворога все нові загони.

— Б'ють козаки панство вельможне, аж пір'я летить... Ох і наваримо на банкет пива та шляхті на диво! — вигукував задоволено гетьман.

Скликав Хмель своїх полковників на раду і мовив:

— Пан вельможний Ярема Вишневецький просить прислати у замок послів на переговори. Мабуть, набридла панству дохла конятина... Чи, може, щось хитре надумав підлий Ярема?

Задумались одчайдушні козацькі голови. І зашуміли полковники:

— За що гинули, проливали кров наші смільчаки?

— Шкода людської крові! — з бодем сказав гетьман.

— Краще вже шаблями та порохом розмовляти з ворогом, ніж слухати його підступні слова і брехливі запевнення, — переконував Богун задуманого Хмеля.

— Хто ж з вас поїде до Яреми? — спитав Хмель.

І вийшов перед Хмельницького славний лицар Морозенко. Поклонився товариству й промовив:

— Пошліте мене, батьку Хмелю, і ви, чесне товариство, до пана Вишневецького.

І ранок наступив шостого липня тисяча шістсот сорок дев'ятого року. Ще сонце не сходило, а наш Нестор Морозенко обміркував із батьком Богданом, що зволить він сказати Вишневецькому. А що скаже хитрий єзуїт³?

На сивому коні в товаристві двох козаків їхав Морозенко до Збаразького замку на розмову з Яремою. Побачили пани, хто до них їде. Жахнулись і скипіли ненавистю. Позбігалася вся знать Речі Посполитої, дали знати Яремі.

Морозенко їхав повільно. Ще трохи — і відчинять перед ним браму до замку з наказу Яреми. Вмить сонце зайшло за хмару, потемніла земля, зірвався з шумом вітер. Посипалися зрадницькі кулі на послів Хмельницького. І похитнулося козацьке тіло. Та не впав Нестор, а йшов ще кілька кроків. Налякані вельможі щезли з мурів замку. Ще крок-два — і похилився Морозенко на мур фортеці. Помер стоячи лицар славний. Вітер ломив гілля

³ *Єзуїт* — тут: підступна, лицемірна людина.

Як природа попереджала про трагічні події?

Шабля
Богдана
Хмельницького

дерев, а з неба ринув, як з відра, густий дощ. Плакало небо, плакала земля за Морозенком.

Під зливним дощем схопили козаки тіло полковника і чвалом привезли до козацького табору в Луб'янки.

Заплакав гірко гетьман Хмельницький над Морозенком. Наказав урочисто поховати його. Тіло славного лицаря на возі козацькому везли по всіх сотнях, полках. Схилялися додолу стяги, лунали вистріли з мушкетів і самопалів. Прощались із полковником. Старі козаки, що не раз дивилися смерті у вічі, нишком втирали сльози. Тяжко сумували чернь, селяни, йшли за возом з похиленими головами аж до могили Морозенка.

Тужний спів... Вибухи самопалів. Тіло Морозенка віддано землі. Біля нього поклали шаблю, даровану Хмельницьким. Коли ж висипали високу могилу, ще раз пішов рясний дощ. То плакала вся Україна за славним лицарем волі. І залунала по всій Україні тужлива пісня:

*Ой Морозе-Морозенку,
Ти славний козаче!
За тобою, Морозенку,
Вся Вкраїна плаче.*

З діда-прадіда розповідають, що похоронили Морозенка під селом Критівцями, недалеко ставка Звіринець. Ще сьогодні там видніє могила, козацькою звана, де й недавно знайдено шаблю. Може, вона Морозенкова?

1. Де розташовувалася Запорозька Січ? Що вам відомо про неї?
2. Кого оповідач називає батьком Хмелем?
3. Яким постає Нестор Морозенко у народному переказі?
4. Як природа оплакувала смерть козацького ватажка?
5. Чому і досі українці пам'ятають Нестора Морозенка?

ЗВІДКИ ПІШЛО ПРИЗВИЩЕ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Батьків Богдана Хмельницького не знав і не бачив ніхто. А на горі, де зараз церква, жили собі дід та баба. Біля них ріс густий-густий хміль. У діда й баби не було дітей, і вони цьому журилися.

Якось ранком вийшов дід з хати і почув ніби дитячий голос. Дід почав пробирати руками хміль і пішов туди, звідки чув голос. У густому-прегустому хмелю він знайшов хлопчика. Дитина лежала перед ним, а в голові в неї сяяло сонце. Дід перехрестився, взяв дитину і поніс до хати, а сонце теж пішло за ним. Тільки дід увійшов у хату, як побачив, що стіни розступилися, і на місці старої хати вирости палати, і в усіх палатах ясно-ясно стало.

Дід і баба назвали цю дитину Богданом Хмельницьким. Це тому, що вони думали, що сам Бог послав їм цю дитину, а Хмельницький тому, що знайшли хлопчика в хмелю.

Ріс Богдан не по днях, а по часах... Скоро виріс, і до нього з усіх усюдин сходилися козаки, а він що скаже, то так ті козаки і слухають його.

Богдан зі своїми козаками побудував церкву неподалік від своїх палат, а під церквою викопав льохи, якими водив свої коні до Тямина напувати, а як напали на нього вороги, то він уходив з козаками в ті льохи, а потім зненацька виходив звідти і перемагав ворогів. Сильною людиною був Богдан Хмельницький.

Про що, за народним повір'ям, свідчило сонячне сяйво навколо голови дитини?

Якими рисами наділяє народ славного гетьмана?

1. Чи сподобався вам цей переказ? Чим саме?
2. Як народ пояснює походження імені та прізвища Богдана Хмельницького?
3. Знайдіть і зачитайте ті місця переказу, що оповиті казковістю, фантастичністю. Як ви вважаєте, реальний чи вигаданий початок переказу? Чому?
4. Навчіться читати переказ, дотримуючись логічних наголосів.

Довбушеві було тоді дванадцять років. Тяжко жилося йому в пана. Раз пан послав його пасти вівці. Довбуш задумався і не помітив, як із гущавини вибіг вовк-страховище, схопив найбільшого барана і втік. Став Довбуш тяжко плакати, бо пан звелить відвести на стайню і дати різок. Коли чує, хтось позаду йде. Він обернувся і побачив старого сивого діда. Старий каже Довбушу:

— Йой, хлопче, чого ти так плачеш?

А Довбуш каже:

— Вовк у мене барана вкрав. Як тепер вертатися до пана?

— Скажи, хло¹, чого би ти хотів найдужче? — питає дід.

— Я хотів би, щоб у мене була така путеря², щоб я міг дуба валити.

Тоді старий чарівник витягнув маленьке трав'яне стебельце і сказав, щоб розкрив рот. Коли Довбуш розкрив рот, чарівник заклав йому під язик стебельце і сказав:

— Видиш оту березу, іди зігни її!

А береза була товста, на три лікті. Довбуш зігнув березу і подякував старому. Дідо благословив його і сказав:

— Єдина твоя вірна зброя — це чарівний топірець, який ти повинен добути собі сам. Він є на Чорній горі у дідька, що там літає. Його можна убити ярою пшеницею, штолею³ від коня та гудзиком срібним.

Довбуш набрав собі дванадцять опришків⁴ і пішов з ними на високу гору. Там наказав опришкам добре відпочити, щоб на другий день почати довбати печеру.

Усі полягали спати. Раптом почувся гул. Скотився камінь. Довбуш схопив рушницю і побіг до того місця, де скотився камінь. Враз зарядив рушницю ярою пшеницею і штолею, зірвав із сардака⁵ срібний гудзик і заклав у рушницю. Бачить: щось чорне пливе по небу й іскри летять з очей. Довбуш націлився і вистрілив. Як тільки вистрілив, те чорне

¹ Хло' — хлопче.

² Путеря — сила.

³ Штоля — цвях, яким прибивають підкову до копита коня.

⁴ Опришки — повстанці, що боролися за волю та справедливість.

⁵ Сардак (сердак) — вид верхнього теплого короткого одягу із сукна.

*Олекса Довбуш
і його побратими
очима художника
Л. Чичкана.
Чи таким ви
уявляєте народного
героя?*

вдарилося у землю. Він підбіг і уздрів нечис-ту силу — дідька. У того було вибите праве око, зламаний лівий ріг і перебита права но-га. Довбуш побачив на поясі в дідька топі-рець, який був увесь із золота. Він хотів узя-ти його, але щось не допустило. Тоді він ножем навхрест ударив по чорту. Зразу щось завило і стихло.

Уранці Довбуш з розмаху загнав топірець у скалу, і від одного удару зробилася просто-ра печера.

Тим часом уряд жорстоко переслідував Олексу Довбуша. Але люди стояли за Довбу-ша, бо він у багатих брав гроші і худобу, а бідним давав. Бідняки переховували Довбу-ша то в дровах, складених купами, то в бочці, то в димарі. Уряд перестав давати

Чому уряд переслідував Довбуша?

⁶ *Ймати* — тут:
піймати.

накази, щоб Олексу ймили⁶ живим, а став шукати, хто б убив Довбуша.

За це взявся один багатій, Штефан Дзвінчук. Він запросив Довбуша з опришками на вечерю, а своїй жінці шепнув на вухо, щоб дізналася, чим Довбуша можна вбити. Довбуш побачив, що вона дуже чемна, і повірив їй:

— Мене можна вбити ярою пшеницею, над якою треба справити дванадцять служб, і волосиною з моєї голови.

⁷ *Стрільба* — тут:
рушниця.

Ранком Довбуш, не відаючи зради, пішов карати злого пана, а Штефан зарядив стрільбу⁷, як сказала жінка. Виліз на під⁸ з рушницею і став чекати.

⁸ *Під* — горище у
селянській хаті.

Довбуш прийшов аж через три доби. Він почав гримати в двері, але ніхто йому не відчиняв. Тоді він напружив плечі і вивалив двері. Саме в цей час ударив постріл — і щось пекуче пронизало Довбушеві груди.

⁹ *Драниця* — стріха.

Штефан злякався опришківської помсти, продер дірку у драницях⁹ і штрик¹⁰ униз.

¹⁰ *Штрик* — тут:
скочив.

Коли до Довбуша підбігли опришки, він сказав їм, що хоче померти на Чорній горі. Друзі взяли його і понесли.

Коли проходили коло потоку, Олекса зібрав усі сили і став на ноги. Він підійшов до Великого Каменя, забив у нього свій топірець і сказав:

— Хлопці, знайте, хто сей топір витягне, той буде такий, як я.

Сказав ці слова і впав мертвий.

Ще довго народ згадував Довбуша. Його смерть стривожила молодих і старих, бо гуцули любили Олексу, а пани ледве збулися його.

¹¹ *Бартка* —
маленька сокира.

А топірець Довбуша ніхто не міг витягти з Великого Каменя, аж поки не підріс Олексин син. Та зарано він взявся за батькову бартку¹¹: розхитав топірець, а витягти не встиг — зловили Олексиного сина пани і замордували в ратуші, а топірець знищили.

1. Чому, на вашу думку, старий сивий дід наділив богатирською силою саме Олексу Довбуша?
2. Які чарівні предмети допомогли Олексі здобути топірець? Для чого він був йому потрібний?
3. Як загинув Олекса Довбуш? Хто його зрадив?
4. Чому справу Довбуша не було продовжено?
5. Які епізоди переказу є казковими, а які — реальними?

Який переказ сподобався вам найбільше? Перекажіть його близько до тексту. Намалуйте ілюстрацію до улюбленого переказу.

Поняття про переказ

Ви, напевно, помітили, що у фольклорних творах відбиваються мрії народу про справедливість, свободу, перемогу добра над злом. І казки, і прислів'я, і легенди, й перекази перейняті такими настроями. Але у переказах, на відміну від казок чи легенд, описані події та герої здебільшого реальні, географічні назви — достовірні, а вимислу небагато. Щоправда, переказам притаманні фантастичні елементи, але значно менше, ніж легендам.

Передані з уст в уста, а згодом дбайливо зібрані нашими предками, перекази розповідають про славне минуле України, радісні та гіркі сторінки її історії. Героями народних переказів часто-густо є запорожці, оскільки саме їх вважають прикладом відваги, звитяги і лицарства, безмежної любові до рідного краю та українського народу.

Найбільше переказів складено про реальних осіб, які у складних умовах показали себе справжніми героями. Народ наділяв своїх улюбленців богатирською силою, винятковою винахідливістю, робив невразливими, що й надає переказам рис казок і легенд.

Перекази — це здебільшого усні народні оповідання про відомі події і героїв, близькі за змістом до легенд.

1. Чим народні перекази близькі до казки, а чим відрізняються?
2. Чому в народних переказах козаки-запорожці наділені богатирською, небувалою силою?

Поцікавтеся у своїх рідних, чи пам'ятають вони народні перекази. Старанно запишіть їх і віддайте вчителю, бо мине час, старше покоління людей відійде й усні перекази можуть забутися, а записані вами збережуться для нащадків.

Іван Нечуй-Левицький (1838–1918)

На початку ХХ століття кияни часто могли бачити невисокого сивого дідуся, який із ціпком у руці надвечір прогулювався Хрещатиком чи милувався схилами Дніпра. І мало хто знав, що це видатний український письменник Іван Нечуй-Левицький.

Початок його літературної діяльності припав на ті роки, коли писати українською мовою було заборонено. Письменник згадував, що про його літературні спроби рідною мовою, підписані псевдонімом «І. Нечуй», не знали навіть товариші, з якими він жив на одній квартирі, не знав і батько.

Народився **Іван Семенович Левицький** (Нечуй — літературний псевдонім) у мальовничому містечку Стеблеві на Черкащині в родині священика. Перші ази науки хлопчина здобув у батьковій школі, яку той організував для сільських дітей. Проте ця школа проіснувала недовго. Пан-управитель закриття її, пояснюючи це тим, що не буде кому працювати на полі, якщо всі мужики стануть грамотними.

Дитинство майбутнього письменника нічим не відрізнялося від дитинства інших дітей, хіба що в нього була няня, стара селянка Мотря. Вона співала йому пісні, розповідала про народні звичаї. Мама, весела й балакуча жінка, присвятила своє життя вихованню дітей: крім Івася, у сім'ї було ще дві пари близнят.

Коли Іванові минуло сім років, його відвезли на науку в Богуславське духовне училище. Умови навчання у бурсі були

важкими, дисципліна — строгою. Багато дітей не витримувало й утікало, однак батьки повертали їх назад. Та й учителі були різні. На все життя Іван запам'ятав учителя географії Креховського, який зоряними вечорами показував учням систему небесних тіл, а також Черняка й Лихнякевича, котрі не тільки добре викладали свій предмет, а ще й поважали та любили учнів. А от про інспектора Страхова Іван Нечуй-Левицький згодом згадував: «Він у суботу після уроків викликав провинників у широкий коридор, ставив їх рядком, брав лозу в цензора і сам “давав палі...” Менші школярі кричали на все горло. Усей довгий рядок заливався слізьми. Решта мучеників по одчинених класах слухали ті крики...» Якщо ж хтось із учнів розмовляв рідною мовою, то йому на шию вішали табличку з написом: «За мужичі слова».

Після закінчення училища Іван Семенович продовжив навчання у семінарії, а потім — у Київській духовній академії. Але допитливому юнакові було мало знань, отриманих на заняттях. Він самостійно вивчав німецьку й французьку мови, знайомився з творчістю Марка Вовчка, Гоголя, Пушкіна, Сервантеса і, особливо, Шевченка, якого любив ще з дитинства.

Отримавши звання магістра богослов'я, Іван Семенович не захотів бути священиком, а вибрав шлях викладача російської словесності. Двадцять п'ять років віддав Нечуй-Левицький педагогічній праці. Він мав неабиякий вплив на молодь, пояснював учням, серед яких було чимало українців, що минуле народу не слід забувати.

Уся його творчість загалом, і фантастична казка «Запорожці» зокрема, свідчить про глибокий патріотизм письменника. Йому була дорога історія рідного народу, його самобутність, йому боліла втрачена воля і приниження національної гідності.

У доробку письменника — романи, повісті, драматичні твори, оповідання та казки для дітей. Сучасники високо цінували талант Івана Нечуя-Левицького. Панас Мирний порівнював його з великим музиком, що «на чудовій скрипці грає і своєю грою вражає думку і серце», а Іван Франко називав «всеобіймаючим оком України».

ЗАПОРОЖЦІ

(Уривок)

Чи випадкове прізвисьце героя?

Знайдіть опис зовнішності Карпа. Чи змальовує автор індивідуальні, притаманні тільки героєві риси обличчя? Чи схожий його портрет на багатьох славних витязів? Чим це можна пояснити?

Поясніть значення слова «керманич». Доберіть до нього синоніми.

З яким птахом порівнює автор Карпа? Чи випадкове таке порівняння?

Над Дніпром, коло славних порогів, у селі Старому Кодаку жив собі молодий лоцман Карпо Летючий. Як і всі лоцмани, він був потомок славних запорожців і мав увесь хист, усю вдачу запорозьку. Високий, чорнявий і кучерявий, гарний з лиця, гарний зі стану, кругом гарний, ще й до того сміливий! Ще змалку брав його з собою батько на байдаки та плоти, переводячи їх через пороги. Карпо знав добре всі пороги, всі забори, знав кожний камінь. Він любив пороги, бо зріс коло них. Карпо любив летіти стрілою прудким козацьким ходом через пороги, летіти птицею з лави на лаву; любив слухати, як шумить Дніпро на порогах, як реве Звонець або Дід і обливає бризками його гаряче лице.

Лоцманський отаман дуже любив Карпа і настановив його керманичем, не вважаючи на його дуже молоді літа. Отаман вірив йому, як самому собі.

Ото раз приплив до порогів великий байдак якогось багатого купця.

— Дай мені, отамане, лоцмана, та найпевнішого, найлуччого! — каже багатий купець до отамана.

— Нема в мене певнішого лоцмана, як Карпо Летючий, хоч він і молодий. Посилаю його, то все одно, що й сам їду, — відказав отаман.

Вимірили байдак, зняли з його трохи, приробили довженне стерно. Готове судно в страшну дорогу! Карпо поблагословився в отамана і вилетів орлом на байдак. Всі попереду сіли по українському звичаю, потім стали на коліна і помолились Богу. Ніхто не знав запевне, чи вернеться живий додому!

— Щасти ж Боже! — промовив отаман Іван Музика до Карпа. — Як щасливо вернешся додому, то дам я тобі велику-велику плату, що маю найлюбішого, наймилішого. Пам'ятай! Моє слово певне, — додав отаман, ще й сивим вусом моргнув.

Погода була тиха і ясна. Надворі був ранній теплий ранок. За Дніпром починало синіти небо червоною смугою. Вода в Дніпрі стояла тиха й гладенька, як скло. А там десь, далеко внизу, вже стогнав, неначе під землею, перший поріг — Кодацький.

— Шамни¹ разом, друзі! — крикнув Карпо.

І гребці шамнули, а байдак полетів, неначе на крилах. На гладенькій, як дзеркало, воді почали скакати неначе білі крілики² і, булькотячи, знов ховались у воду.

Поріг був недалечко.

— Шабаш! — крикнув Летючий, і всі гребці підняли гребки. — До стерна! — командував

¹ Шамнути (діалект.) — налягти на весла.

² Крілики — кроленята.

Запорожці на Дніпрі

він, і всі кинулись до стерна, щоб направити байдак просто на прохід.

Зашуміла вода і заревла. Кодацький поріг появилася ввесь від берега до берега, ввесь білий, вкритий піною та бризками. Байдак загув і полетів з лави на лаву, рівно як стріла. В одну мить його перенесло через поріг. Вода оббризкала гребців і присипала Карпові кучері. Судно тихо загуло, як порожня бочка. Всі перехрестились.

Карпо не зоглядівся, як байдак минув Звонецький, Сурський і Лохманський пороги. Його смілива й горда душа палала щастям. Водяна курява і бризки тільки прохолоджували йому лице.

Ще було чути, як стогнали вищі пороги, а тут уже заревів Дід, чи Ненаситець. Погода, на Карпове щастя, була все тиха та ясна. Сонце обсипало гарячим світлом білі пороги й чорні Карпові кучері. Дід усе ревів і стогнав усе дужче та дужче, неначе десь ревла череда волів, неначе десь стріляли з гармат або дзвонили в великі дзвони. Від берега до берега на Дніпрі появилася білий гребінь, неначе біла грива величезного коня. Ще пройшла хвиля, і перед Карповими очима встали з води дванадцять Дідових лав — страшних, сердитих, біснуватих. Карпове серце дуже застукало в грудях. Байдак уже був направлений стерном якраз на хід і летів як стріла.

Коли се де не взялась вітрова полоса. Вітер дмухнув трохи збоку. Коло самісінького порога вода вкрилась неначе чорними воронами. Вітер ухопив судно і зніс трошки набік... У душі в Карпа похололо... Він сам кинувся до стерна, кричав на гребців, махав руками, налягав на стерно грудьми. Але нічого не допомогло. Велика сила вхопила байдак і знесла набік. Байдак полетів з лави на лаву й черкнувся дном об Зелений камінь, котрий, однак, не шкодить байдакам. Судно разом загуло, наче крикнуло, й знов полетіло як стріла та все звертало вбік. Ще нижче

Поясніть, хто такий Ненаситець.

його захопив страшний камінь Крутько й обкрутив кругом себе... Байдак застугонів, вчепився довгим стерном за Крутька. Стерно хруснуло, як трісочка, й переломилося натрое. Тепер все пропало, все загинуло!

Карпо і гребці зняли руки до Бога.

...От дивиться Карпо вниз — а між тими стінами росте пишний сад, про який тільки в казках розказують. Там розстеляються зеленою скатертю луки з такою травою, як і на землі. Там були розкидані невеличкі, але гарні пригорки, велике каміння. І все місце було гарне, як рай: зеленіло гаями, лужками, садками, виноградом. Між зеленою травою цвіли всякі квітки, Карпо бачив під самою скелею, де він лежав, пишний рожевий кущ, чув навіть пахощі від рож і васильків. Зверху, з-під водяної стелі, понавішувалось на скелі латаття з широким листом, з білими та жовтими квітками, висіло купами дрібне, як пух, зелене підводне зілля... Скрізь світило сонце через водяну стелю, але той світ був тихий і разом ясний. Краса того місця так причарувала Карпа, що все його життя, змалку і до парубоцтва, здалось йому якимсь сном. Йому хотілось тільки дивитись то на сади, то на скелі, то на кришталеву стелю, синю від синього неба, а часом блискучу, як цвіт веселки.

Придивляється Карпо вниз, аж попід гаями неначе ростуть купи високих червоних та синіх квіток. Придивляється він лучче³, — аж ті квітки ворущаться: то були люди. Два чоловіки йшли просто до того місця, де був Летючий. На них були високі чорні шапки з червоними верхами, сині кунтуші⁴ з рукавами навідкид.

— А чого ти, хлопче, заліз туди, куди тобі не годилось би лізти? — спитали вони в Карпа. — Хто ж ти такий? Що ти за людина?

— Я... — почав Карпо та й не доказав, бо забувся, як його звали.

— Злазь до нас!

Знайдіть та зачитайте порівняння в тексті. З якою метою автор використовує їх?

Поміркуйте, навіщо письменник вводить у текст опис природи.

³ *Лучче* — тут: пильніше.

⁴ *Кунтуш* — різновид верхнього одягу.

— Нема кудою злізти, бо скеля крута, як стіна! — крикнув Карпо і почув, що його голос зовсім змінився: став дзвінкий, рівний, голосний. Карпо заговорив, неначе пісню заспівав.

— Скачи, не бійся! — крикнули ті люди до Карпа.

Карпо скочив і зараз почув, що він тихенько спускається на землю, як обережна птиця спускається з неба на дерево. Ті люди піддержали його за руки і поставили на траву.

Карпо глянув на тих людей і трохи злякався, і здивувався, і замилувався: такі вони були високі, рівні, дужі! Такі вони були гарні на вроду, що він таких людей не бачив ні між панами, ні між простими селянами.

— Еге, ти, хлопче, з України? — промовив один з них, і голос його розсипався між скелями, як весняний перший грім.

— З України, — тихо обізвався Карпо.

— Чи вже ж тепер на Україні стали такі маленькі та мізерні люди, як оце ти? — спитав один чоловік, і обидва вони якось жалібно всміхнулись.

Карпо, глянувши на їх несказанну красу, трохи опам'ятався і став сміливіший.

— Отакі, як бачите! — промовив він.

— Хто ж ти такий, хлопчику? — спитали вони.

— Я лоцман на порогах... Летючий на прізвище, — сказав Карпо, а ймення свого все-таки не пригадав.

— Правда, ти розбив байдака?

— Правда, — промовив Карпо, і та гірка правда прийшла йому на пам'ять, як дуже давній Бог зна колишній сон.

— Ходи ж з нами! — сказали ті люди і повели Карпа далі, ставши по обидва боки.

— Як тобі здалося в нашому краю? Чи гарна наша сторона? — спитали вони.

Карпо тільки глянув на ту стелю, де сонце раз по раз блищало, як блискавка, всіма цвітами, і затулив очі рукою.

Знайдіть в оповіді приклади дивовижних, незвичайних подій.

Гармаш часів гетьмана Івана Мазепи

Що свідчить про симпатію автора до запорожців?

— А знаєш, хлопчику, хто ми? — спитали вони в Карпа. Карпо тільки глянув на їх чорні очі і великі шовкові вуса.

— Ми козаки, запорожці. Чи ти чув що про запорожців?

— Чув, що колись за порогами була Січ; мені батько децю розказували.

— Отож, щоб ти знав, тут тепер Запорозька Січ, — промовив один запорожець. — Ото бач, як зруйнували Січ, а помочі нам не було де взяти, то наші характерники й зачарували Січ. З того часу наша Січ з островом, з гетьманом, з козаками отут! Нашу Січ поглинув Дніпро. Чи бачиш, — ондечки далеко-далеко ворущаться попід гаєм, за отією скелею, неначе червоні квітки? То наше січове товариство.

І обидва козаки повели Карпа назустріч тому товариству. Всі вони троє ввійшли в невеличкий лісок. У тому ліску зовсім не було тіні; скрізь попід деревом блищав однаково ясний, теплий світ.

Карпо озирнувся і побачив, що через обох запорожців було видко кожне дерево, кожну квітку. Запорожці здались йому тінню, одначе він і трішки не злякався, бо страху на тому світі зовсім не було.

Зараз за ліском вони стріли інших козаків. Запорожці сиділи на зеленій траві групами, на дрібному камінні, стояли по два, три, розмовляли між собою і всі поглядали на Карпа, як на якесь диво. Всі козаки були високі, рівні та здорові; всі були гарні, повбирані в гарну одежу, неначе в свято або в неділю. Вони стиха розмовляли, а Карпові здалося, що то ревуть страшні дніпрові пороги.

— Оце наш січовий курінь! Ми побачимо ще не один курінь, поки дійдемо до нашого гетьмана, — промовив один запорожець.

— До гетьмана! До гетьмана! — закричали деякі запорожці, і слідком за Летючим і за його двома поводитирями посипались усі козаки.

Поясніть, хто такі характерники. Що ви про них знаєте?

Запорожці

Знайдіть і зачитайте дивовижні, чудодійні епізоди твору. Чи викликають вони страх? Чому?

Як ставилися у Запорозькій Січі до старших людей? Про що це свідчить?

Яку роль відігравали кобзарі в старовину?

От вони йдуть та йдуть і зайшли в тихе, спокійне місце, навкруги обставлене камінням. У тім крузі, під самою високою кам'яною стіною, був пишний сад, а в тому саду росло всяке дерево. На дереві висіли спілі яблука та груші, червоніли вишні та черешні, червонів та жовтів спілий виноград, порозкладавши широкий лист і важкі кетяги ягід скрізь по камінню. Те місце було зовсім відгороджене; тиша була там аж мертва.

У тому саду скрізь попід деревом стояли кам'яні лавки, а на лавках сиділи старі запорожці. Їх бороди білили як сніг, а вуса у всіх були чорні. Старі запорожці відпочивали. На їхніх старих, поважних лицах спочивали думи. Всі вони сиділи, позгортавши руки і похиливши вниз важкі голови. Карпо глянув на них, і йому здалося, що вони повироблювані з каміння або з дерева. Вже Карпо перейшов через сад, а вони аж тоді встали, як наблизився перший курінь і закричав: «До гетьмана! До гетьмана!»

Тільки що Карпо минув високу кам'яну огорожу, він побачив уже другий сад, весь зелений, засаджений квітками, а з того саду лився чоловічий голос, та такий же гарний та дзвінкий! Хтось співав козацьку думу, дуже старинну. Голос той лився низом, як грім, то підіймався вгору і дзвенів, як голосний дзвін, а під той голос стиха грала бандура, неначе птиця щебетала. Карпо ввійшов у сад і побачив, що ту думу співав сивий кобзар, сидячи на камені, а кругом його сиділи й стояли козаки середніх літ і слухали старинну думу про козацьких гетьманів, про славні давні діла на Україні.

— До гетьмана! До гетьмана! — стиха промовили старі запорожці, і кобзар перестав грати й співати. Всі козаки знялися з місця й рушили до гетьмана.

— Яке діло маєте, шановне товариство? — спитав гетьман, і Карпо чув, що земля під ним задрижала.

— Хіба ж не бачили, ясновельможний гетьмане? Чоловік прибув до нас з України.

Гетьман тільки тоді кинув оком на Летючого, довго дивився на нього, і дві сльози впало з його очей на землю. На тім місці вже лежали дві рожі.

— Чи ти, хлопче, з України? Як же ти зайшов до нас? Чи не наслав тебе до нас Бог і народ?

— Я розбив байдака на порогах і не знаю й сам, як я сюди зайшов.

— Сину мій любий, сину мій милий! Я б тебе обняв, та боюсь задушити тебе від моєї великої сили, від щирого серця, — промовив гетьман і стиха поцілував Летючого. — Скажи ж мені, сину, що там діється в Україні?

— Нічого, — відказав Летючий.

— Чи пам'ятають в Україні про гетьмана і козаків? Чи згадують?

— Трохи пам'ятаємо. Старі люди дещо розказують. Трохи чули від кобзарів.

— Чи не говорили вам про нас попи, або ченці, або вчені люди?

— Ні. Ніхто про те нам нічого й не згадував.

— Як же там на світі живуть люди? Чи лучче їм, чи гірше? Чи й досі терплять від ляхів? Чи й досі там у вас є татари, москалі, жиди?

— Є й жиди, й ляхи, й москалі. Тільки про татар нічого не чути. А чи лучче тепер людям, про те не знаю.

Гетьман важко зітхнув і поклав свою булаву на камінь. З каменя так і бризнули левкої та фіялки кругом булави, а виноград оплів навкруг камінь і послався по траві.

— Ходімо ж, козаки, до церкви та поспитаємо в Бога, що діяти нам, та помолимося Богу за Україну.

— До церкви! До церкви! — загули навкруги козаки.

Гетьман відв'язав меч і застромив у камінь. Меч увігнався в скелю, як у віск, а з-під меча задзюрчала кров.

Козацька рада

Доведіть, що запорожці доброзичливо ставилися до Карпа Летючого.

Гетьман тихою ходою виступив уперед, і козаки розступились на обидва боки. Гетьман був вищий і кращий від усіх запорожців: високий, як Палій, гарний, як Мазепа, сміливий, як Богдан Хмельницький. Його лице блищало, як раннє сонце. Слідком за гетьманом два сиві запорожці повели Карпа, а за ними роєм посипалась уся громада. Скільки можна було кинути оком, червоніли шапки та кунтуші. Все військо йшло широким зеленим полем, а по обидва боки росли чудові гаї та сади. В тих садах росло дерево із золотим та срібним листом, а між тим деревом траплялося часом і просте дерево садове, і оце на одному були спілі овочі, а на другому тільки що наливалися, а третє дерево стояло у білому цвіту...

Таким побачив козака-запорожця наш сучасник — художник Петро Ткаченко

Запам'ятайте!

Правила виразного читання вголос

- Уважно прочитати текст мовчки.
 - Віднайти в кожному реченні найважливіші — ключові слова.
 - Визначити види речень за метою висловлювання.
 - Продумати, з якою інтонацією слід читати речення.
- Інтонація буває розповідною, окличною, питальною, ствердною, перелічувальною, запрошувальною, наспівною.
- Прочитати текст уголос, дотримуючи відповідної інтонації та виділяючи ключові слова.

1. Який період з історії України змальовано в оповіданні Івана Нечуя-Левицького «Запорожці»?
2. Знайдіть і зачитайте портрет Карпа Летючого. Як ставиться автор до героя твору?
3. Який з епізодів оповідання вам запам'ятався найбільше? Чому?

1. Як ставився лоцманський отаман до Карпа? Доведіть свою думку словами з тексту.
2. Що трапилося з Карпом на порогах? Яку роль при цьому відіграли сили природи?
3. Чому, на вашу думку, Запорозьку Січ поглинув Дніпро?
4. Якими змальовує автор козаків-запорожців? Свої міркування підтвердіть словами з тексту.
5. Зачитайте картини опису Запорозької Січі. Які думки та враження викликають у вас ці картини?
6. Як ви гадаєте, чому в Україні про Січ розказували тільки старі люди та кобзарі, а не попи, ченці та вчені?
7. Яким змальовує письменник славного гетьмана? Зачитайте опис.

Які фантастичні явища та чудодійні предмети змальовані в оповіданні? Чому, на вашу думку, письменник вдається до використання фантастичного?

Напишіть невеликий твір-опис на основі вражень від знайомства з картинками природи в оповіданні Івана Нечуя-Левицького «Запорожці» чи на основі власних спостережень за природою.

Пейзаж

Пейзаж — це змалювання в художньому творі картин природи (описи місцевості, картини моря, неба, краєвиди міст і сіл тощо).

*Ліс густий, дрімучий, темний,
Споконвічний ліс росте,
Не проб'ється навіть сонце
Крізь гілля його густе.
Велетенські граби, вільхи,
Сосни, явори, дуби
Раз в століття полягають
Після віку боротьби.*

Такою картиною природи розпочинає віршовану оповідь «Княжа Україна» Олександр Олесь. Він ніби налаштовує читача на той урочистий, піднесений лад, яким овіяна розповідь про стародавню Україну. Цей опис природи і є пейзажем. Слово «пейзаж» походить із французької мови і перекладається словами «місцевість», «країна». Отже, **пейзажі** — це зображення в художньому творі картин навколишнього світу.

Пейзажі у творах можуть бути тлом, на якому розгортаються події (наприклад, опис дніпровських порогів у казці Івана Нечуя-Левицького «Запорожці»), також вони здатні допомогти нам глибше зрозуміти внутрішній стан героя (наприклад, відчуття пораненої хухи Моховинки з однойменного оповідання Василя Королева-Старого).

Літературний пейзаж — рідний брат живописного пейзажу. В Україні відомими є імена художників-пейзажистів: Сергія Васильківського, Івана Похітонова, Василя Бакшеева, Михайла Романишина. Однак на живописному полотні ми можемо бачити лише предмети і явища. Літературний же пейзаж, крім того, відтворює рухи, відчуття, звуки. Він допомагає нам виразніше уявити, коли і де відбуваються події у творі, в яких умовах живуть герої.

Залежно від того, про що йдеться у творі, пейзажі можуть описувати степ, ліс, море, місто, село, завод, шахту тощо.

Як художники пензлем і фарбами, так письменники словами й образами малюють літературні пейзажі, що прикрашають і опоетизовують художні твори.

1. Що таке пейзаж?
2. З якою метою письменники використовують пейзажі в художніх творах?
3. Чим відрізняються літературний і живописний пейзажі?
4. Які різновиди описів природи ви знаєте?

1. Який пейзаж із прочитаних раніше творів вам сподобався найбільше? Чим саме?
2. На основі власних спостережень складіть усний опис «Картина природи, яка мене вразила».

Уважно розгляньте картину П. Ткаченка «На Хоролі». Складіть літературний пейзаж, звертаючи увагу на те, яка місцевість, пора року, час доби, погода відображені на картині, який настрій вона створює.

Гіпербола

Гіпербола — це художнє перебільшення характерних властивостей або ознак певного предмета чи явища для надання зображуваному виразності та емоційності.

Улюбленим засобом усної народної творчості є гіпербола. **Гіпербола** (у перекладі з грец. — перебільшення) — це художнє перебільшення характерних властивостей чи ознак певних предметів або явищ, їх кількості, розмірів тощо для надання зображуваному виразності та емоційності. Наприклад, у прислів'ях: «Щира праця гори верне», «Хто знання має, той мур ламає»; у загадках: «Крикнув віл на сто сіл, на тисячу городів» (про грім); у казках та легендах — надзвичайні властивості Котигорошка, Скорохода, Олекси Довбуша та інших.

Гіперболу використовують і письменники у своїх творах. Так, А. Лотоцький в оповіданні «Михайло-семиліток» описує останню допомогу Михайлика рідному місту, використовуючи гіперболу: «І що махне мечем по правий бік, — то ворог, як порубане дерево, паде; що махне мечем по лівий бік, — то ворог, як підкошена трава, стелиться. І заки Михайлик переїхав ворожий табір, усі печеніги покотом неживі лежали».

Протилежна гіперболі **літота** — художнє применшення. Наприклад, «ноги тонесенькі, як олівці», «старенька, маленька, ледве од землі видно», «до села рукою подати».

1. Що таке гіпербола? З якою метою використовують гіперболу у фольклорних і літературних творах?
2. Наведіть приклади гіпербол з ваших улюблених народних казок.

- Знайдіть і випишіть до робочого зошита гіперболи з народного переказу «Олекса Довбуш».

Оксана Сенатович
(1941–1997)

Відома українська письменниця **Оксана Павлівна Сенатович** вважала себе вічною мандрівницею, хоча реально мандрувала небагато, а більшість свого життя провела у Львові, де здобула вищу освіту, одружилася, народила й виховала двох синів, творила поезію і прозу. Народилася ж вона в містечку Бережанах на Тернопільщині у родині вчителів, які змалку прищепили їй любов до рідного слова.

Поетична творчість Оксани Сенатович яскрава і самобутня, по-жіночому лірична. А твори для дітей особливо добрі й щирі, саме такі, які може розповідати любляча матуся. Для малечі письменниця написала чимало поезій. Окремим виданням вийшов твір «Не виростуть хлопці без дощу», а повість «Про Люлька Смока і Кóтів — місто чудес(не)» друкувалася лише уривками в газеті «Діти Марії», редактором якої Оксана Сенатович працювала в останні роки життя. Перекладала вона також твори для дітей зі слов'янських мов.

Як же все починалося? Перший вірш письменниці для дітей «Дорога» був надрукований у журналі «Барвінок» і відразу полюбився дітям. Він обійшов усі збірки, читанки, перекладався різними мовами.

Відтоді було написано чимало, і кожен твір письменниці був близьким і зрозумілим для малечі. Адже Оксана Сенатович знала особливий секрет, яким поділилася з читачами в одній зі своїх поезій: «Як у світ виходять вікна, як заходять двері в хату — так мені з моїм дитинством: ні ввійти, ні вийти з нього».

Червнєве небо обтрушувало в озеро зорі. Зоряне озеро — як небо, здавалось, дай нурка¹ і полетиш. Дмитрик полетів, намацав ногою дно неба, розплющив очі. Вхопився рукою за дишель² Малого Воза і витягнув його з озера. Прогуркотів небом Великий Віз і заїхав за хмари. А Малий Віз повіз Дмитрика додому.

— Де ти поночі вештаєшся? — запитала Дмитрика мама.

— Витягав з води Віз, — відповів син, засунув Віз під ліжку і ліг спати.

Ще й заснути не встиг, як закрутилися Возові колеса, і Дмитрик разом з ліжком поїхав у невідоме.

— Чому в невідоме? — заперечив Дмитрик. — Ось мінаю село, он Кам'яна гора. Ось і товариство чекає на мене.

— Це тебе ми чекаємо? — взяв руки в боки сивовусий козак. — І кого ж це ми дочекалися?

Козаки сиділи біля куреня, варили куліш³, підкидали хмиз у ватру⁴. Чекали кого завгодно — турків, татар, друзів, недругів, але такого дива не сподівалися. На возі — ліжка, а на ліжку хтось спросоння лепече, що вони на нього начебто чекали.

— Ні, пане-брате, таких, як ти, ми не чекаємо. Лежнів серед нас немає, обійдемося і без тебе, — почали козаки одмахуватись руками від лежачого хлопця.

Дмитрик сів на ліжку, ноги звисив з побічні⁵, не знає, що йому робити. А козаки ще мить — і за шаблі візьмуться, щоб одігнати від себе ману.

— Згинь з очей! Кінних, піших приймаємо у свій кіш⁶, а ти котися зі своєю «канапою». Там за лісом пани-ляхи п'ють каву, може, тобі до ліжка її подадуть.

Дмитрик розгубився. Йому так хочеться знайти спільну мову з козаками. Почав златити з ліжка. Воно перехилилось, Дмитрик

¹ Дати нурка́ — пірнути.

² Дишель — товста жердина.

³ Куліш — густий суп із пшона.

⁴ Ватра — вогнище.

⁵ Побічн́я — тут: край ліжка.

⁶ Кіш — військовий табір.

разом з ним бабахнувся на землю. А Віз, почувши волю, відкотився набік.

— Так тобі і треба, — розсміялися козаки. — Будеш знати, як до нас іншим разом їздити. Тепер спробуєш сам занести ліжко на плечах додому.

Сивовусий козак узяв велику ложку і затиснув її у Дмитриків кулак.

— Якщо не спиш, то сідай їсти з нами. Поїси і скажеш, чого прийшов.

Дмитрик втиснувся у коло. Одному козакові, вмощуючись, притиснув ногу.

— Ще не встиг познайомитись, а вже з моєї ноги стілець собі робиш! Скільки років тобі? — запитав козак, якому Дмитрик притиснув ногу.

— Десять, — Дмитрик притиснув ложку до грудей, — скоро десять!

— А нам по триста десять.

— І ви ще не повмирали?

— Чи ти вже навсидячки спиш? — тристадесятилітній козак зачерпнув ложкою куліш і звернувся до своїх побратимів: — Їжте, хлопці, бо помремо з голоду, поки цей хлопчисько повірить, що ми на світі є.

Дмитрик наївся, перечекав, поки козаки викотили казан, і почав говорити несміливо:

— Я маю справу до Івана Сірка⁷. Чи не скажете, де його можу зустріти?

— Еге, отамана Сірка сьогодні не побачиш. Він зараз у Львові, там один письменник книжку пише про нього. І Сірко днює і ночує на дев'ятому поверсі в його будинку. Хоче перечитати написане, щоб той чого не добрехав... Може, ми зможемо залагодити твою справу?

— Та... ми з одним товаришем посперечалися. Я кажу, що за часів отамана Сірка були в козаків підводні човни. А мій товариш не хоче вірити...

— Багато хочеш знати, — хитро усмінувся старий козак. — Наш отаман саме радиться у Львові, чи називати ті човни підводними. Незабаром прочитаєш про це.

⁷ Іван Сірко — кошовий отаман Запорозького війська.

— Чекати довго, — Дмитрик скривився. — Не маю часу чекати.

— Не кривися, як середа на п'ятницю. Як не маєш часу чекати, то сам оглянь човна.

Пішли вони разом до ріки. При березі бився об хвилі човен. Він був подібний до великої жовтої черепашки. Дмитрик захотів витягнути його на берег — не стало сили, тільки хвиля в очі бризнула.

Хотів залізти всередину, та козаки не пускають туди і кажуть: лягай швидко в ліжко, бо вже скоро будитимуть тебе.

— А хіба я сплю?

— Не спиш. Але он, на сході, небо заясніло. Козацька ракета ось-ось вистрелить.

— Це ваша ракета? Ви придумали ракету?

— І човна підводного, і ракету, — промовив гордо найстарший козак і почав з товариством віддалятися.

Козацька ракета вистрелила. Стало ясно-ясно. Підводний човен зблід, занурився у воду і швидко зник.

Через кілька днів Дмитрик прийшов до міста. Підгайці — маленьке містечко, за годину можна обійти його вздовж і впоперек. Дмитрик по боках не розглядався, зайшов одразу в книгарню.

Як ви розумієте вислів «кривитися, як середа на п'ятницю»?

Поясніть значення слова «баритися». Доберіть до нього синоніми.

— Чи є вже книжка про Івана Сірка? — запитав.

— Немає, незабаром буде.

Чому той письменник бариться? Козаки придумали підводного човна, перші зробили ракету, а книжки про це досі немає.

Дмитрик ще трохи почекає. А ні, то сяде він на Малого Воза і сам вирушить до Львова. Обійде всі дев'ятиповерхові будинки — отамана Сірка знайде! Отаман сягне рукою по Великий Віз, і поїдуть вони... Куди? Про це в книжці не буде писатися. Книжка про козаків, а Іван Сірко ще не знає: Дмитрик — справжній козак чи такий собі звичайнісінький шукач пригод.

Перевірте правильність поданих тверджень.

- Дмитрик вхопився рукою за дишель Малого Воза і витягнув його з озера.
- Козаки сиділи біля куреня, варили куліш, підкидали хмиз у ватру.
- Ліжко Дмитрика стояло на санях.
- У Києві один письменник писав книжку про отамана Сірка.
- За часів отамана Сірка були в козаків підводні човни.
- Човен був подібний до великої жовтої мушлі.

1. Знайдіть у тексті деталі оповіді, завдяки яким ми вважаємо цей твір казкою.
2. Які фантастичні елементи ви помітили? Яка їх роль у творі?
3. Поясніть, яким чином письменниці вдалося поєднати минуле і сучасне.
4. Охарактеризуйте образ Дмитрика. Якими рисами характеру наділений хлопчик?
5. Спробуйте відтворити в уяві різні картини чарівного сну хлопчика. Коротко перекажіть їх.

1. Перечитайте ще раз казку О. Сенатович «Малий Віз» і підготуйтеся до її переказу.
2. Пофантазуйте та спробуйте намалювати ілюстрацію до казки.

Вчимося заповнювати «Щоденник читача»

Автор	
Назва	
Видавництво	
Рік видання	
Головна тема твору	
Персонажі твору	

Любі друзі!

Цей розділ чи не найпоетичніший у підручнику. Твори, вміщені у ньому, змальовують красу та розмаїття української природи, передають неповторність і багатство внутрішнього світу людини.

Відомо, що саме єдність, гармонія природи та людини творить чарівний світ поетичного слова. Пориньте у нього, вслухайтесь у прекрасні мелодії і відчуйте радість від створення неповторного образу. Усвідомте особливе призначення на Землі кожної людини, турбуйтеся про навколишній світ і рідних. І згодом побачите, як зміниться все довкола, як збагатиться ваше життя від доторку до незбагненої краси і таїни світу.

Читаючи нові твори, намагайтеся зрозуміти і запам'ятати, що таке художній опис, ліричний герой, навчіться коментувати особливості побудови оповідання.

Відчуйте красу поетичних засобів мови, навчайтеся самі у щоденному спілкуванні використовувати порівняння, епітети, метафори, і ви помітите, що товариші та рідні частіше й охочіше спілкуватимуться з вами.

Успіхів вам!

Рідна Україна.
Світ природи

Тарас Шевченко

(1814–1861)

*Ми чуємо тебе, Кобзарю, крізь століття,
І голос твій нам душі окриля.
Встає в новій красі, забувши лихоліття,
Твоя, Тарасе, звільнена земля!*

Ці пристрасні рядки Василя Симоненка перегукуються із на-родним розумінням Шевченка — поета і людини. Адже для кожного українця Тарас Шевченко означає так багато, що створюється враження, ніби ми все про нього знаємо і він завжди з нами. Та це лише враження. Він невичерпний і нескінченний. Не тому, що він кращий від інших, — у ньому наша історія, реальність і найпотаємніші мрії. Україна — це Шевченко, Шевченко — це Україна.

Народився **Тарас Григорович Шевченко** 9 березня 1814 року в селі Моринцях на Черкащині у сім'ї кріпаків. З дитинства був допитливим, любив малювати, співати. Тарасові було дев'ять років, коли він, Катря, Ярина, Марія, Микита і Йосип залишилися без матері. Батько одружився вдруге. Мачуха мала трьох своїх дітей, і життя в хаті стало нестерпним. Коли ж через два роки помер і батько, хлопець пішов у найми.

Тарасові дуже хотілося вчитися. Але шкільний дяк, до якого найнявся малий за можливість навчатися, виявився п'яницею і змушував його красти. Хлопець знайшов собі нового вчителя — маляра, але Тараса приставили козачком до пана. Це була нудна робота: цілими днями чекати, поки господар забажає люльку чи склянку води, яка стоїть поряд з ним на столі.

Нехтуючи заборону, Тарас таємно перемальював картини зі стін панського будинку. За це його одного разу дуже покарали. Але й помітили неабиякі здібності кріпака і вирішили віддати його до майстра вчитися на «кімнатного живописця».

У 24 роки друзі викупили Тараса з кріпацтва. Він з великим завзяттям узявся за науку. Навчаючись у Петербурзькій академії художеств, він водночас здобував знання із мови, літератури, історії, географії, навіть математики, і незабаром став освіченою людиною. Друзі-земляки посприяли виходу у світ першої книги його віршів — «Кобзаря», який «вибухнув, мов джерело чистої холодної води, заяснив невідомою доти в українському письменстві виразністю, простотою і поетичною грацією вислову».

Поезія Шевченка не просто зачаровувала: вона будила прагнення до волі, національну гідність українців. Тому поет був небезпечним для царського уряду, і його було заслано рядовим солдатом на довгих десять років із заборону писати й малювати.

Серед небагатьох прижиттєвих видань Тараса Шевченка особливе місце посідає остання його книжка — «Буквар південноруський», складена із кращих зразків фольклору та частково з власних творів. Ця книжка для учнів недільних шкіл була першою дитячою демократичною читанкою в Україні. 10 тисяч примірників книжки було видано власним коштом поета. Продавалися вони лише по 3 копійки, щоб їх могли купити й найбідніші селяни. «Буквар» став найкращим дарунком для дітей, яких поет щиро любив.

Шевченкові поезії «Маленькій Мар'яні», «Мені тринадцятий минало», «І золотої й дорогої...», «На Великдень на солоні», «Дівча любе, чорноброве!», «Тече вода з-під явора» та десятки інших стали улюбленими творами багатьох поколінь дітей.

Мріяв поет написати й інші підручники для початкової школи, викладати малювання в Київському університеті. Однак передчасна смерть не дала йому здійснити своїх планів.

Помер Тарас Шевченко 10 березня 1861 року. Поховали його на Смоленському кладовищі в Петербурзі. У травні того ж року домовину поета перевезено в Україну й поховано, як він сам заповідав, на Чернечій горі над Дніпром біля Канева.

Віримо, немає в Україні такої людини, яка б не знала й не любила творів Шевченка.

*Він був поетом волі в час неволі,
Поетом доброти в засиллі зла.
Була у нього незвичайна доля,
Та доля Україною була.*

Д. Павличко

Степан Васильченко

ШИРОКИЙ ШЛЯХ

(Скорочено)

Частина перша У БУР'ЯНАХ

I

Степан Васильченко мав намір створити трилогію (три твори) про життя Тараса Шевченка під назвою «Широкий шлях», однак устиг написати лише першу частину — «У бур'янах».

Життя нашого поета таке дивне, що, слухаючи про нього, можна було б сказати, що це — легенда, коли б усе те діялось не перед нашими очима. Мені хотілось і почати повість про поета, як починаються казки.

За широкими морями, за лісами дрімучими ще й за горами кам'яними в ненашій далекій стороні був колись веселий край, розкішний, багатий, заворожений злими людьми, зневолений двома неволями. Одна неволя панська, друга — царська. І жили там рабами в тяжкій чужій роботі заворожені в неволю люди. Світ їм було зав'язано, говорити — наказано, ходили німі...

¹ Старий стиль — календар, яким користувалися за часів Шевченка; відстає від сучасного календаря на 13 днів.

Року 1814, з 26 на 27 лютого старого стилю¹, темної ночі, перед світом в селі Моринцях на Звенигородщині, в хаті Григорія Шевченка, кріпака пана Енгельгардта, блиснув у вікні єдиний на все село огник: народилась нова панові кріпацька душа, а Україні — її великий співець — Тарас Шевченко.

Про ці родини сестра поетова Катерина, що була тоді маленькою дівчинкою, виріши, розповідала, кажуть, так.

Прокинулась вона серед ночі на полу і побачила в хаті таємничу картину. Над піччю, на комині, горів каганець. На печі стогнала мати. Щось квилито сердито і нетерпляче. Якась стара жінка стояла на припічку і полоскалась з чимось у ночовках, що стояли на печі. Батько сидів на прилавку і гомонів з бабою. І було чудно те, що, незважаючи на стогін матері і на той невідомий пронизливий деручий крик, розмова у батька з бабою була спокійна, навіть радісна.

Катерина схопилась і сіла.

— Що воно таке?

— Прокинулась? — одказала баба. — Буде тобі забавка — будеш мати, кого глядіти... — Пояснює: — Знайшли тобі в коноплях братика.

Обізвався батько:

— Вже кому-кому, а Катрі буде з ним роботи. Хоче не хоче — буде за няньку.

«Еге! — догадалась Катря. — Це ж у нас дитина знайшлася».

Батько був веселий, подавав бабі то те, то друге, жартував, допитувався, щоб долю народженому загадала. Баба завжди до цього — з охотою. Тепер чогось одмовчується... Яка вже буде — така й буде, ми не обміняємо. Аж ось заляскало щось палицею у двері, аж мати кинулась і застогнала: «Кожний день стукає, а ніяк не звикну». Калатає, аж в ушах лящить, кричить: «Григор — на тік молотить, Катря — до пані прясти (мати — теж Катря). Зараз, бо світає».

Панський десятник.

— Сьогодні у мене свято — сина Бог послав, не можу кинути породіллю з малими дітьми в хаті, — одгукується з хати Григор.

— Не моє діло, панові будеш казати. Ну, швидко, а то прогул писатиму.

Мати напружилась, перестала стогнати. Слабим голосом:

— Іди, Григоре, а то все одно не подарує; та ще й знову припише. Іди — я вже сама якось до вечора перебуду.

— Хоч би ж було поснідати чим. — Знову залящало в двері. — Зараз. — Кусок хліба зі столу — в кишеню, шапку на голову, з хати.

А той стукає, а той стукає...

Мати: «Кат би тебе попостукав».

Мати почала якось болісно стогнати. Крізь стогін, помовчавши, проказала гірко:

— Бодай уже ті діти не плодились, що мають рости у неволі.

² *Талан* — доля,
життєвий шлях;
тут: успіх.

Баба розважала:

— Не можна так казати, дочко, — гріх. Може, доля якраз талан² твоїй дитині го-тує, — додає таємниче.

— Нам усім — один талан — і дідові, і батькові, і дитині — довічне панське ярмо, — закашляла.

— А ти не клич на дитину недолю та он послухай, що я тобі буду казати, — промовила баба таємниче. Далі почала розказувати:

— У нас, у бабів, є така приміта, що коли перше, ніж зайти до породільниці в хату, та заглянути знадвору у вікно, то в хаті побачиш долю народженого. Коли я заглянула у ваше вікно, то аж обімліла. Скільки я бабую — не доводилось бачити такого. Не знаю, чи й казати.

Баба позирнула на дівчинку і замовкла. Мати до малої:

— А ти не дослухайся, Катре, спи! — Далі мати й стогнать перестала: — І що ж ви, бабусю, побачили?

Баба стишила голос.

— А побачила я, — сидить за столом повно всякого панства, а поміж панством — мужик стоїть, вичитує щось із паперів. А вони на нього кулаками махають, а підійти бояться. Коли це, де не візьмись, щось таке, як цар у короні, та як не схопляться з тим мужиком за барки: той за груди, а той за шию... Я кажу, так і обімліла, і дивитись далі побо-ялась... Та бач, що виходить: виросте твій син неабияка людина — буде змагатись з панами та царями... А за що — сама догадайся. Кажуть же, що народиться такий, що волю в панів одніме... Хто знає — може, це й він.

— Волю? Мій синочку! Рости ж та набирайся сили.

— Оце я тобі кажу, Катре, а ти щоб про це нікому ні слова, бо довідаються, борони Боже, пани — і вирости не дадуть — зі світу зживуть.

Далі до дівчинки:

— Чи ти чула, Катре, що я казала?

Мала Катря прикинулась, що спить.

Минає рік. Батько й мати на панщині. Катерина, сама ще недоросла, зв'язана з малим Тарасом, як ланцюгами: сповивала, колихала, пісень співала, запихала дитячий плач куклюю³, по кутку⁴ носилася з ним, як із цяцькою. Проте сама нянька ще дитина — хочеться з подругами в баштана на шляху погуляти, побігати у ворона⁵, в квача⁶. Посадить малого на вигоні, в ромашках, у ту ямку, що вирили хлопці, граючи в дуки⁷, накаже, посварившись пучкою: «Сиди ж мені і не вилазь, поки не прийду». Вітром майнула до гурту, де аж куріла гульня, — про хлопця забула зразу. І сидить воно саме-самісіньке, як одірваний од гілки листочок, спозирає синє небо, зграї на ньому галок... Сонце гріє, ромашки пахнуть, аж чхається — хороше, як у купелі. І маленьке замахає до сонця ручками, засміється, загуцає, мов до сонця летіти хоче на руці або само сонце його витягає з пахучих бур'янів.

Катря, щира його нянька, теж за щирою гульнею на шляху згадала про малого тільки тоді, як з поля показала череда. Одрнула широко очі, ляснула в долоні: «А де ж моя дитина?» Насилу пригадала. Вітром полетіла в ромашки до дуки: сидить. Уже й сліз йому немає — мовчить. Тільки очиці набрякли від сліз, і все личко вивожене в сльози. Тільки побачило над бур'янами голову Катрі — де ті й сльози взялись, — як ручаї. Зраділо! З плачем, з докором, із жалем викидає рученята до неї. Мов крилами перелетіло з осоружної дуки Катрі на руки.

— Моє маленьке! Скучив? — Катря жагуче, з пристрастю тулить його до себе, картаючи себе докорами і зарікаючись, що вона більш ніколи-ніколи не буде кидати дитину на улиці. Не в перший раз.

— Їстоньки хочеш? — Знаходить житнього хліба, жовану куклу, нашвидку піджовує її, пхає дитині в рот. Дитина зі звірячою

³ *Кукла* — загорнутий у ганчірку жований хліб, який використовували для заспокоювання дітей замість соски.

⁴ *Куток* — частина села.

⁵ *Ворон* — гра, що відтворює напад ворона на курчат, яких захищає квочка.

⁶ *Квач* — дитяча гра, у якій потрібно влучити м'ячем у того, хто тікає, або, догнавши його, торкнутися рукою.

⁷ *Дуки* — відома у ті часи дитяча гра.

⁸ *Бурлакувати* — не мати постійного заняття, роботи, місця проживання.

жадобою починає ту осоружну куклу жувати, ссати, тіпати, щось мимрячи невиразне і погрожуючи комусь головою. Катря пильно, допитливо дивиться дитині в вічі — вона одна розуміє її мову.

— Ось сонечко зайде, пан пустить маму додому кулешику варити, Тарасика годувати. Ну, співай за мною, Тарасику, — починає сама наспівувати:

*А вже сонечко за вербами,
Пусти нас, пане, хоч із ребрами.*

А сонечко теж каже йому про маму, жартує з малим, захиляючись за верби. Грається з ним чисто так, як, буває, мама: одкриє очі — ку-ку! Знову закриє — нема...

Таке ж радісне, тепле, червоне.

III

Минає рік, і два, і п'ять років... Ростає Тарас Шевченко. Тільки зіп'явся на ноги, почалося те дитяче бурлакування⁸. Батьки — на панщині, брат десь пастишить, сестра на городі, а ти, Тарасе, куди хочеш — скрізь тобі шляхи одкриті: на леваду, до ставу, за село до млина, у той сад густий та темний, за сад на могилу... А бур'яни несходимі... Залізе — до вечора не вибереться... І мандрує мала людина по світу з ранку до вечора, дива всякі на ньому споглядає, розуму набирається.

Вийде із бур'янів на поле, як Кармелюк⁹ з лісу, дивиться, як сонце заходить, як легенька хмарка з золотими крайками закриває його своїми червоними полами. І здається малому, що там — край світу. Там сонце спати лягає. Як мати вечорами у свято: скидає з шиї дороге намисто, у скриню ховає червону хустку, плахту¹⁰.

А надворі й темніє...

Після першого жаркого квітневого дня плинув теплий, тихий вітер. Над хатою зійшла вечірня зоря, заграла золотом в яблуневому цвіті, тихим, рожевим, у білій на стіні

⁹ *Кармелюк* — ватажок повсталих селян на Поділлі.

¹⁰ *Плахта* — жіночий одяг типу спідниці, зроблений із двох зшитих до половини полотнищ цупкої тканини.

глині. Вперше по весні білоголова Шевченкова родина розташувалась вечеряти під яблунею надворі. Чуби в усіх як убілений льон, очі, як квітки льону, — сині. Тільки мати чорнява, з карими очима. Невесела вечеря — морений батько свариться, мати заклопотана, зажурена, марна, їсть як не їсть. Дочка Катерина стоїть, спиною спершись на яблуню, задумана, заплакана, ложки в руки не брала. Заходить звичаєм погомоніти перед сном сусід і дивується:

— Це тільки вечеряєте? Що так пізно?

— Та нам такий оце клопіт, що й вечеря не в вечерю; хлопець десь дівся, — мати розповідає. — Зранку як пішло, то оце й досі немає: бігали і до ставка, і до греблі, всі бур'яни обшукали — як упав у воду.

— Догляділи! — сердито буркнув батько.

Катерина враз опустила вниз сині винуваті очі.

— Нічого, знайдеться, — розважив сусід, — може, заснув десь у бур'яні. Проспиться — прийде. — І починає звичайні свої балачки: про панські звичаї, про золоту грамоту. Слухають в'яло, без охоти, тільки поблизу що шелесне, всі так і кинуться: чи не хлопець? Пройшли останні за плугами плугатарі, гурти дівчат із серпами. Осів тихий, зоряний вечір.

— Ну й де б їй дітись, вражій дитині, — не слухаючи сусідових балачок, тихо з нудгою казала мати. — Вечеряй, Катре, та підемо шукати знову.

Зарипіли десь вози, як у релі¹¹. Багато, мов з ярмарку.

— Що воно?

Раптом коло самого села луною вдарила в усі кутки багатоголоса, урочиста, хвилююча пісня:

*Вози риплять, а ярма бряжчать,
А воли ремигають,
А попереду отаман
У сопілочку грає.*

¹¹ *Реля, релі* (діалект.) — тут: гойдалка.

Усі забули на часину про хлопця, заворушилися.

— Чумаки!

У селі бігли з дворів назустріч чумакам дівчата, діти, поважні діди з палицями. Тільки їй чуть було:

— Чумаки! Чумаки!

Сусіди почали угадувати — звідки, аж поки чумаки замовкли.

Аж ось Катря підняла вгору голову і крикнули радісно і сердито:

— А ось і наш волоцюга!

Усі повернулися в один бік. За перелазом біліла сорочка і блищали сині Тарасові очі. Без шапки, босий. Лице взялось смагою — темне, як головешка, а на тій головешці білий чуб, як льон.

Стоїть, не наважується йти до гурту.

Хмарні обличчя в усіх одразу просяяли.

— Де це ти був?

— Де тебе носило і досі?

— Де ти волочився?

Стоїть, мовчить. Оглядає свою хату — не впізнає, ніби після довгої кругосвітньої мандрівки.

— Де ж ти був оце — питаю? Чому не кажеш? — почав суворо батько.

Хлопець промовив стиха:

— Був у полі та заблудив.

— Бачили таке?

— Хто ж тебе привіз додому?

— Чумаки!

— Хто? — Всі стовпились коло хлопця.

Хлопець розповів: «Стрінувся з чумаками, питають: «Куди ідеш? Мандруєш?» Я кажу — в Кирилівку¹². А вони й кажуть: «Це ти йдеш у Моринці, а в Кирилівку треба назад. Сідай з нами, довеземо». Та й посадили мене на віз. Дали мені батіг волів поганяти...»

— Бачили такого? Чумакувати надумав уже!

— І як воно згадало, що з Кирилівки?

— Я ж казав, що знайдеться, — обіззався сусід. — Такий лобатий не пропаде.

¹² *Кирилівка* — село, де пройшло дитинство Тараса Шевченка.

— Ну, почумакував, тепер бери ложку та сідай вечеряти, — сказав батько.

Хлопець тільки того й дожидав.

— Ну, чого ж тебе понесло в поле? Чого? — допитувалась мати.

Мовчить та сьорбає з ложки, аж луна йде. Мати кивнула на нього батькові:

— Як мотає? Наче три дні не їв.

Розмова між дорослими поживавішала. По вечері мати послала дітям на горбку коло сіней. Полягали. Тарас в середину, з одного боку Катря, з другого — Микита. Мати сіла коло їх. Сусіди посідали на призьбі, запалили люльки, вернулись до своєї розмови. Тарас тим часом почав розповідати тихим таємничим голосом. Брат і сестра аж голови попідіймали. Крадькома прислухається мати. Далі, сміючись, до чоловіків:

— Ви послухайте, що цей волоцюга вигадує: старий того не придумає збрехати, як воно. Каже, що ходив він туди, де сонце заходить, бачив залізні стовпи, що підпирають небо, і ті ворота, куди сонце заходить на ніч, як корова в хлів. Розповідає, ніби справді сам теє бачив. Ой Тарасе, що з тебе буде?

— Всі на кутку кажуть, що з вашого Тараса, мабуть, щось добряще вийде, — промовив сусід.

— Що вийде? — жартом обізвався батько. — Розбіяка великий вийде — ось що! Ото чули про Кармелюка, а це другий буде такий.

— Це той, що в панів однімає та наділяє бідних?..

Починалася знову розмова про Кармелюка, що саме гримів у той час на Поділлі. В селі затихало. Чути було інколи дівочий сміх на улиці. Коло хати і над хатою гули хрущі. Діти спали.

Як той артист, що дожидав, поки все кругом нього стихне, на все село защебетав десь поблизу соловей.

1. Які фольклорні твори зазвичай розпочинаються так, як твір Степана Васильченка? Чому автор використав такий прийом?
2. Хто з персонажів твору пророкує майбутнє маленькому Тарасикові? У чому полягає це пророцтво? Чи справдилося воно?
3. Хто доглядав маленького Тарасика в дитинстві? Чому цього не могли робити батьки?
4. Розкажіть, як проходило дитинство Тараса Шевченка, як він «розуму набирився». Чи можемо ми твердити, що дитинство Тараса було щасливим?
5. Прочитайте уривок від слів: «А бур'яни несходимі...» до кінця абзацу. Про що свідчить цей текст?
6. Яка пригода трапилась у Тарасика з чумаками? Що він розповідав про мандрівку братові та сестрі?
7. Що говорили сусіди про малого Тараса? Чому?

Які художні твори про Тараса Шевченка, крім уривків з повісті «Широкий шлях» Степана Васильченка, ви читали?

Підготуйте розповідь про дитячі роки Тараса Шевченка, використовуючи уривки з повісті «Широкий шлях» Степана Васильченка.

Тарас Шевченко

* * *

За сонцем хмаронька пливе,
Червоні поли розстилає
І сонце спатоньки зове
У синє море: покриває
Рожевою пеленою,
Мов мати дитину.
Очам любо. Годиночку,
Малую годину
Ніби серце одпочине,
З Богом заговорить...
А туман, неначе ворог,
Закриває море
І хмароньку рожевую,
І тьму за собою
Розстилає туман сивий,
І тьмою німою
Оповіє тобі душу,
Й не знаєш, де дітись,
І ждеш його, того світу,
Мов матері діти.

1. Які почуття навіяла ця поезія?
2. Що, на вашу думку, переважає у цій поезії: опис природи чи змалювання внутрішнього стану героя?
3. Які художні засоби використовує поет для передачі душевного стану героя?
4. Як ви гадаєте, які події особистого життя Т. Шевченка могли стати поштовхом до написання поезії «За сонцем хмаронька пливе...»? Чи можемо ми стверджувати, що цей вірш є суто автобіографічним?

* * *

Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть,
Плугатарі з плугами йдуть,
Співають ідучи дівчата,
А матері вечерять ждуть.

Сім'я вечерея коло хати,
Вечірня зіронька встає.
Дочка вечерять подає,
А мати хоче научати,
Так соловейко не дає.

Поклала мати коло хати
Маленьких діточок своїх;
Сама заснула коло їх.
Затихло все, тільки дівчата
Та соловейко не затих.

1. Якою постає селянська родина у вірші «Садок вишневий коло хати...»?
2. Яку пору року зобразив у вірші поет? Чи подобається вона йому? Відповідь обґрунтуйте.
3. Яку, на вашу думку, пісню могли б співати дівчата, повертаючись із поля?
4. Які художні засоби використав поет у вірші? Наведіть приклади.
5. Поясніть, з якою інтонацією потрібно читати вірш «Садок вишневий коло хати...».
6. Прочитайте вірш так, щоб засобами виразності передати авторське і своє замилювання зображенням у ньому.

1. Вивчіть напам'ять вірш Т. Шевченка «За сонцем хмаронька пливе...».
2. Підготуйтеся до уроку-конкурсу на кращого читця віршів Т. Шевченка.

Поетичні засоби мови

Чому люди так люблять читати художні твори? Причин безліч. Поміж інших і та, що читання приносить задоволення. Твори найкращих письменників вирізняються барвистістю, образною мовою. Надають мові цих рис художні засоби — **тропи** — слова та вислови, що вживаються у переносному, образному значенні. До тропів належать *порівняння, епітет, метафора, гіпербола, алегорія* та інші. Деякі з них ви вже вивчили, а про деякі довідаєтесь, опрацювавши цей матеріал.

Порівняння — художній засіб, за допомогою якого один предмет зіставляється з іншим, чимось на нього схожим.

Порівняння

Коли ви читали вірші Т. Шевченка, то, напевно, зауважили, що поет дуже часто порівнює ті чи інші предмети або явища. Наприклад: *«Село на нашій Україні — неначе писанка село», «Зацвіла у лузі червона калина, ніби засміялась дівчина-дитина»*. Такий художній засіб називають порівнянням.

Порівняння — часто вживаний у художній літературі засіб створення образності: пояснення одного предмета або явища за допомогою іншого, подібного до нього, у якому потрібна авторові риса виступає дуже виразно. У порівнянні два поняття найчастіше зіставляються між собою за допомогою сполучників *як, ніби, наче, неначе, мов, немов*:

*І блідий місяць на ту пору
із хмари де-де виглядав,
неначе човен в синім морі
то виринав, то потопав.*

Образним і яскравим порівняння буде тоді, коли предмети, які зіставляються, мають схожу або спільну ознаку. Наприклад, С. Васильченко порівнює сльози малого Тарасика з ручаями: і ті, й інші мають здатність текти.

Автор зазвичай не просто обирає ознаку, яку хоче підкреслити, — він висловлює своє ставлення до зображуваних подій чи персонажів. Наприклад, *«і сидить воно саме-самісіньке, як одірваний од гілки листочок...»*. Порівняння не лише вказує на те, що дитина залишилась без нагляду, а й виражає жаль автора.

Виразне і поетичне порівняння обов'язково має бути точним: *«очі, як квітки льону, — сині»*. Тут автор наголошує саме на кольорі очей, а не на інших ознаках.

Часто буває, що в одному реченні письменник уживає декілька порівнянь: *«Лице взялось смагою — темне, як голувешка, а на тій голувешці білий чуб, як льон»*.

Порівняння широко застосовуються в усній народній творчості. Наприклад: *парубок, мов явір; дівчина, як зоря; козак, як орел*. Такі порівняння називають **постійними**. Із фольклору вони переходять у розмовну мову і сяють справжніми перлинами на сторінках художніх творів.

1. Що надає художнім творам образності?
2. Що таке тропи? Які художні засоби належать до тропів?
3. Що таке порівняння? Наведіть приклади.
4. Чи можна порівнювати предмети, які не мають спільних ознак? Чому?
5. Поясніть, на чому саме акцентує увагу Степан Васильченко такими порівняннями:
«Вийде із бур'янів на поле, як Кармелюк із лісу, дивиться...»;
«Як той артист, що дожидав, поки все кругом нього стихне, ... защебетав ... соловей».
6. За допомогою яких сполучників найчастіше зіставляються предмети?

Продовжіть речення, дібравши потрібні порівняння.

На невисокому пагорбі смарагдом розкинулася м'яка молода трава, немов

Звідусіль доносилося завивання вітру, неначе

Солодке запашне яблуко нагадувало

З ущелини доносилося дзюрчання струмка, як

Сніг так укрити землю, ніби

У нічному небі далекі сузір'я видавалися

Епітет — це художнє означення, яке надає зображенню предмета чи явища більшої виразності, поетичності, яскравості.

Українська поезія, усна народна творчість особливо багаті на епітети, що прикрашають нашу мову, надають їй виразності, поетичності, посилюють її емоційне забарвлення. **Епітет** — це художнє означення. Грецьке слово «епітет» у перекладі українською означає «прикладений», «прикладка». Епітет ніби прикладається до слова, надаючи зображеному більшій яскравості, поетичності, виразності.

Наприклад: *рідний край, свята земля, щедрі руки, синє небо.*

Найчастіше епітетами бувають прикметники (*чарівна пісня*), але можуть бути ними й іменники (*дівчина-красуня*), прислівники (*тепло зустріти*) тощо.

Епітети, які часто вживаються з певним іменником, становлячи разом з ним сталий вислів, називаються **постійними**. Наприклад: *чисте поле, буйний вітер, ясна зірка, шовкова травиця, хрещатий барвінок* тощо. Найчастіше постійні епітети вживаються в усній народній творчості — фольклорі.

Таким чином, епітети, як і порівняння, допомагають письменникам зобразити предмети, явища чи людей яскравіше, виразніше, поетичніше. Однак не забувайте, що не кожен прикметник може бути епітетом. Якщо відсутнє переносне значення і прикметник характеризує не індивідуальну, а загальну властивість, то він втрачає роль епітета. Порівняйте: *золота душа — золотий годинник, чорна кривда — чорний колір, велике щастя — велике приміщення, сонячний настрій — сонячна днина.*

1. Який художній засіб називається епітетом? Наведіть приклади.
2. Які частини мови найчастіше виступають у ролі епітетів? Чи кожен прикметник може бути епітетом? Наведіть приклади.
3. Доберіть якнайбільше епітетів до слів *матуся, сонце, край, школа.*

До виділених нижче слів доберіть епітети з дужок і поясніть, як, на вашу думку, змінився опис:

Великий **сад** укривав гори і зеленів **листом**. Внизу на Софійській площі було видно **постать** гетьмана Богдана Хмельницького на **коні** на скелі, повитій виноградом. Заходило сонце й обливало світлом широку **картину** Задніпров'я.

За І. Нечуєм-Левицьким

(Свіжий; молодий; величний; баский; пишний; тихий; мрійний).

Метафора. Персоніфікація

Одним з найпоширеніших художніх засобів в українській поезії є метафора. Грецьке слово «метафора» в перекладі українською означає «перенесення». Як троп поетичного мовлення, **метафора** використовує ознаки і властивості одних предметів і явищ для розкриття особливостей інших. Наприклад: *реве та стогне Дніпр широкий; вітер гладив ниви; море заснуло; листя шепоче*.

Метафора здатна творити новий образний світ, увиразнювати його, поглиблювати. Наприклад:

*Тополі поволі
Стоять собі, мов сторожа,
Розмовляють з полем.*

Т. Шевченко

*За сонцем хмаронька пливе,
Червоні поли розстилає
І сонце спатоньки зове
У синє море...*

Т. Шевченко

Найчастіше значення метафори можна зрозуміти тільки в оточенні інших слів у реченні.

Різновидом метафори є персоніфікація, або уособлення. **Персоніфікація** — це перенесення властивостей живих істот на предмети чи явища природи.

У давнину наші предки вважали, що предмети чи явища природи здатні думати, розмовляти, діяти, як живі істоти, тому

Метафора — слово або словосполучення, яке переносить ознаки одного предмета або явища на інші на основі подібності чи протиставлення.

Персоніфікація — зображення предметів чи явищ природи як живих істот.

й виникли такі вислови: *дощ іде, сонце сходить* (хоч вони не мають ніг).

Пізніше люди переконалися, що ці уявлення про природу хибні, однак зазвичай продовжували вживати ці вислови.

У художніх творах персоніфікацію використовують для того, щоб чітко, виразно, поетично зобразити предмет чи явище природи. Наприклад: *вечірня зіронька встає; струмок гомонить; земля навесні прокидається*.

1. Який художній засіб називається метафорою? Наведіть приклади.
2. З якою метою, на вашу думку, письменники у своїх творах використовують метафори?
3. Чи завжди зрозуміле значення метафори?
4. Який художній засіб називається персоніфікацією? Наведіть приклади висловів-персоніфікацій у розмовній мові.

1. Знайдіть у вірші Тараса Шевченка «За сонцем хмаронька пливе...» порівняння, епітети, метафори. Поясніть їхнє значення.
2. Прочитайте вислови у стовпчику ліворуч. Доберіть до них відповідні тлумачення зі стовпчика праворуч.

Небо цвіте хмарами —
Душа палає щастям —

Летіти стрілою —
Наша пісня не вмере, не загине —

Небо обтрушувало в озеро зорі —

Життя іде —
Хмаронька пливе —
На лицах спочивають думи —

на небі багато хмар.
людина відчуває, що вона щаслива.
дуже швидко рухатися.
пісня надовго залишиться у пам'яті людей.
на поверхні води відображалися зорі.
минає час.
по небу рухається хмара.
обличчя має задумливий вираз.

- Напишіть невеликий твір, у якому засобом персоніфікації були б зображені *зошит, щоденник, підручник* або якісь інші речі. Щоб твір був яскравішим, цікавішим, уживайте й інші відомі вам художні засоби (епітети, порівняння тощо).

Костянтина Малицька
(1872–1947)

Чайка Дністрова, Віра Лебедова. Так підписувала свої вірші та оповідання **Костянтина Іванівна Малицька** — народна вчителька і велика патріотка, дитинство якої минуло в мальовничому селі Кропивнику, що на Прикарпатті. Усе своє доросле життя вона присвятила активній культурно-просвітницькій діяльності. Її енергії можна було позаздрити. Вона встигала приділяти увагу й організації жіночих громад у Чернівцях і Львові, і перекладацькій роботі, її вірші надихали молодь ставати до лав Українських січових стрільців.

Патріотизм письменниці викликав роздратування у царських чиновників, тому її було вислано зі Львова до Сибіру. Але й там вона заявила про себе, організувавши у далекому Красноярську українську школу.

Повернувшись після п'яти років заслання до Львова, мужня жінка присвятила своє життя науці й культурі. Тривалий час працювала в бібліотеці імені Василя Стефаника Академії наук України. Писала поезію, оповідання для дітей, видала чудову збірку «Малі герої», редагувала дитячий журнал «Дзвінок», у якому ще в 1886 році були надруковані її перші вірші.

Проте найбільш знаний вірш К. Малицької «Чом, чом, чом, земле моя», який став справді народним. 1904 року композитор Денис Січинський написав до нього музику, і пісня стала широкою, улюбленою для багатьох поколінь українців.

Пісня «Чом, чом, чом, земле моя» була адресована саме дітям, про що свідчить прозора, легка для сприйняття структура

пісні, запитання дітей — відповіді дорослих, зрештою, безпосереднє звертання до дівчор:

Тим, тим, тим, дитино люба, знай...

Популярна ця пісня і в наш час. Під час свят та урочистостей виконується вона як гімн матінці-землі, й у вдячних слухачів теплішають очі.

ЧОМ, ЧОМ, ЧОМ, ЗЕМЛЕ МОЯ

(вірш)

Чом, чом, чом,
О земле ти моя,
Кохана ти мені,
Кохана ти мені?
Чом, чом, чом,
О земле ти моя,
Чарує так мене
Ясна твоя краса?
Чим, чим, чим
Приваблює мене
Пташні твоєї спів,
Духмяний цвіт лісів?
Чим, чим, чим
Приваблює мене
Водиця рік твоїх,
Що тут пливе, шумить?
Тим, тим, тим,
Дитино люба, знай,
Що води ці, ліси —
Твій рідний, щедрий край!
Тут, тут, тут
Твої діди й батьки
Свою пролили кров
За волю і любов!
Тут, тут, тут
Усюди всі твої
Найближчі,
Рідні
Й дорогі!

1. Кому адресована поезія Костянтини Малицької «Чом, чом, чом, земле моя»? Обґрунтуйте відповідь рядками з вірша.
2. Знайдіть різницю в текстах вірша і пісні. Як ви вважаєте, чому ця різниця виникла?

1. Які епітети дібрала авторка, щоб підкреслити красу рідної землі?
2. Чи близькі за значенням поняття «рідний» і «щедрий»? Обґрунтуйте відповідь прикладами з повсякденного життя.

1. Чи можна пісню «Чом, чом, чом, земле моя» назвати патріотичною? Хто такі патріоти?
2. Чи чули ви пісню Костянтини Малицької? У чиєму виконанні?
3. Чому пісню «Чом, чом чом, земле моя», автори слів і музики якої відомі, називають народною?

Вивчіть напам'ять вірш або текст пісні.

ЧОМ, ЧОМ, ЧОМ, ЗЕМЛЕ МОЯ

(пісня)

*Чом, чом, чом, земле моя,
Так люба ти мені,
Так люба ти мені?
Чом, чом, чом, земле моя,
Чарує так мене
Краса твоя?*

*Чим, чим, чим манить мене
Пташні твоєї спів,
Пахучий цвіт лісів?
Чим, чим, чим манить мене
Вода річок твоїх,
Що тут пливе?*

*Тим, тим, тим, дитино, знай,
Що тут ти вперше світ
Уздріла в цвіті літ.
Тим, тим, тим, дитино, знай,
Що води ці й ліси —
Твій рідний край!*

*Тут, тут, тут діди твої
Пролили кров свою
За віру і народ.
Тут, тут, тут усі твої
Найближчі серденьку
І дороги!*

Запам'ятайте!

Запитання, що не потребує відповіді, називається **риторичним**. Таке запитання ставлять не для того, щоб отримати на нього відповідь, а лише щоб привернути увагу до певного явища або самим запитанням висловити ствердну думку. Риторичне запитання здебільшого використовують у поетичному мовленні.

СОЛОВЕЙ

(Скорочено)

Знайдіть метафори, які використовує письменниця для передачі принади солов'їної пісні.

¹ *Légim* — вітерець.

² *Голосити* — тут: повідомляти (про).

³ *З'єднати* — тут: завоювати.

⁴ *Непочесної* — тут: непомітної.

Чому спів солов'я вважають найкращим?

⁵ *Найрадше* — найчастіше.

Годі й уявити собі травень без того співака, його краси! І ночі ті наші весняні тихозорі утратили би весь свій чар, коли б світлої їх тишини, скупаної в блідім сяєві місяця, не мережили дзвінкі тони солов'їної пісні. Та, мабуть, весна заключила вічнотривалий договір з маленьким артистом, бо ледве завітає вона до нас, ледве першим лэготом¹ дуне нове життя в пробуджену природу, а ось уже і соловей почав свою пісеньку.

Прилітає з кінцем травня. Не голосить² свого повороту з гарячої Африки, як крикливі ватаги гусей, бузьків (або журавлів), — ні, він прибув непоміченим, тихим смерком, без шумних оповісток, бо знає, що першим своїм співацьким виступом з'єднає³ собі гарячих поклонників.

І ось одного ясного вечора в зеленім гаю над річками чи ставами почувся його величний гімн, перше вітання весни на рідній землиці. Що за сила тонів, глибинь почуттів криється в маленькій гортані сірої непочесної⁴ пташини! Спершу квилить він тихим, несмілим голосом, немов пробує, настроює свій інструмент. Та заспів цей недовго триває, згодом могутніє й одушевляється співак, щоб у цілій повноті розвинути усю красу свого голосу... Сиплються короткі, відривисті звуки, немов вистріли в небо линучої мелодії, — відтак переходить артист в якісь ніжні, омліваючі тони, то знов затьгне високо, розсиплеться безкінечним цвірканням і урве в половині, гудячи лише стиха, немов втомився сам своєю піснею. Деякі учені любителі природи підслухали спів солов'я і зіставили його звуки, що подібні деколи на звуки мови людської...

Найрадше⁵ пересиджує соловей в низьких корчиках при землі далеко від гамору міського, від гудячої товпи, що не зрозуміла би його пісні. Він, як справжній артист, шукає

широкого вільного простору, тихої ночі, бо лиш там може вповні його величавий спів розливатися. Зате чоловіка⁶ не страхається надто. Не показується йому вправді, але радий, коли хто пристане послухати його пісні, немов тішитися, що найшов любителя своїх тонів. Бо ж треба знати, що соловей свідомий краси свого голосу і не дасть будь-кому перевершити себе в артистизмі. Солов'ї ведуть за те між собою справдішню боротьбу, сідаючи один над другим, щоби противника закричати...

На спів і музику людей соловей незвичайно чутливий. Оповідають, що, почувши раз молоду дівчину, що співала гарним голосом за фортепіано, влетів соловей до кімнати й, упокоєний тонами, біля ніг її загинув. Сила звуків убила його!..

З початком травня стелить гніздечко з сухого листя і моху, виложивши всередині м'яким пір'ям. Звичайно закладає його в густих корчах близько землі, в місцях, найменш доступних оку людини. Самичка кладе від чотирьох до шести зелених яєчок, а коли вона їх висиджує, приспівує їй самчик на близькім дереві довгими ясними ночами. Не раз і сонце застане ще його, як, примруживши оченята, з тремтячої від звуків дрібної груді виливає цілу повінь величавих тонів. З кінцем червня соловей мовкне. Самичка є взірцевою матір'ю для своїх маленьких, а коли грозить їм яка небезпека, старається усіма способами звернути увагу на себе саму. Підлітає й опадає на землю з повислим крильцем, буцімто зламаним, або сідає на дерево і співає, щоби лиш ворог її дорогу дівтору забув.

Соловей заслуговує на сердечну опіку людей і як артист-співак, і як позиточний⁷ птах, бо нищить шкідливих комах. Народ сільський, що, живучи більше серед природи, підглянув не одну її тайну, помітив, що соловей не все з однаковим натхненням співає. Причина цієї зміни лежить в стані повітря. Коли зараз звечора почне він свій

⁶ Чоловіка — тут: людини.

Яке порівняння використовує письменниця для змалювання солов'я?

⁷ Позиточний — корисний.

⁸ *Ворожіти* — тут:
передбачати.

⁹ *Сльота* — хмарна,
сира погода
з невинним дощем.

¹⁰ *Жіво* — швидко.

¹¹ *Ся* — тут: ця.

¹² *Пуста* —
неслухняна.

Чому солов'я
називають
народним
співачком?

концерт і тужливо лящить цілу ніч — то ворожать⁸ з цього довготривалу постійну погоду. Коли співає з перервами й аж під ранок оживляється в своїх звуках, кажуть, що сльота⁹ настане.

Тому що соловей дуже необережний, а при тім цікавий, легко потрапляє в кігті своїх ворогів або в сильця, що їх заставляють деколи на нього пташники. В неволі прив'язується не раз живо¹⁰ до чоловіка і співає, та пісня ся¹¹ не рівня тій, що дзвенить на вільнім просторі, тій, що її слухає зористе небо, зелені гаї і ріки прозорі! Ся пісня — пісня неволі, сумна, уривиста, наче та думка в'язня, що, відбившись об мури темниці, назад глухим гомоном повертає в груди невільника. Лиш пісня на свободі справжньою є піснею!

Тому кожний щирий друг живої природи повинен берегти свободу солов'їв і перестерігати, щоби пуста¹² дітвора не нищила їм гнізд, а їх не неволила.

Народ наш сердечно любить солов'я, у багатьох піснях згадує його, а навіть вдалині від рідного краю не забуває про цього народного співака, — видно це з цієї загальнозвісної пісеньки, що не раз розважала наших земляків поміж чужими людьми, котру і ви, діти, певно, чули:

*Соловію маленький!
Маєш голос тоненький,
Заспівай же ти мені,
бо в чужій я стороні...*

Як непомічено прибув соловей до нас, так і тихцем одного літнього вечора покинув. В останні дні серпня пускається в подорож, летить самотно звичайно смерком, відпочиваючи часом, поки аж залине під погідне небо африканського підсоння¹³.

¹³ Підсоння — тут: теплий, помірний клімат.

Виберіть правильний варіант.

1. Соловей прилітає до нас ...
 - з кінцем травня;
 - на початку травня;
 - у червні.
2. Як справжній артист, соловей шукає ...
 - міського гамору;
 - шумливого натовпу;
 - широкого вільного простору.
3. Самичка солов'я ...
 - є взірцевою матір'ю для своїх маленьких;
 - підкидає яєчка в чужі гнізда;
 - висиджує свої і чужі яєчка.

1. Які почуття викликало у вас оповідання К. Малицької «Соловей»?
2. З ким порівнює авторка солов'я? Чому?
3. Знайдіть уривок з описом співу солов'я. Які художні засоби є в ньому? Зачитайте їх.
4. Що нового ви дізналися про солов'їні змагання в артистизмі?
5. Як соловей реагує на спів і музику людей? Перекажіть пригоду, яка трапилася з молодою дівчиною та солов'єм.
6. Яку прикмету, пов'язану зі співом солов'я, зауважив народ?
7. Поясніть, чому спів солов'я в неволі суттєво різниться від співу вільного.

1. Чому в українських народних піснях часто згадується соловей? Чи чули ви таку пісню?
2. Які птахи, крім солов'я, живуть в Україні? Які літературні твори про них вам відомі?

Прочитайте казку Г. К. Андерсена «Соловей». Порівняйте її з оповіданням Костянтини Малицької. Визначте головну думку обох творів.

Олена Пчілка

(1849–1930)

Якось викладач німецької мови в одному з київських пансіонів для дівчат загадав своїм вихованкам написати гумористичне оповідання. Через деякий час він приніс перевірені роботи і кращі зачитав уголос. Сімнадцятилітня Ольга Драгоманова була прикро вражена, що серед них не було її твору. Невже її оповідання зовсім невдале? Та за кілька днів учитель сказав:

— Ну, ось я вам прочитаю, як пишуть гумористичні оповідання в журналах.

Почав читати. З перших слів Ольга Драгоманова почула щось знайоме. Далі не могло бути сумніву — це її оповідання!..

Звичайно, вчитель порадив своїй здібній вихованці братися серйозно за перо. Навіть похвалив цей твір перед старшим її братом, студентом Київського університету. Минули роки, і в пресі почали з'являтися один за одним віршовані й прозові твори, підписані псевдонімом «Олена Пчілка».

Олена Пчілка (Ольга Петрівна Косач-Драгоманова) народилася 29 червня 1849 року в місті Гадячі на Полтавщині в сім'ї дрібного поміщика Петра Драгоманова.

Дітей у Драгоманова було шестеро. Мати клопоталася господарством, батько «пособляв» у юридичних справах селянам. Найбільшим щастям для малюків, що росли під наглядом няньок, було гратися в присадибному садочку, де ще дід поставив кілька вуликів. Як згадувала пізніше Ольга Драгоманова, «письменницький псевдонім позичила від тих добре знайомих пчілок».

Коли діти підростили до книжної науки, їх навчав батько. Наскільки роки дошкільного навчання Олі Драгоманової минули під впливом батьковим, настільки шкільне її навчання пов'язане зі старшим братом Михайлом, у майбутньому відомим письменником і громадським діячем М. П. Драгомановим.

Дванадцяти літ допитливу дівчинку віддали на виховання до пансіону шляхетних дівчат у Києві. Курс навчання у цьому пансіоні Оля закінчила успішно через п'ять років, і на тому її офіційна освіта припинилася.

1868 року, одружившись із П. Косачем, Ольга Косач-Драгоманова виїхала до Новограда-Волинського, де служив її чоловік. Тривале перебування на Волині дало їй змогу зібрати чудовий етнографічний матеріал, що згодом ліг в основу великої праці «Український орнамент».

З 1879 року протягом двох літ сім'я Косачів, у якій з'явилися син Михайло та дочка Леся, жила в Луцьку. Там Ольга Петрівна, як і раніше в Новограді-Волинському, приділяла багато уваги вихованню дітей, перекладала для них улюблені твори російських і польських письменників, що згодом склали книжечку під назвою «Українським дітям». Крім того, письменниця залучила до перекладацької роботи і Михайлика та Лесю. Пізніше їхні переклади з Гоголя теж побачили світ окремою збіркою.

Піклуючись про освіту дітей, письменниця на декілька років переїхала з ними до Києва. Саме тоді почалася літературна творчість Лесі, майбутньої гордості і слави України. Мати й дочка майже одночасно надсилали свої вірші до львівського журналу «Зоря».

Навіть не маючи достатніх коштів, переборюючи скрутні матеріальні й жорстокі цензурні труднощі, Олена Пчілка гаряче дбала про те, щоб донести художнє слово своїх літературних побратимів до найширших кіл українських читачів, займалася видавничою діяльністю, редагувала український тижневик «Рідний край» з додатком до нього — дитячим журналом «Молода Україна».

Дитячі твори Олени Пчілки, які, починаючи з 1890 року, раз за разом з'являлися в журналах «Дзвінок», «Молода Україна», виходили окремими збірками протягом майже тридцяти років, були популярними серед юних читачів.

Померла Олена Пчілка 4 жовтня 1930 року в Києві. І в пам'яті народній вона живе не просто як мати геніальної Лесі Українки, а насамперед як «пчілка», яка не дала жодної нагоди засумніватись у правильності обраного псевдоніма.

Недалеко від лісу стояла хатка. В тій хаті жив чоловік Максим із сім'єю; було в нього четверо дітей. Найстаршому хлопчикові Івасеві було десять літ.

Ліс був такий гарний, навіть зимою не здавався смутним, бо проміж чорноліссям було там чимало й сосон, а вони завжди веселять око тим вічнозеленим убранням.

Недалеко від Максимової хати була одна сосонка — така-то вже хороша! Була вона не дуже велика, але й не маленька, саме мірненька¹ та така зграбнесенька, круглесенька, зелені глиці аж сяють, а молоді пагонки, як свічечки, стримлять, прості та ясні.

Красує сосонка. Прийшла осінь смутна, прийшла зима люта, а сосонці байдуже! Сусідки її, берези та липки, стоять такі сумні та бідні, листячко з їх геть облетіло, а сосонка мовби ще кращою здається поміж смутних товаришок.

Отож і запишалась вона, каже берізкам та липкам:

— А що? Де ваші кучері гарні та рясні? Стоїте деркачами! Ох, що то за хороша річ, як хто шляхетного роду! Нема в світі, як ми, сосни! Ой світе мій, яка ж я гарна та велична!

Величається сосонка, аж тут прилетіла сорока. Сіла в неї на гілці та й каже:

— Че-че-че! Чекай, чекай!..

А чого чекати — не каже...

Тим часом сорока таки знала, що казала: вона, бачите, була на подвір'ї в дядька Максима й бачила, як Максим сани ладив; чула й те, як Максим говорив Івасеві, що поїде зрубає сосонку та повезе на продаж.

Так воно й сталося. Запріг Максим коня, під'їхав до тієї сосонки, зрубав її, бо вона була найпридатніша, та й повіз на торг.

І синок Івась упросився з ним (бо то не дуже далеко було). Одягся Івась, мати дала свої чоботи й онучки добрі; сидить Івась у санках, добре йому, і сосонку рукою придержує

¹ Мірненька — тут: середнього розміру.

Чим сосна виділяється з-поміж інших лісових дерев?

Якими рисами авторка наділяє сосонку?

на ґринджолах². Нічого не знає сосонка, куди це її везуть, тільки гілочками стріпує, як підскачуть де санки дорогою.

² *ґринджоли* — сани.

Приїхали в город і стали там, де й інші люди стояли з ялинками та з сосонками; багато там їх, тих деревців було, бо то саме Різдвяні святки були (якраз проти Нового року³). Багатші пани купували ті зелені деревця, щоб становити їх у хаті та вбирати на втіху дітям. Чи то ж не втіха справді? Тут зима біла, все снігом укрите, а тут тобі зелене деревце стоїть у хаті, убрате та освітлене — зеленіє!..

³ За старим стилем Різдвяні свята передували новорічним.

Еге ж! Ото з такою думкою, щоб купити деревце, підійшла й до нашої сосонки якась-то підстаркувата жінка, либонь, нянька, з двома паненятами. Щебечуть дітки; а нянька тільки глянула на господаря та й гукає.

— Чи се ви, куме Максиме?

— Та я ж, — каже Максим.

От розговорилася нянька та зараз і сосонку купила. Сказала потім везти деревце до її панів.

Приїхали. Сосонку внесли в горниці⁴, а Максим заїхав у двір. Нянька, бачите, закликала Максима в кухню трохи погрітися, чаєм його заходилась приймати. Бо хоч вона вже й городянка була, та колись у сусідньому селі жила, так ото й кумою була Максимові. Таки ж не подоба цуратися! Приймала нянька, як могла: Івасеві дуже доброго бублика дала.

⁴ *Горниці* — тут: кімнати у панському будинку.

Поясніть значення слова «цуратися». Доберіть до нього синоніми.

Поснідали трохи. Тоді Максим, подякувавши за хліб та сіль, подався в город деякі справи справляти. А хлопця свого Івася в кумиоставив.

Коли вже надвечір приходить Максим та й журиться:

— Все, — каже, — справив, купив, що треба було, а тільки з чобітками лихо: ще перед святками дав шити, а вони й досі не пошиті. Сказав швець, на завтра будуть нехивно⁵ готові. Та чи то ж не досада — завтра знов по їх приїздить? Хотілось би на Новий рік дома побути!

⁵ *Нехивно* — неодмінно.

Нянька й почала вмовляти Максима, що вона попросить панів, щоб дозволили йому переночувати у них у дворі.

— Вам, куме, — каже нянька, — вигідніше так буде. А Івасеві ж то яка втіха буде! Я попрошу панів, щоб пустили його в горниці подивитись на сосонку, — сьогодні ж вбиратимуть.

Зосталися наші. Сидить Івась та й думає: «Як там вони ту сосонку вбиратимуть?.. Що то за диво таке буде!..»

Аж і справді диво предивне побачив Івась! Як повела його ввечері нянька в покої, та як став він на порозі тієї панської світлиці, та як глянув він на ту сосонку, то аж оторопів!

Світе мій ясний! Івась навіть не пізнав своєї сосонки! Вся вона сяє свічечками, ліхтариками, все гілля обчіпляє яблучками, якимись цяцьками, червоними, синіми, золотими, аж у очах мигтить! Під сосною, на приємності, стоять ляльки, коники, щось таке ще... А ось кругом сосонки почали ходити такі дивні діти — чи, може, то живі ляльки? Такі

Чому Івасеві панські діти видалися живими ляльками?

гарні, кучеряві, так штучно повбирані... Що се таке?.. Чи сниться, чи справді діється?..

А сосонка стоїть, сяє — як зоря в небі! Ну, й тішилася ж вона!

— От, — каже, — моє щастя прийшло! Я таки знала, що не проста доля мені судилася!.. Боже, як же гарно, як люблю! Як усі вихваляють! От коли б то липки побачили!

Та недовго втішалася гарна сосонка: ще свічечки не догоріли до остатку, а вже їх погасили (боялися, щоб не було чадно, як почнуть курити недогарки). Далі почали здіймати із сосонки й покраси. Все, все поздіймали — ласощі, цяцьки, забавки!.. Зосталося тільки те, чого не зауважили або щось нікому не потрібне більше: якісь ланцюжки з паперу та деякі дрібниці...

Стоїть сосонка, розібрана, темна, дивується, ради собі не дасть: що се таке?.. Її розібрали? За неї зовсім не дбають?!

Се була правда — за неї ніхто більше не дбав. Всі зайнялися тими лакоминками та цяцьками, що здіймано з неї. Все те було поділено поміж дітьми. Навіть Івась добув, з ласки няньчиної та малої панночки, кілька золотих горіхів, червоних яблук, цукерків у кошику маленькому, солодкого коника і паперову золоту рибку! Боже мій, чи то ж не втіха?

Аж уночі снилось Івасеві те свято та осяяна сосонка — все-те диво, що він бачив.

Другого дня вийшов Івась на подвір'я до батька, а батько вже коня запряга. Бачить Івась — виволокли слуги з будинку сосонку й кинули її надворі, біля дровітні; сказали, що вдень багатьох гостей буде, то не потрібно, щоб таке чепірадо в світлиці стояло. Лежить бідна сосонка, розчепіривши те обдерте гілля... Вчора вона була така велична, а тепер?.. Глянув Івась — та аж йому шкода стало. Не знав він того, що й з людьми часто так буває!

Дививсь, дививсь Івась та й заманулось йому взяти додому ту сосонку; на ній пак були ще недогарки, стриміло кілька золотеньких

Чому сосонка хотіла, щоб її побачили липки?

Чи довгим було величання сосонки?

Поясніть, як ви зрозуміли вислів «...й з людьми часто так буває».

цяцьок, обривків ланцюжків паперових. «Можна дома показати, а як ще те почіпляти, що пани дали, ото-то здивуються наші! — думає Івась. — Куди пак! Яблучка та золоті горіхи на сосні — аж п'ять, — чи в хуторі таке бачили?»

Спитали в двірника, чи не можна б узяти сосонку.

— Та можна, — каже. — Нащо вона тепер здалась? Тепер вона нікуди не годна!

Як то було сосонці слухати отаке?!

Поїхали наші, повезли сосонку до свого двора. От уже й до лісу під'їхали; всі дерева так дивуються: що се таке зі сосною сталося? Стовбурець управлений в перехрестя, на вершку золота звізда стримить!..

— Подивіться, — каже берізка, — які на ній ланцюжки рожеві!

— Ет, — цвірінькнув снігурчик, — не хотів би я й ланцюжків, хоч би й рожевих! Нема в світі, як воля!

Приїхали наші, втягли сосонку в хату. Гомін такий знявся! Івась розповідає, показує цяцьки, діти всі щебечуть, дивуються!.. А ввечері Івась таки почепив на сосонку все, що мав, ще й недогарків кілька позоставив запалив. От так утіха була малим.

Та недовго й тут була шана сосонці: через день діти витягли її на двір і поставили коло порога. Нічогісінько вже на ній не було!.. Єдину втіху мала вона в тім, що розповідала горобчикам, які сідали їй на гілочки, яка то їй честь була у панів того вечора!..

А згодом побачила сосонка, що стала вона сохнути, жовкнути...

Одного дня Івась і каже батькові:

— Тату, порубайте вже сосну на дрова, бо вже вона пожовкла!

А батько одказує:

— Нащо її рубати! Краще я поставлю її замість віхи, отам, на дорозі, бо тепер раз у раз метелиця дорогу замітає; вже нащо я дорогу знаю, і то вчора блудив. Нехай хоч сосонка для прикмети на дорозі стоїть.

Чому снігурчик був байдужим до рожевих ланцюжків сосонки?

Поставили сосонку на полі, при дорозі. Стоїть вона, людям дорогу показує.

Одного разу їде Івась у санках з батьком та й каже їй:

— Бувай здорова, сосонко! Уже я з дому від'їжджаю! Прощавай!

«Що се таке? Чого він прощається?» — дума сосонка.

Воно ї справді те було, що Івась від'їжджав. Приїхала якось до них Максимова кума, ота нянька, та й почала казати, що її пани шукають хлопця до послуги в горницях і що добре було б віддати в ту службу Івася; намовляла, що він собі одежі й грошенят заслужить та й в люди потроху вийде. Як почала вмовляти, то й одвезли ото Івася, за яким часом, на службу до панів.

Та щось не дуже-то йому на тій службі повелось. Не сподобалось йому... Перше всього ймення йому переіменено: був він Івась, а то став уже «Ванька»; потім дали йому таку вузьку та тісну одежину, посадили в прихожій, а часом пошлють куди. Туряють Івася пани, штурхають у потилицю слуги. Одно слово, за попихача в усіх. Одного разу старший слуга так побив Івася за якісь панові чоботи, що Івась довго плакав... А другого разу горнична за ножі набила...

— Ні, годі сього! — зважив сам собі Івась і задумав утекти. Була Масниця, був у панів великий бенкет; у будинку знявся такий шарварок, що ніхто й не зауважив, як зник Івась. Огледілися потім. «Де Ванька? Покличте Ваньку!» А «Ваньки» вже й сліду нема — за містом уже!

Іде Івась: уже він далеченько в полі опинився, вже не боїться, що ось-ось наженуть!.. І так йому любо, що то він на волі, навіть не холодно здається, дарма що й сніжок іде. Просторо так навкруги, повітря таке чисте, та біло, біло так усюди!..

Але ж от погано, починає смеркати, та й сніг дедалі більший та більший віє, та ще й вітер його крутить, аж іти тяжко. Мете...

Чи стала сосонка у пригоді людям? Як саме?

Як ви ставитесь до зміни імені Івася?

Чи схвалюєте ви вчинок Івася? Чому?

Як Івась зорієнтувався у дорозі?

Ох, Боже мій, та де ж вона та дорога? Лишенько! Збився Іванко з дороги! Кидається він то в той, то в той бік, сльози рвуться з очей, бо нічого не вдіє! Не знає вже, де він і що... Може, воно недалеко від дому, а може, — зовсім не туди він іде, куди слід! «Боже мій! — плаче Івась. — Що ж се зі мною буде? Замерзну я в полі!» (А вже й так ноги дуже померзли!) Плаче бідний Івась, крізь завірюху нічого перед собою не баче. Коли се дивиться — щось мріє... Перше злякався, думав, що вовк; коли ні: то дерево... Боже мій, та се ж та сосонка, що батько Івасів поставив; он і друга віха!.. Зрадив Івась, де в нього й сила знов узялася. Бреде через замети. О, тепер він вже знає, куди йому держать! Тепер він доб'ється додому.

Добився! Ось і хата його. Дома ще не сплять, у хаті світиться — вечеряють, либонь. Підійшов Івась під двері, боїться й у хату йти, щоб не сварили, що втік. Почула мати:

— Цитьте, — каже, — діти, мовби щось плаче, чи що!

— Та то вітер у комині, — каже батько.

— Та ні, бо таки не вітер...

Коли відчинили двері, аж то Івась у сінях!.. До нього, питають:

— Що се таке?.. Звідкіля се ти?..

А він ледве промовляє за слізьми:

— Я покинув, я не можу там бути, там мене і б'ють усі!.. Я не можу!

Що ти будеш казати дитині, як воно отаке бідне, плаче, тремтить, руки подубли!..

— Моя доленько! — скрикнула мати, роздягаючи Івася та придивляючись на нього при світлі. — Та яке ж ти худе стало! Яке ж то тобі лишенько було!..

Відіграли Івася, нагодували, поклали спати на печі. Другого дня встав Івась, виспаний, та такий радий, що то він удома, на волі! Ніхто його не ганяє, ніхто стусанів не дає!.. Побіг з братом Андрійком надвір, а далі в лісок та на поле. А за околицею вже й дорогу свіжу протерто — саме на торг люди

Чому батьки не насварили Івася за втечу?

Чому сосонка хотіла, щоб про її пригоду дізналися сестриці?

їхали. Побігли хлоп'ята з ґринджолятами тією дорогою. Ось і сосонка знайома!

— Спасибі тобі, сосонко! — каже Івась. — Адже якби не ти, то я був би замерз!

— А бач, — каже сосонка, — а ти казав, щоб мене на дрова порубали! А от якраз я тобі в пригоді стала!.. Та й двірник помилився; казав, що я ні на що не здатна, — а ось дарма, що я поживкла, проте здаюся на користь!

Похитується сосонка, думоньку гадає... Прилетіли до неї пташки, вона й каже їм:

— Полетіть до моїх сестричок та розкажіть їм про всю пригодоньку мою!..

Перевірте правильність поданих тверджень.

- Запряг Максим коня, під'їхав до сосонки, зрубав її, бо вона була найгірша у лісі.
- Багаті пани купували ті зелені деревця, щоб ставити їх у хаті та вбирати на втіху дітям.
- Довго втішала гарна сосонка панських дітей, аж доки й зима не кінчилася.
- Поставили сосонку на полі, при дорозі. Стоїть вона, людям дорогу показує.
- Не сподобалось Івасеві на службі у панів, за попихача його тримали, однак змушений був терпіти.
- Підійшов Івась під двері, боїться й у хату йти, щоб не сварили, що втік.

1. Чи сподобалось вам оповідання Олени Пчілки «Сосонка»? Чому? Чим воно нагадує казку?
2. Знайдіть і зачитайте опис сосонки. Чим вона відрізнялась від своїх товаришок?
3. Про що попереджувала сорока сосонку? Чи справдилося її попередження? Чому авторка з-поміж усіх птахів вибрала саме сороку?
4. Як сосонка потрапила до міста?
5. Яке «диво» побачив Івась у панській світлиці? Свою відповідь проілюструйте рядками тексту.
6. Де опинилася сосонка після свята? Чому?
7. Як ставилися до Івася на панській службі? Чи схожі, на вашу думку, долі Івася та сосонки?
8. Які риси характеру Івася допомогли йому вийти зі скрутної ситуації?

1. Які казкові елементи є у творі? Для чого авторка їх використовує?
2. Чого навчає нас прочитане оповідання?

1. Перечитайте ще раз твір Олени Пчілки «Сосонка» та підготуйте близький до тексту переказ.
2. Намалуйте ілюстрацію до оповідання.

Оповідання

Оповідання — це невеликий прозовий твір, у якому розповідається про одну або кілька подій з життя одного героя чи кількох головних персонажів протягом обмеженого проміжку часу.

Оповідання — це невеликий за розміром художній твір з чітким сюжетом, незначною кількістю описів та персонажів, у якому відтворено події обмеженого проміжку часу.

Як і будь-який художній твір, оповідання має певні риси, які відрізняють його від інших. Визначимо їх на прикладі твору «Сосонка» Олени Пчілки.

У «Сосонці» описано невеликий період із життя дійових осіб — Івася та сосонки. Це їхня подорож до міста, перебування там і повернення додому. Отже, перша ознака оповідання — опис подій, що відбуваються упродовж обмеженого проміжку часу.

Друга риса — невелика кількість персонажів, про яких ведеться розповідь. Із «Сосонки» можемо назвати Івася, його батька і матір, няньку, сосонку, сороку.

За час, який описано у творі, з дійовими особами відбувається небагато подій, що теж є ознакою оповідання. Так, сосонка потрапляє на святкування Нового року в панські покої, згодом стає непотрібною і опиняється знову в лісі. Та й із життя Івася відтворено обмаль подій.

Четверта й п'ята ознаки стосуються не змісту, а форми твору. Оповідання має бути невеликим за обсягом і написане прозовою мовою. Обидві ці риси теж притаманні «Сосонці». Крім того, події, описані в оповіданні, можуть бути реалістичними чи фантастичними. У «Сосонці», зокрема, реальність і фантастика переплітаються. Таким чином, твір Олени Пчілки є яскравим прикладом оповідання.

1. Назвіть основні ознаки оповідання. Визначте їх у творі Костянтини Малицької «Соловей».
2. Які оповідання ви знаєте? Назвіть головних героїв цих оповідань.
3. Чим цей жанр подібний до казки? Чим відрізняється? Назвіть приклади.

Усно складіть невеличке оповідання про дівчинку та зірвану квітку.

Павло Тичина
(1891–1967)

Після школи діти розбігалися по домівках: хто вчити уроки, хто гуляти, хто допомагати батькам у господарстві. Малий Павлусь, син Григорія Тичини, швиденько пообідавши, брав за руку сестричку і знову поспішав до школи — співати в хорі. Це були незабутні хвилини в його житті!..

Народився **Павло Григорович Тичина** в селі Пісках на Чернігівщині в сім'ї сільського дяка. Від батька перейняв любов до фарб, малювання та співів. Перша вчителька хлопчика помітила його музичне обдаровання, і за її порадою батьки віддали десятилітнього Павлуся до Троїцького монастирського хору в місті Чернігові. Тут він жив у гуртожитку, а вчитися ходив за чотири кілометри в бурсу.

Після закінчення бурси юнак вступив до Чернігівської духовної семінарії, згодом — до Київського комерційного інституту. Працював технічним секретарем у редакції журналу «Світло», в літній час — у статистичному бюро Чернігова. Пізніше став помічником хормейстера в українському театрі Миколи Садовського в Києві.

Поетові виповнилося дев'ятнадцять років, коли побачили світ його перші вірші. У Чернігові тоді жив Михайло Коцюбинський. Він влаштовував для молоді так звані «суботи», які багато важили для юнака. Саме М. Коцюбинський уперше назвав Павла справжнім поетом.

1918 року вийшла перша збірка віршів П. Тичини «Сонячні кларнети», в якій органічно злилися поетичний талант, музичне обдаровання та тонке відчуття природи. Уже в цій книжці привертає увагу низка напрочуд прозорих, світлих, мелодійних поезій («Хор лісових дзвіночків», «А я у гай ходила»), у яких автор змальовує красу рідної природи. Із цих рядків струмує щира радість, виблискує багатюща палітра кольорів і бентежить несподівана гама звуків:

*Струмок серед гаю, як стрічечка.
На квітці метелик, мов свічечка.
Хвилюють, маюють, квітують поля —
Добрідень тобі, Україно моя!*

Надзвичайна гармонія відчуттів у віршах Павла Тичини пояснюється його неабияким талантом: він прекрасно співав і диригував, малював, цікавився театром і ... писав вірші. Йому легко давалось усе, що можна визначити одним словом — творити. М. Рильський згадував, що у цьому «...він — втілення скромності й тихості — міг бути впевненим і владним, і цій впевненості й владності корилися люди».

Павло Тичина створив віршовані казки для малят — «Івасик-Телесик» та «Дударик», для дітей видав книжки «Ку-ку», «Лідка», «Музичний ранок в консерваторії», у яких із дитячою безпосередністю й захопленням милувався красою рідної природи, задушевно розповідав своїм читачам про ті переживання, які дарувало йому життя.

Давно немає серед нас прекрасного поета, але залишилась у спадок нащадкам задушевна музика його високої поезії:

*Всесвіт наш — це дивна казка,
Це одна з фантазій Божих,
А людина — сон найкращий
З-поміж снів його пригожих.*

НЕ БУВАВ ТИ У НАШИХ КРАЯХ!

Не бував ти у наших краях!
Там же небо — блакитні простори...
Там степи, там могили, як гори.
А веснянії ночі в гаях!..
Ах, хіба ж ти, хіба ти це знаєш,
Коли сам весь тремтиш, весь смієшся, ридаєш,
Серце б'ється і б'ється в грудях...

Не бував ти у наших краях.
 Не бував ти у наших краях,
 Бо відтіль не таким би вернувся!
 Чув про степ, що ген-ген простягнувся?
 Єсть там люди — й зросли у степах, —
 Що не люблять, не вміють ридати,
 Що не можуть без пісні і нивки зорати!
 Тебе ж завжди я бачу в сльозах... —
 Не бував ти у наших краях.

1. Опишіть почуття героя вірша «Не бував ти у наших краях».
2. До людини якої вдачі звертається автор вірша?
3. Знайдіть і зачитайте ті рядки, у яких описується краса рідного поетові краю.

1. Прокоментуйте поетичний рядок:
Там степи, там могили, як гори.
 Про які степи й могили йдеться у вірші? Що ви про це знаєте?
2. Підготуйтеся до виразного читання вірша, визначте логічні наголоси, паузи, темп, інтонацію. Поясніть свій вибір. Прочитайте вірш уголос.

* * *

Блакить мою душу обвіяла,
 Душа моя сонця намріяла,
 Душа причастилася кротості трав —
 Добрідень я світу сказав!
 Струмок серед гаю як стрічечка,
 На квітці метелик мов свічечка.
 Хвилюють, маюють, квітують поля —
 Добрідень тобі, Україно моя!

1. Яке враження про Павла Тичину як людину склалося у вас після ознайомлення з віршем «Блакить мою душу обвіяла»? Які риси характеру поета ви можете відзначити? Відповідь проілюструйте рядками вірша.
2. Прочитайте виразно поезію, намагаючись передати зачарованість автора навколишнім світом.
3. Визначте, які рядки вірша римуються.

1. Яка головна думка поезії?
2. Який настрій викликала у вас ця поезія? Музикою якого характеру можна визначити цей настрій: *тихою, грайливою, тривожною, веселою, сумною, голосною?*

ГАЇ ШУМЛЯТЬ

Гаї шумлять —
Я слухаю.
Хмарки біжать —
Милуюся.
Милуюся-дивуюся,
Чого душі моїй
Так весело.

Гей, дзвін гуде —
Іздалеку.
Думки пряде —
Над нивами.
Над нивами-приливами,
Купаючи мене,
Мов ластівку.

Я йду, іду —
Зворушений.
Когось все жду —
Співаючи.
Співаючи-кохаючи
Під тихий шепіт трав
Голублячий.

Щось мріє гай —
Над річкою.
Ген неба край —
Як золото.
Мов золото — поколото,
Горить-тремтить ріка,
Як музика.

1. Які картини постають у вашій уяві, коли ви читаете поезію «Гаї шумлять»? Яку музику ви дібрали б для озвучення? Поясніть свій вибір.
2. Яка головна думка поезії? Чи передає настрої вірша вислів «гармонія людини і природи»?
3. Виберіть із тексту вірша спочатку метафори, потім — порівняння, епітети. Як ви вважаєте, який із засобів надає твору більшої образності?
4. Підготуйтеся до виразного читання поезії. Зважте на те, що під час читання твору потрібно не поспішати, робити відповідні логічні наголоси та паузи. Який темп читання ви оберете? Чому?
5. Прокоментуйте, як ви розумієте ці рядки:

*Щось мріє гай —
Над річкою.
Ген неба край —
Як золото.
Мов золото — поколото,
Горить-тремтить ріка,
Як музика.*

1. Вивчіть напам'ять вірш «Блакить мою душу обвіяла».
2. Підготуйте усну розповідь на тему: «Мої враження від знайомства з поезією Павла Тичини».

Євген Гуцало
(1937–1995)

Закоханий у свій рідний край, чарівне Поділля, письменник Євген Гуцало в одному з віршів про місця свого дитинства писав так:

*Там встають усміхнені світанки,
На схід сонця стеляться стежки,
Там співають пісню подолянки
І веселка воду п'є з ріки...*

Народився **Євген Пилипович Гуцало** в селі Старому Животіві на Вінниччині в сім'ї вчителів. Батькам доводилося переїздити з однієї сільської школи в іншу, і малий Євген з дитинства надивився подільської розмаїтої природи, наслухався співучих і щирих подолян.

Як і в багатьох ровесників, у пам'яті Євгена Гуцала назавжди залишилася війна, чорні дні окупації України гітлерівськими загарбниками.

Після звільнення Вінниччини Євгенові батьки вчителювали у школі села Гулівці. Тут хлопець пішов до першого класу, а середню освіту здобув у сусідньому селі Корделівка.

Юнак потай мріяв про журналістику. Закінчивши 1959 року Ніжинський педагогічний інститут, він не став учителем, а пішов працювати в редакцію молодіжної газети у Вінниці. Потім співпрацював у редакціях газет на Донеччині, Львівщині, у молодіжній газеті в Чернігові, у «Літературній Україні»

в Києві. Саме тоді молодий журналіст мав можливість ближче знайомитися з новими краями й новими людьми. Це давало йому розмаїтий матеріал для творів, а гостре око журналіста помічало й закарбовувало в пам'яті цікаві людські характери, життєві історії. Не випадково свою першу книжку письменник назвав «Люди серед людей».

Художня творчість цілковито захопила Євгена Гуцала. Збір-ки оповідань та повістей виходили з-під його пера одна за одною.

Письменник постійно працював над творами для юного чита-ча. Його книжки оповідань «Олень Август», «Пролетіли коні», «З горіха зерня», «У лелечому селі», «Дениско», «За обручем», «Зелене листячко з вирію» та інші набули широкої популярнос-ті серед дітей. Дослідник літературної спадщини письменника Юрій Сердюк влучно зазначив, що його твори — «це завжди по-дорож у таємницю людської душі, зустріч з натурами чистими й нелукавими».

Непересічність таланту Євгена Гуцала гідно поцінована: книжки для дітей «Саййора» та «Пролетіли коні» було відзна-чено Державною премією імені Т. Г. Шевченка за 1995 рік.

На жаль, письменникові судилось недовге життя. Його не стало — і земля осиротіла ще на одного щедрого і талановитого майстра слова.

ЛОСЬ

Він прокинувся й нащулив вуха: у вогко-му струмені вітру долинав сухий, різкуватий звук. Звук летів знизу, від річки. Лось звів-ся, тепер його постать чітко вимальовувала-ся в досвітніх сутінках. Це був великий звір з широкими грудьми, які легко здималися од дихання. Його роги нагадували осінній низькорослий кущ, з якого обнесло листя.

Лось знав, що то тріщить стара гілляка на дубі, всохла, кощава; їй давно вже б треба впасти, а вона не падала, з дивною впертістю тримаючись за стовбур. Він те знав, однак це його не заспокоювало, і тривога в крові, спершу слабка і майже невловна, дедалі гу-стішала, й від того шкура на грудях здригну-лася раз, а потім ще. Струмінь вітру доносив запах річкової криги, в ньому жив дух примерзлого болота, долинали шарудіння

прив'ялих стеблинок, які пускалися вскач по впалому листю, і порипування гілляки.

Лось був старий і бувалий самець, він уже звик до заповідника¹, в який потрапив із тайги, звик до людей і до того, що його підготовують. Але те недуже тріщання пробудило в ньому неясний страх, який нагадав йому про життя в тайзі, про ті небезпеки, які там на нього чигали², і лось зрушив із свого лежбища³, а потім і побіг. Чим далі біг, тим більшим сповнювався страхом, і хоча нічого вже не чув, крім приглушеного поцокування власних ратиць⁴ об землю, ще довго не зупинявся. Кущі й дерева струшували на нього синюватий іній, ніздрі випускали в повітря дві тонкі стьожки пари, а позаду ще довго метушився гамір од його бігу. Лось поминув ялиник, потім байрак⁵, і коли опинився серед примарно-млявого світла, яке випромінювали стовбури беріз, то зупинився і, задерши голову, намагався вловити той шум, який гаснув за ним. Вгамувавшись, він лизнув язиком припорошену снігом землю, а потім неквапно попрямував до тієї поляни, на якій любив найчастіше бувати.

Поляна ця, подзьобана струхлявліми пеньками, викружилася край осичняка⁶, трохи на згірку⁷. Ранньої весни вона перша вбиралася квітами, і хутко⁸ тут виганялась така висока трава, що в ній, прилігши, лось міг сховатися до половини. Тепер поляна була пустельна, як і все навколо; лось застиг нерухомо, втупившись круглими очима в стіну лісу попереду себе, — якраз туди, звідки завжди сходить сонце. Помалу лось заспокоювався. Так він стояв, а навкруги, розвидняючись, світліло, виразніше малювались осики, повітря між ними глибшало й прозорішало, і тиша з настороженої й сліпої ставала спокійною й осмисленою, в ній уже не було того страху, що донедавна. Лось сподівався побачити схід сонця, і коли під його променями забронзовіли верхівки, коли віття скупалося в його усміхові, то лось наче аж

¹ *Заповідник* — територія, що охороняється законом; там заборонено полювання.

² *Чигати* — очікувати чиєсь появи, підстерігати кого-небудь.

³ *Лежбище* — місце, де дикі тварини сплять, проводять найбільше часу.

⁴ *Ратиці* — копита.

⁵ *Байрак* — яр, долина, схили яких поросли лісом і чагарником.

Чого так боявся лось?

⁶ *Осичняк* — осиковий гай.

⁷ *Згірок* — невелика гора.

⁸ *Хутко* — швидко.

Які метафори вживає письменник для опису сходу сонця?

Які почуття переживають лось?

⁹ *Залужжя* — за луками.

¹⁰ *Посотались* — тут: попливли.

¹¹ *Санки однокінь* — санки, запряжені одним конем.

¹² *На маківку* — на вершечок.

¹³ *Шумовиння* — піна.

¹⁴ *Оскнілого* — тут: примерзлого, схожого на скло.

полегшав, ще більше пострункшав, і в його очах появилася отой золотавий сплеск, який надавав їм виразу одвічного розуміння життя природи і її таємниць. Ще трохи постоявши, він побачив блідо-рожевий диск, який спливав на пустелі зимового чистого неба, — і гойднув розлогими рогами так, наче вітав його.

Проте, коли йшов до річки, раптом йому знову вчулося жалібне поскрипування гілляки, і лось, який уже встиг забути про нього, знову захвилювався, знову насторожився, а в ногах прокинулося бажання бігти й тікати. Але він переборював себе і донизу спускався повільно, хіба що частіше й сторожкіше озирався довкола. Вітер, як і перше, дув із залужжя⁹, він був просякнутий холодом та запахом сіна, що в стіжках стояло на правому березі. Стежечка була ледь протоптана — по ній почали ходити не так давно, — і лось принюхувався, чи не пройшов по ній перед ним вовк, або лис, або людина. Але помітив тільки вчорашні сліди ворони та ще осторнь — ямки од заячих ніг. Спустився на берег. На тому боці, ген під обрієм, примостилося село, а над ним посотались¹⁰ угору сірими верболозами дими з коминів. На далекий горб пнуться санки однокінь¹¹, ось вони вихопились на маківку¹² — та й спливли по той бік...

Коли лось ступив на лід, то під ним приглушено торохнуло, а далі, коли він ішов до ополонки, щоб напитись води, тільки сполохано поохкувало. Краї ополонки розсипчасто іскрились, а вода, затягнута тремкими скалками льоду, була схожа на застигле блакитне шумовиння¹³. Вгадувалася причаєна глибина річки, її течія, що не вгамовується й під кригою. Лось опустил голову, принюхуючись до ополонки, далі, з витягнутою шиєю, ступив ще трохи, ось-ось маючи доторкнутися губами до оскнілого¹⁴ блакитного шумовиння, ніздрі його затремтіли в передчутті холодної води, — і цієї миті річка під ним затріщала. Він усіма чотирма ногами спробував одштовхнутись, але

ратиці його були вже у воді, і лось вжахано¹⁵ відчув, що дедалі глибше занурюється в льодяну кашу. Він ще раз конвульсивно¹⁶ здригнувся усім тілом, вкладаючи всю свою силу і весь свій відчай у той рух, але провалився ще глибше, і тепер крижані уламки билися об його спину. Він на мить припинив, готуючись до нового ривка, і коли його передні ноги злетіли на кригу, то здавалося, він уже вискочить і врятується, але крига тріснула під вагою великого тіла, і лось ще раз опинився по шию у воді. Він ревнув, кличучи на допомогу, і його очі все густіше набрякали кров'янистим смутком, аж горіли червоним розпачем. Ще раз спробував вирватись, але вдалося тільки однією ногою, — друга вдарилась об лід і стала майже неслухняна. Вода в ополонці закров'янилась, і червоне зразу ж стікало за течією, зникаючи під кригою.

Лось відчув, що так йому не вирватись. Подібне відчуття уже приходило до нього — саме тоді, коли восени, в чорному бору, що стогнав од вітру, його почала переслідувати вовча зграя. Вовки ось-ось мали вчепитися за нього, він уловлював подих смерті і втікав тільки тому, що не міг зупинитись. Тоді його врятували мисливці, вони якраз наїхали з міста і, нічого не вполювавши, сіли вечеряти. Вони почули погоню, посхоплювались і, пропустивши мимо себе загнаного лося, зняли безладну стрілянину по вовчій зграї... Річкова течія була на вид не така страшна, як вовки, вона мчала не так швидко, вона не обпалювала його своїм смертельним диханням, але течія була така ж сама невблаганна, і чим більшу він розбивав ополойку, тим швидше вона могла затягти його під лід. Лось, розуміючи це, намагався поводитись обачно, але нога боліла, тіло слабло, і сили поступово покидали його. Він збирався до свого вирішального кидка, і коли знову не пощастило, то лось на хвилю заспокоївся, бо знав, що це не остання його спроба, що він пробуватиме безперервно, доти, доки дихатиме.

¹⁵ *Вжахано* — злякано.

¹⁶ *Конвульсивно* — поривчасто.

Чому небезпечно виходити на весняний лід?

Поясніть, чому вода в ополонці почервоніла.

Як ви гадаєте, чому мисливці врятували лося?

Доберіть синоніми до слова «обачно».

Про що свідчить вираз обличчя хлопчиків?

¹⁷ *Потойбережні* — на тому березі.

Доберіть синоніми до слова «втямили».

¹⁸ *Наспіє* — встигне.

¹⁹ *Закуняла* — задрімала.

Два хлопчики вийшли з лісу на берег і спинились. Приїхали вони по хмиз, і їхня смирна конячина залишилась на узліссі, а вони вирішили подивитись на річку, чи тріщить на ній лід, чи скоро рушить. Обидва плечисті, обидва з широкими, лагідними лицами і схожі один на одного так, як маленький гриб-підберезник схожий на свого більшого сусіда. Вони охопили зором ріку, і їхні лица ще більше пом'якшали од навколишнього простору, од тієї втікаючої даліни, яка сягала аж за потойбережні¹⁷ горби. Вони й не зразу зауважили ополонку, бо вона була майже непомітна, якби лось знову не спробував вискочити на лід.

— Собака купається, — сказав менший брат.

Старший, мабуть, і не глянув би в той бік. Але зразу ж подумав: «Яка це собака могла залізти в ополонку, щоб купатись?»

— Де?.. А-а... — Він пильно примружився, і його зіркі очі помітили гіллясті роги. — То лось...

Вони ще не встигли й здогадатися, що там могло трапитись, а тому деякий час стояли на місці і обмірковували, як той лось міг попасти в воду. Та коли він заборсався, а потім надовго притих, підберезники втямили, що з ним сталося. Старший майнув до саней по сокиру, а молодший повільно пішов уперед, боячись сам підійти до лося перше, ніж наспіє¹⁸ брат.

...Він уже зовсім знесилився і байдуже спостерігав, як наближаються діти. Усе нижче осідав у воду, і роги похилитувались над крижаним місивом, як незвичайний кущик. Під тим кущиком червоний розпач трохи вгомонився, але він був тепер такий безмежний, що очі для нього були замалі, і той розпач струменів із них увсебіч. Спершу діти не знали, як до лося підступити, щоб і самим не провалитись. Але старший брат був розсудливий та відважний, і сокира в його руках не закуняла¹⁹. Він узявся рубати лід, прокладаючи хід до берега, а молодший тупцяв біля нього

і, не знаючи, чим допомогти, тільки зітхав та нетерпляче бив себе долонями по стегнах та по боках. Лось не боявся людей. Він стежив за їхньою роботою, і по його тілу час од часу пробігали дрижаки, ніби йому було дуже морозко або ж він знову хотів спробувати вискочити, але сили покинули його. Мабуть, спочатку він нічого не розумів у тій роботі, та коли канал ще більше наблизився до берега, його очі засвітилися тямкою, і тепер він поведився смирно, вже не кидався, а тільки чекав.

Заскучавши сама, з лісу вийшла їхня гніда²⁰ конячина, тягнучи сани, й поволеньки потюпала до річки. Вона зупинилася віддалік і, помахуючи хвостом, спостерігала. Потім ще пройшла трохи вперед. Менший підберезник помахав кулаком і крикнув:

— Ти теж хочеш провалитись?!

Обидва брати й не думали про те, що весняна крига — зрадлива, що вона не зважить і на те, що вони рятівники.

Старший ще рубав, коли лось відчув під собою мілке і, вперто гойднувши головою,

Чому лось не боявся людей?

²⁰ Гніда — чорно-коричнева.

вискочив передніми ногами на лід, а потім уже й задніми. Він аж захитався, і, розкарячившись, ось-ось, здавалося, упаде. Обидва підберезники дивилися на нього з недовірою — ого, який великий, і тепер, коли він виліз, жодному з них не вірилося, що такий міг втопитись. Вони безпорадно усміхалися, їм хотілося підійти до нього ближче, але діти не наважувались.

Лось обтрушував з себе воду й скалки льоду. Він зітхнув на повні груди, пирхнув — та й подивився на дітей. Його очі все ще були червоні од недавнього розпачу. А потім лось пішов. Карячкувато ставлячи ноги, ніби все ще побоюючись льоду, накульгуючи, він вийшов на берег, ще раз озирнувся на річку, захоплюючи своїм зором і залужжя в срібليстому серпанку²¹, і дітей, які все ще зачаровано дивилися на нього, не вірячи, що допомогли цьому великому звірові, й легенько почвалав до лісу. Гніда конячина з нерозумінням дивилася йому вслід і стригла вухами²².

Коли пролунав постріл, то лось деякий час ще продовжував бігти вперед, а потім спіткнувся, ніби натрапив на корч²³. Діти й уваги не звернули спочатку на той постріл, але коли лось упав на сніг, вони зрозуміли, по кому то стріляли. Озиралися, намагаючись побачити мисливця, проте не запримітили і, набравши в груди гіркого повітря, чимдуху погнали туди, де лежав лось. Обидва думали, що не встигнуть вони добігти, як лось підведеться, знову неспішно почвалає до лісу, що не було ніякого пострілу, — проте лось не вставав.

Він лежав на боці, відкинувши ноги, і тепер здавався ще більшим. Просто не вірилося, що такого великого звіра можна звалити пострілом, як перед цим не вірилося, що він може потонути. На шкурі ще блищала річкова вода, до шерсті поприлипав сніг, а здухвина²⁴, ще розгарячила од бігу, провалилась і навіть не парувала. Голова лежала так, наче він прислухається до землі, чи далеко ще весна, чи скоро прийде, а роги росли при самім

²¹ *Серпанок* — тут: туман.

²² *Стригла вухами* — пересмикувала вухами.

²³ *Корч* — пеньок.

Чи очікували діти такого повороту подій? Чому?

²⁴ *Здухвина* — верхня частина живота великої рогатої худоби.

снігу, ніби чудернацький кущик, який усе-таки сподівався зазеленіти, вкрившись листям.

Вони й не помітили, як підійшов до них рідний дядько Шпичак. Кругленький, як підпалок²⁵, з підпалкуватим, добре випеченим обличчям, в розтоптаних, з довгими халявами чоботях, в яких він тонує мало не по пояс, дядько зупинився поряд з дітьми. Він, мабуть, також був здивований, що оцей могутній звір лежить на землі. Дядько тримав у руці рушницю, але з таким виглядом, ніби збирався від когось захищатись. На губах у нього запеклась біла смага — мабуть, од якогось раптового, скороминущого переживання.

— Га? — обізвався дядько. — Ну як?

Радість на його обличчі змагалася з насто-роженістю, і від того воно бралось то темни-ми, то світлими спалахами.

Діти нічого не сказали — вони ніяк не могли відірвати очей од лося, який ще ні разу й не поворухнувся, хоча вони й чекали на це.

— У-ух, — видихнув Шпичак, обійшов навколо вбитого звіра й носак²⁶ ткнув його між роги.

Але діти все ще не вірили, що лось мерт-вий, а тому уважно приглядалися, щоб не прогавити тієї миті, коли він ворухнеться, щоб звестись на ноги.

— Це із заповідника, — обізвався нареш-ті молодший підберезник.

— Заповідник далеко звідси, — відповів дядько. — Сюди із заповідника лосі не бі-гають.

— Це із заповідника, — знову повторив менший.

Дядько почав гніватись:

— А вам яке діло?

— Ми його з води врятували, — сказав старший брат і ненависним поглядом уп'яв-ся в підпалкувате обличчя.

— О-о, він однаково був би втопився!.. І вже втопився був, так? Скажете, що вто-пився, а пощастило витягти неживого.

²⁵ Підпалок — перепічка, невелика паляничка, що печеться на плиті.

Які слова в описі дядька Шпичака свідчать про негативне ставлення письменника до нього?

²⁶ Носак — носок чобота.

— Ми його врятували, — знову повторив старший брат, і його лице почорніло так, наче з нього ось-ось мала бризнути кров.

— Ану замовчіть мені, — ще дужче розгнівався дядько, — бо дістанеться вам од мене й од батька вашого! Будете розумні, те матимете й собі м'яса, не скривджу.

Менший підберезник одвернувся, приховуючи сльози. Старший брат узяв його за руку і, не кажучи більше ні слова, повів до саней.

— І роги вам віддам, — крикнув услід дядько.

Вони й не обернулися, тільки наддали ходи.

— Роги віддам! — ще гукнув дядько.

Коли брати вдарили по гнідїй своїй конячині, то його наче щось тіпнуло. Він спочатку повільно ступив один крок, другий, — а потім побіг навздогінці.

— Роги віддам! — кричав, захлинаючись, ніби вони не чули.

Шпичак давно вистежував за тим лосем, — він його помітив одночасно з дітьми і, присівши у виямку, тільки посміювався, коли вони взялися визволяти його з ополонки. Він не вірив, що то їм вдасться, він думав, що лось таки знесилиться і його раніше чи пізніше затягне під лід. Але лось виявився дужий і життєлюбний, а діти — вперті й невідступні... Тепер треба було думати про те, щоб якось його заховати, замівши сліди, бо діти таки подалися в заповідник, щоб заявити охороні, — в цьому він не сумнівався. Але куди ти його подінеш? Не затягнеш назад до річки й не втопиш знову в ополонці — далеко, не зрушиш. Але якби він міг затягти й утопити — ні хвили не вагався б. Тепер дивився на звіра і хотів вірити, що лось оживе. Так, як ще недавно дітям, йому дуже кортіло²⁷, щоб лось підняв голову, звівся на свої стрункі міцні ноги і неквапно побіг до лісу, як він ще недавно біг, поки дороги йому не перетнула куля.

Проте лось і не ворухнувся. Він припав до землі, всім своїм великим тілом прислухаючись, чи далеко ще весна, а його роги

Як ви розцінюєте вчинок дітей, які поїхали до заповідника? Чому вони туди подалися? Як зреагував на це Шпичак?

²⁷ Кортіло — хотілося.

Чим зумовлені переживання бракон'єра?

стриміли над снігом диким розложистим кущиком, який також, мабуть, чекав на весну, щоб зазеленіти, хоча це йому вже не судилося ні тепер, ні в майбутньому.

Налетів вітерець, запорошив білим пилом, гойднув сухим бадиллям, але роги й не сколихнулися.

Доповніть речення потрібними словами.

1. Лось був старий самець, уже звик до ..., в який потрапив із тайги.
2. Коли лось ступив на ..., то під ним приглушено торохнуло, і річка затріщала.
3. Молодший брат сказав: «Дивись, он ... купається!»
4. Щоб врятувати лісового красеня, хлопці розширили ... і прорубали доріжку до берега.
5. Діти спочатку й уваги не звернули на ..., але коли лось упав на сніг, вони зрозуміли, по кому стріляли.
6. Але діти все ще не вірили, що ... мертвий, а тому уважно приглядалися, щоб не прогавити тієї миті, коли ворухнеться, щоб звестись на ноги.

1. Що вас найбільше вразило в оповіданні «Лось»? Чому?
2. Чи можна назвати лося головним персонажем твору? Чи помітно це з опису тварини? Поясніть свою відповідь.
3. Чому лось потрапив в ополонку? Як він поведився у воді?
4. Які художні засоби використав Євген Гуцало для опису поведінки лося в ополонці? Яких людських рис він надав тварині?
5. Знайдіть у творі місця, де описується, як хлопчики врятували лося. Які почуття переживали діти?
6. Знайдіть у тексті портрети братів і дядька Шпичака. Як автор ставиться до цих персонажів? Підтвердіть свою думку словами з твору.
7. Що переживав і думав Шпичак після від'їзду братів? Чим зумовлені ці переживання? Чи справді дядькові стало шкода лося?
8. Чому діти не сперечалися з дядьком, нічого не відповіли на його обіцянки поділитися м'ясом, віддати роги? Як ви діяли б на їхньому місці?

1. Уявіть себе автором оповідання «Лось». Які з описів природи ви змінили б? Чому? Поясніть роль пейзажів у творі.
2. Знайдіть у тексті описи лося. Чому письменник кілька разів змальовує роги тварини? Чим відрізняються ці описи? Спробуйте самостійно описати зовнішній вигляд тварини.
3. Визначте головну думку твору. Чого навчає оповідання?

1. Складіть кінцівку пригоди, яку описано в оповіданні. Намалюйте ілюстрації до твору, прокоментуйте їх.
2. Навчіться виразно читати оповідання й переказувати його. Обміркуйте, як засобами виразного читання передати настрої і поведінку лося. Підготуйте до виразного читання уривок від слів «Менший підберезник одвернувся...» до кінця твору.

Богдан-Ігор Антонич (1909–1937)

Бувають дні, коли радієш сонцю, захоплюєшся шелестом зеленого листу, дивиєшся красі пелюстки та стеблиночки. Такі миті переживають найчастіше в дитинстві. Але є люди, які упродовж усього життя носять у своєму серці щемке і неповторне дитинство, де на крильцях метелика можна летіти аж до сонця.

Таким був **Богдан-Ігор Васильович Антонич** — талановитий поет, освічена, допитлива й обдарована людина. Народився він на Лемківщині, серед казкової карпатської природи, у родині сільського священика.

Хлопча з дитинства ріс хворобливим, тому початкову освіту отримав удома. Няня, проста сільська дівчина з поетичною уявою, часто співала йому колисанки, читала вірші українською мовою.

Освіту Богдан продовжив у Сяноцькій гімназії, де опанував польську, грецьку, латинську та українську мови. Вчився хлопець добре. Крім того, виявляв інтерес до малярства, техніки, медицини, музики, спорту, поезії. Свої перші вірші він прочитав улюбленому вчителю Володимирі Чайківському, в домашній бібліотеці якого проводив чимало часу.

Богдан Антонич змалку був замкнутим, мрійливим і прискіпливо допитливим. Поезія захоплювала його дедалі більше. Товариші по гімназії згадували пізніше, що єдиним його вірним «другом» був старенький зошит з віршами, якому він довіряв юнацькі мрії.

Після закінчення гімназії, де він провчився вісім років, Богдан Антонич вступив на гуманітарний факультет Львівського університету. Тут більшість часу йому доводилося присвячувати вдосконаленню української мови: заважали лемківський діалект, надмірне вживання польських слів, неправильні наголоси. Юнак багато працював, і невдовзі мова його стала досконалою, вишуканою, а допомогли Богданові в цьому робота зі словниками, численні вправи на добирання синонімів, розставлення наголосів.

Не забарилася і слава відомого поета, яку принесли Богданові Антоничу дві збірки віршів — «Привітання життя» (1931) і «Три перстені» (1934). Хто знає, скільки ще своєрідної художньої краси міг подарувати світові поет... Але його життя обірвалося несподівано і якимось безглуздо — операція на апендицит, запалення легенів, висока температура, і слабке з дитинства серце не витримало. Збірки «Ротації» та «Зелена Євангелія» вийшли у світ, коли Богдана-Ігоря Антонича вже не стало.

А поезія його живе і досі, зачаровує своєю незвичайністю, сприймається нами, як диво. Спробуйте подивитись на світ очима поета, перейміться радістю відкриття прекрасного образу. І несподівано побачите, як зміниться все довкола, як збагатиться ваше життя від прилучення до незбагненої краси і таїни поетичного слова.

НАЗУСТРІЧ

Росте хлоп'я, мов кущ малини,
підкови на шляхах дзвенять.
Ось ластівки в книжках пташиних
записують початок дня.

Запрягши сонце до теліги,
назустріч виїду весні.
Окриленим, хрещатим снігом
співають в квітні юні дні.

1. Яким настроєм проінята поезія «Назустріч»?
2. Як ви гадаєте, з якою метою поет порівнює хлопчика з кущем малини?
3. Чи усвідомлює автор себе частиною природи? Які рядки вірша про це свідчать?
4. Богдан-Ігор Антонич у своїх поезіях часто звертається до образу сонця. Як ви гадаєте, чому? Яким постає сонце у вірші «Назустріч»?

Вивчіть напам'ять поезію Богдана-Ігоря Антонича «Назустріч».

ВЕСНА

Росте Антонич, і росте трава,
і зеленіють кучеряві вільхи.
Ой, нахилися, нахилися тільки,
почуєш найтайніші з всіх слова.

Дощем квітневим, весно, не тривож!
Хто стовк, мов дзбан скляний, блакитне небо,
хто сипле листя — кусні скла на тебе?
У решето ловити хочеш дощ?

З всіх найдивніша мова гайова:
в рушницю ночі вклав хтось зорі-кулі,
на вільхах місяць розклюють зозулі,
росте Антонич, і росте трава.

1. Які явища природи олюднює поет? Зачитайте відповідні рядки.
2. Якою постає весна у поетичних рядках Богдана-Ігоря Антонича?
3. Знайдіть і зачитайте ті рядки вірша, які пройняті фантазією автора.
4. Які художні засоби використовує поет у творі? Знайдіть їх у поетичних рядках і поясніть їхнє значення.
5. З якою інтонацією ви читатимете вірш? Який виберете темп читання? Чому?

На малюнку — весна очима кийвської
школярки Валерії Беркало

НА ШЛЯХУ

Обплетений вітрами ранок
шугне, мов циганя, з води
і на піску кричить з нестями,
обсмалений і молодий.

Ріка зміяста з дном співучим,
хвилясто хльоскають вітри,
і день ховає місяць в кручу,
мов у кишеню гріш старий.

Клюють ліщину співом коси,
дзвенить, мов мідь, широкий шлях.
Іде розсміяний і босий
хлопчина з сонцем на плечах.

1. Які почуття викликав у вас вірш «На шляху»? Як ви гадаєте, яка головна тема цієї поезії?
2. Хто, на вашу думку, є ліричним героєм вірша?
3. Як ви розумієте вислів «хлопчина з сонцем на плечах»? Опишіть, яким ви уявляєте цей поетичний образ.
4. Знайдіть у вірші рядки, у яких природа оживає. Чому, на вашу думку, поет бачить її саме такою?

*Таким уявила «хлопчину з сонцем на плечах»
Валерія Беркало*

Ліричний герой

Ліричний герой — це образ того героя, переживання, думки та почуття якого відображені у вірші.

Лірика — це один з родів художньої літератури, якому притаманні емоційність і схвильованість, особлива задушевність. Вірші належать до цього роду. Ви, мабуть, помітили, що у них віддзеркалені думки, настрої та почуття людини, душевний стан автора. У них багато особистого, близького поетові. Пригадайте хоча б рядки Шевченкового вірша:

*Зоре моя вечірняя,
зійди над горою,
поговорим тихесенько
в неволі з тобою.*

Однак образ автора й образ того героя, переживання якого відображені у вірші, не завжди збігаються. Такого героя у літературі називають **ліричним**. Через ліричного героя автор вірша виражає думки й почуття багатьох сучасників.

Наприклад, у вірші Павла Тичини «Не бував ти у наших краях» ліричний герой, як і сам автор, закоханий у рідний край. Намагаючись передати цю закоханість читачеві, поет в образі ліричного героя об'єднує почуття і настрої людей, які виростили у цьому краю. Ліричний герой поезії «Блакить мою душу обвіяла...» — молода людина, яка лише починає свій шлях на цій землі. А ось ліричний герой з вірша «Гаї шумлять» увібрав у себе риси всіх, хто тонко відчуває гармонію природи і людини.

1. Пригадайте ваш улюблений вірш. Охарактеризуйте образ ліричного героя. Чи тотожний він з образом автора?
2. Визначте, хто є ліричним героєм у віршах Богдана-Ігоря Антонича.

Підготуйте розповідь про життя і творчість Богдана-Ігоря Антонича, орієнтуючись на подані запитання.

1. Яка доля судилася талановитому поетові?
2. У чому своєрідність творів Богдана-Ігоря Антонича?
3. Які основні теми віршів поета?
4. Як Богдан-Ігор Антонич ставиться до природи?
5. Як пов'язані людина і природа?
6. Які ваші враження від прочитаних творів?

Свою розповідь ілюструйте рядками поетичних творів.

Григір Тютюнник
(1931–1980)

Той, кому випадало бодай раз послухати хоч одну оповідку Григора Тютюнника, не міг позбутися відчуття, що він сам щойно побачив і відчув усе розказане. Письменник володів особливим умінням помічати в народі колоритні постаті і мав своєрідний дар змальовувати їхні характери влучним словом.

Народився **Григір Михайлович Тютюнник** у селі Шилівці Зіньківського району на Полтавщині в селянській сім'ї. Навчався, як усі діти війни, з перервами, закінчив Зіньківське ремісниче училище, здобувши спеціальність слюсаря. Деякий час працював на заводі, у колгоспі, на будівництві.

Після п'ятирічної служби в армії демобілізувався і почав працювати в депо. Водночас закінчував навчання у вечірній десятирічці.

Здобувши середню освіту, Григір Тютюнник вступив до Харківського університету. Навчаючись на передостанньому курсі, юнак почав виступати з новелами в пресі. 1962 року він закінчив університет і певний час працював учителем, потім — у газеті «Літературна Україна», у сценарній майстерні Київської кіностудії ім. О. Довженка. Декілька років Григір Тютюнник перебував на видавничій роботі у «Молоді» й «Веселці», надаючи кваліфіковану творчу допомогу письменникам-початківцям.

Перша книжка Григора Тютюнника — збірка новел «Зав'язь» — побачила світ 1966 року. Згодом з'явилася нова книжка

«Деревій», до якої входили оповідання та повість. Далі письменник опублікував книжки «Батьківські пороги» та «Крайнебо».

1970 року Григорій Тютюнник видав для юних читачів книжку «Ласочка» і відтоді почав активно працювати в дитячій літературі. Його перу належать збірки оповідань і казок «Лісова сторожка», «Степова казка», а також повісті «Климко», «Облога».

Чимало творів Григора Тютюнника — про дітей. Саме образ дитини для нього — найулюбленіший, адже дитина — чиста, довірлива, незіпсована. Очіма дитини письменник бачить складний, дорослий світ, у якому доброта і любов мають стати святими законами людства. Тільки вони піднімуть людину до вершин благородства, сповнять її духовними силами та моральним здоров'ям.

Творчістю письменника захоплювалось багато читачів. У 1980 році йому було присуджено літературну премію імені Лесі Українки. Цього ж року талановитого прозаїка не стало. На жаль, у літературі часто буває так, що справжнє визнання запізнюється на роки. Ось і Григорові Тютюннику найвищу літературну відзнаку — Державну премію України імені Т. Г. Шевченка — було присуджено аж у 1989 році.

ДИВАК

На початку зими ходити Олесеві до школи можна двома стежками: одна бором, друга — річкою. Сюди зручніше, та в зазимки лід на річці тоненький, так і зяє чорною прірвою. Тому кожного разу, коли Олесь виходить з дому, мати наказує йому:

— Гляди ж, сину, річкою не йди. Там ще лід молодий.

Олесь смирно стоїть біля порога, слухає. Він ще малий, головою ледь до клямки дістає. Очі в нього чорні, глибокі, як вода в затінку, дивляться широко, немов одразу хочуть збагнути увесь світ.

Олесь любить зиму. Йому подобається робити перші протопти в заметах, знімати снігові очіпки з кілків у тинах — вони стають тоді голі та сором'язливі, як стрижені допризовники.

Іще любить Олесь малювати на снігу всяку всячину. Присяде навпочіпки й водить пальцем сюди, туди. Дивись, хата виходить, з бовдура дим валує, а на тину півень горланить, розчепіривши дзьоба ножицями. Олесь

Поясніть значення слова «смирно».

пхає заляклого пальця в рот і, гримаючи чобітком об чобіток, милується своїм творінням, аж доки хтось не гукне з двору:

— А чого ото ти, парубче, не йдеш до школи? Ось підожди, я матері скажу!

Олесь підскачить, як злякане пострілом звірятко, засміється тоненько: гі-гі, — і подасться в сосни.

В бору снігу мало. То там, то сям проглядає крізь порошу¹ трава з примерзлими до землі зеленими чубчиками, стримлять низенькі пеньки з жовтуватою, немов старий мед, смілкою на зрізах. Тихо навкруги й затишно. Тільки часом шелесне по гіллі вальок снігу, струшений вітром з верховіття. Деся неподалік чути: цюк-цюк-цюк, — дятел пораяється. Олесь нахилиється, крекче, пильно мружить око. Пальтечко в нього товсте, а сам тонкий; важко нахилитись: дух спирає, під очима набряка, тому кожен сучок птицею вздривається.

Аж он під старою сосною латка шишок рябіє. Ба! Ще одна впала. Ось де він, дроворуб! Олесь стає навшпиньки й крадькома пнеться на косогір.

Зачувши людину, дятел перестав цюкати, повів гартованим дзьобом з боку в бік і націлив його на Олеся: чого тобі тутечки? Здригнувся, хльоснув крилом по корі і зник, залишивши у вузькому дуплі шишку. Олесь хотів дістати її і покуштувати, та передумав — і притулився вухом до стовбура. Його ледве помітно розгойдувало, під корою щось жалібно скрипіло, а внизу під підошвами в Олеся ворухилось коріння — помирає сосна... Олесь нагрів чобітками снігу під окоренок, утрамбував його гарненько і, вирішивши, що тепер сосна не впаде, погицав через замети до школи.

Ще здалеку побачив міст з гатками по обидва боки. По той бік мосту, через вигін, червоніє крізь біле плетиво запорошених дерев цегляна школа. З бовдурів дим угору тополіними стовпами. Повітря пахне торф'яним духом і весняним випаром сирих

¹ Пороша — перший сніг.

Що помічає Олесь у лісі?

вільхових дров. Ліворуч від мосту чорніють миї, виграючи на сонці блискучими хвильками, — там б'ють джерела; а праворуч, на мілині, де лід міцніший, гасає ватага школярів. Лід гнеться, цьворохкає од берега до берега, здуваючись попереду ватаги, мов ковдра на сні. З проломин цівками цебенить вода і заливає плесо.

— Ей, Олесю! — кличуть з гурту. — Гайда з нами подушки гнуть!

— Навіщо лід псуєте? — у відповідь Олесь. — Він ще молодий.

Дітвора сміється: дивак.

А Федько Тойкало розбишакувато вишкірив зуби і, вказуючи рукавом на Олеся, заволав так, що шия одразу зробилась тоненькою:

— Бий зрадника! — підскачів, тицьнув Олеся ліктем під скроню і зник поміж палями.

Олесь згарячу ніяково посміхнувся, поторкав мокрою рукавичкою тверду гулю під оком і, ковзаючись, побрів до школи. Під ногами лагідно, мов хмизок у лісі, потріскував лід, а біля ока щось обважніло й сіпалось. Олесь ліг долілиць, притиснув скроню до льоду і почав розглядати дно. Воно тьмарилось мулистим пилком, пускало бульбашки, котрі прилипали до криги — білі, круглі, як воляче око. Течія розчісувала зелений кушир², прями тоненькими ніжками якісь жучки, боком долаючи пружний струмінь. І ввижається Олесеві маленька хата під кущем водяної папороті, а в тій хатці — він біля віконця сидить, рибку стереже. Забажав — вийшов. Ніхто тебе не займе. Іди куди заманеться. Ось карасик пливе. Цап його за пірце: «Добрідень, дядку! Як поживаєте?» Олесь солодко зойкає, щільніше припадає лобом до криги.

Раптом поміж куширами промайнула чорна блискавиця і завмерла осторонь довгастою плямою. Олесь підповз ближче, пригледівся й застогнав від подиву: щука! В зубах у неї тремтіла маленька пліточка.

— Пусти, — видихнув Олесь і ляпнув долонею по льоду. Та щука й не поворухнулась.

Як ви гадаєте, чому Олесь не пристав до гурту хлопців?

² *Кушир* — рослина, що росте у воді; водяна кропива.

Які картини ввижались хлопцеві? Як це характеризує Олеся?

А плітка зникла. Він підхопився на ноги і став гатить підбором в те місце, де стояла щука, аж доки під чоботом не хрокнула вода.

Біля школи тельняк дзвонив, улігся гамір. А Олесь сидів посеред річки поруч зеленої, з ряскою, калюжі і плакав. Під мостом бився об палі вихор, згортав до купки сухий очеретяний лист і гнав його в берег.

Олесь підвівся, запахав книжки в пазуху і поплентався до школи.

На першому уроці було малювання. Старенька вчителька Матильда Петрівна ходила поміж партами і, роблячи загадкове обличчя, повільно говорила: «А сьогодні, діти, ми будемо малювати... перегнійний горщечок. Завдяки цим горщечкам передові колгоспи нашої країни...» Потім вона дістала з портфеля гирунчик і урочисто поставила на стіл.

Діти почали малювати, виводячи кожен своє: той жлуктичко, інший ринку або макітерку³. І оскільки дірку в денці ніяк було породити, то її чіпляли збоку. Олесь старанно скрипів олівцем і натхненно прицмакував. Коли ж учителька зупинилася біля його парти, із зошита на неї, презирливо примруживши око, дивився дятел: чого тобі тутечки?

— Олесю, адже я наказувала всім малювати горщечок, — суворо сказала Матильда Петрівна. Їй сподобався дятел, але вона добре знала, що таке вчительська принциповість, тому й додала:

— Я поставлю тобі двійку.

У класі увірвався гамірець. Відмінники дивилися на свого вчорашнього побратима співчутливо, а ті, хто вчився через пень-колоду, з радістю чекали на те, що їхнього полку прибуде. Олесь зібрав книжки, виліз з-за парти і рушив до дверей.

— Куди це ти? — здивувалась учителька.

Олесь похнюпився.

— Я так не хо'!

— Як це — так?

— Гирунчика отого не хо' малювати.

— Чому?

Що стало причиною сліз хлопця?

³ Жлуктичко, ринка, макітерка — види посуду.

Чому Олесь намалював саме дятла?

— Дятла хочу...

Доки Матильда Петрівна думала про долю свого авторитету, Олесь вийшов у коридор, похашцем натяг пальтечко й опинився на ганку.

У шкільному садку пурхали синички. У бур'янах вовтузились горобці, скльовуючи реп'яшачі кім'яхи. Десь у вільхах по той бік річки били пеньки: бух, бух. Дзень, — сокира сприснула.

Олесь уявив собі, як гарно зараз у лузі, і побіг у верболози.

Там він блукав до самого вечора. Обмацував холодні пташині гнізда, їв мерзлу калину, доки не набив оскоми. Потім шукав осикові трухляки, ховав за пазуху і, нап'явши пальтечко на голову, дивився: світять чи не світять? У кущах, заплетених осокою, шарудів вітер, попискували миші, а в березі терлись одна об одну вільхи, сповнюючи луг тривожним стогоном.

Сонце пробило у хмарах над байраком вузеньку опольку, яскравим променем стрельнуло на левади, Олесь радісно мружився йому назустріч, зводив очі до перенісся, ловлячи золоту мушку на кінчикові носа.

Надвечір хмари опустилися нижче, а тополі над селом повищали і набрали войовничого вигляду. Треба було йти додому. Олесь грядками вибрався на вигін і став чекати, доки випустять школярів.

Під тинами на колодках або просто навприсядки сиділи дядьки, смалили цигарки, гомоніли;

— Он бач: вільха в лузі почорніла... на відлигу, мабуть.

— Еге ж, риба в ятір⁴ піде...

Біля школи грюкнули двері. Діти товпами посунули по домівках.

Ще здалеку помітивши дорослих, хлопчачки бокаса ходять один побіля одного, щоб поборотися. Дивись: зчепились, водяться, хекають, наслухаючи краєм вуха, що скажуть біля тину. А там:

— Ач 'кий геройський парубок!

Чому Олеся весь час тягнуло то в бір, то у верболози? Чим він там займався?

⁴ Ятір — рибальське знаряддя.

— А ото, мабуть, Наталчин, — кажуть біля тину, помітивши Олеся. — Ба яке смирне...

— Еге, воно якесь дивакувате...

Слухає Олесь і не розуміє: хвалять його чи лають.

На мосту Олеся дожидав Федько Тойкало.

— На попоїж, — сказав ніяковіючи і втиснув Олесеві в руку подавлений теплий пиріг. — Бери, дурний, з м'ясом.

Олесеві не хотілось пирога, але він зрадив примиренню і, щоб віддарувати товариша, хутенько занишпорив по кишнях, дістаючи звідти духмяні верчки хмелю, сухе листя різного карбування, плетене з прядива та волов'ячої шерсті ремезяче гніздо, схоже на башличок.

— Забейкався⁵ ти, — сказав Федько і почав обминати⁶ Олесеві пальтечко.

Олесь ще дужче захвилювався, ледве не заплакав від щирості і солодкого почуття братерства. Він ухопив ремезяче гніздо й обома руками подав його Федькові. Той заховав подарунок під полу, пом'явся.

— А вчителька сердилась, як ти пішов... ги-ги... страх!

Потім ударив себе книжками по гузенцю, крикнув: «Гат-тя-вйо!» — і подався до річки трусити ятері.

У селі ледь вечоріє, а в сосні вже крони зімкнуло пільмою. Олесь біжить підтюпцем і раптом помічає, що дерева теж біжать, кружляють, ховаються одне за одного, немов у жмурки грають. Олесь зупиняється — і дерева завмирають.

По той бік сосни чути: сани скриплять, коні ширхають і голос діда Прокопа:

— А но-но!

Уздівши Олеся, дід натягає віжки.

— Сідай, внуче, по солому поїдемо.

Олесь радо вмощується, махає на коней:

— Гат-тя-вйо!

— А що, поставили п'ятірку? — питає Прокіп, вишкіряючи порожні десна.

Олесь сором'язливо ховає обличчя в рукав:

Як ви розумієте слово «дивакуватий»?

Навіщо Федько простягнув Олесеві пиріг?

⁵ *Забейкався* — тут: забруднився.

⁶ *Обминати* — тут: обтрушувати.

Чому хлопцеві здавалося, що дерева теж біжать?

Поясніть значення слова «замаячіти». Доберіть синоніми до цього слова.

⁷ Пужално — руків'я батога.

Як ви розумієте слово «п'ятякати»?

⁸ Фармазón — тут: вигадник.

— Сьогодні не ставили. Вчора тільки.

Поминули провалля, майже вщерть занесене снігом. На ріллях цілим хутором замаячіли скирти.

— Но-ноу... — стогне Прокіп і ворушить пужалном⁷. Коні щулять вуха, зриваються бігти. А сосни позаду вигойдують «шу-ші-ші-і» — і коні зупиняються.

— Діду, чого про мене кажуть — дивак?

— Невстріливий, значить. Дивний еси. — Прокіп двома пальцями, як щипцями, ухопився за ніс і висякався так лунко, що аж коні побігли. — Хто ж ото таке п'ятякає? — спитав перегодом.

— Дядьки на вигоні.

— Ет, фармазони⁸... Ти їх не слухай. — Помовчав. А далі: — Воно, звичайно, правильно. Завзяття в тебе обмаль. Все чогось у землі порпаєшся. А треба — в людях. Та отак побіля них, отак... Того — ліктем, того — почотом... Гульк — уперед вийшов. А першого не перечепиш, бо не доженеш. О!

Олесь винувато підсьорбує носом.

— Діду, чому дятел шишки їсть, а щука — пліточок?

— А то вже хто якого поріддя.

— А я не забрав у дятла шишки, — хвалиться Олесь.

— І вірно. Навіщо вона здалась. Це як путнє щось побачиш — дощечку, скажімо, або гвіздочок — тоді бери.

— Навіщо?

— Пригодиться.

Коли набирали солому, дід часто сповзав із скирти, нанизував солому на ріжняки і гуцав так, що аж ліса скрипіла.

— Товчи, внучку, гніти! — хекав. — А я ще якийсь навильник скину. — І знову дерся на скирту.

Спочатку Олесь надолужав, потім заморився і сів.

— Навіщо стільки беремо?

— Як навіщо? — озвався з п'тьми Прокіп. — Це ж собі, а не тещі. Хе-хе! Ти знаєш,

що таке теща? Ні? Підростеш — узнаєш. Клята баба.

— А якщо коням важко буде? — своєї Олесь.

— Нічого. Зате нам легко. Натопив — і вилежуйся собі на печі. Ти відпочинь, а тоді ще пострибаєш. Воно ж таки груз.

Повертались додому в темряві. Ліпив мокрий сніг, припорошуючи білим конячі спина. Прокіп хльоскав батою і лаявся. А Олесь сердито сопів у нього над вухом і підбивав руку. Замахнеться Прокіп гарненько, цьвох — і мимо.

— Не бий, — благає Олесь. — Бачиш: важко.

Прокіп зітхнув і, намотавши батога на руку, щоб не згубить, обернувся до Олесь.

— Ось послухай, дурнику, що я тобі скажу. Слухай і на вус мотай. Тут, на землі, не бити не можна. Тут не ти, так тебе одрепають ще й плакати не дадуть.

Подався вперед і, обдаючи Олесь прілим духом давно не митої борода, захарчав у саме вухо:

— Пойняв?

Олесеві зробилося сумно. Закортіло швидше туди, в село, де сніг плете навколо електричних ліхтарів густі рожеві сіті і привітно світяться вікна в хатках.

Попереду білою стіною підвівся бір. Він уже не гув і не шикав на коней.

— Мовчить, — тихо сказав Олесь.

— Снігом забило, — пояснив Прокіп. — Вітер гілля не зрушить.

Дома Олесь не став дожидати, доки дід з матір'ю скидають солому, швиденько роздягся і поліз на піч. Через деякий час у снігах заgrimали чобітьми, загомоніли.

— Ото ж я й кажу, — говорив дід, — неглемедза він у тебе, Наталко. Дивак... Затопчуть його... Бо воно ж як деревце в пагоні...

Потім дід увійшов до хати, заглянув на піч.

— Змерз, онучку? А ти ножки — на черинь⁹, а зверху кухваєчкою...

Про кого турбується Олесь? Як це його характеризує?

⁹ Черинь — площина над зводом печі, на якій сплять, сушать зерно та ін.

Олесь глибше зарився в подушку і тоненько заскількив.

Прокіп підняв брови сторчака.

— Он диви, чого це він розприндився?

— Геть, не займайте його, — сумно обізвалася мати з хатини. — Їжте вже.

— А хіба я що? — мимрив Прокіп. — А йому нічого такого й не казав...

Він їв швидко, винувато витріщав очі, плямкав тихіше, ніж завжди, і губив крихти в бороду.

Олесь непомітно для себе заснув. А вночі крізь сон благав матір розповісти казку про Івасика-Телесика, злякано зойкав, коли відьма гризла дуба, і радо сміявся, коли гусиня взяла Івасика на свої крилята. Вдосвіта знов загули на морозі сосни і закричали півні на горищах. Народжувався новий день.

1. Назвіть головних і другорядних персонажів оповідання.
2. Де і коли відбуваються події?
3. Знайдіть на початку твору поетичний опис зимового лісу. Як ви вважаєте, навіщо письменник уводить його в оповідання?

1. Яку пору року любив Олесь? Чому? Знайдіть у тексті відповідні рядки і зачитайте їх.
2. Опишіть дорогу Олесь до школи. Що привертало увагу хлопчини? Як це його характеризує?
3. Як ви ставитесь до Федька Тойкала? Чи справді він поганий товариш?
4. Охарактеризуйте поведінку Олесь на уроці малювання. Чи свідчить вона про невихованість хлопчика?
5. Які вчинки Олесь свідчать про його любов до природи?
6. Знайдіть у тексті описи природи. Для чого письменник уводить їх?
7. Дорослі називали Олесь диваком. Що вони мали на увазі? Що ж було дивного, незвичайного в його поведінці? А що про це думав дід?
8. Чи розуміє свого сина мама? Свою відповідь підтвердіть рядками тексту.

1. Доведіть, що твір Григора Тютюнника «Дивак» — оповідання.
2. Як письменник передає своє ставлення до Олесь?
3. Як ви гадаєте, ким за професією може стати Олесь? Чи зміг би він бути письменником?

Складіть і запишіть план розповіді на тему: «Моє ставлення до Олесь». Підготуйте усну розповідь за цим планом.

Микола Вінграновський (1936–2004)

Тонко розуміти, відчувати прекрасний світ дитинства дано не кожному. Для цього треба мати талант. Таким талантом, яскравим і самобутнім, володів Микола Вінграновський. Його твори для дітей — це чарівний світ, де легко та просто народжується казка, де живуть її добрі герої, де зливається воедино світ людей і світ звірів, птахів, рослин.

Народився **Микола Степанович Вінграновський** у південному краю — на Миколаївщині. Змалку в нього залишився навечно один спогад — степ, степ і степ. І не думав тоді хлопчик, що будуть у його житті ліси і ріки, великі люди й красиві ролі, буде й те, що називають славою.

Спершу в долю Миколки увірвалася війна та важкі повоєнні роки. Він ріс самостійним, допитливим, змалку хотів стати актором. Цьому сприяли творче обдаровання та яскрава індивідуальність хлопця.

Після закінчення школи Микола Вінграновський став студентом Київського інституту театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. Знайомство з О. Довженком — відомим письменником і кінорежисером — багато в чому визначило подальшу долю юнака. Він закінчив інститут кінематографії у Москві, зіграв чимало ролей у кіно, працював сценаристом і режисером на Київській кіностудії. Але найбільшою школою мистецтва і людяності для Миколи стала робота над головною роллю у фільмі «Повість полум'яних літ» за сценарієм О. Довженка.

Писати вірші Микола Вінграновський почав ще в юності. У 1961 році «Літературна газета» опублікувала добірку аж із п'ятнадцяти віршів. Для молодого поета це було справжнім визнанням. Роком пізніше вийшла перша збірка «Атомні прелюди», яка засвідчила появу самобутнього таланту. А далі були нові поетичні збірки, сповнені віри в правду і добро, надії на краще майбутнє, любові до людини і природи.

Микола Вінграновський витворив художній світ, у якому природа натхненно одухотворена. У творах поета звірі, птахи, рослини думають і переживають, радіють життю і захоплюються таїною світу:

*У полі спить зоря під колоском
І сонно слуха думу колоскову,
І сонна тиша сонним язиком
Шепоче саду сиву колоскову.*

Усе життя поета було по-справжньому натхненним. Адже, як згадують його колеги, усе давалося йому легко, йшло само, від серця, від душі.

* * *

Сама собою річка ця тече,
Маленька річечка, вузьенька, як долоня.
Ця річечка Дніпра тихенька синя доня,
Маленька донечка без імені іще.

Вона тече в городі в нас під кленом,
І наша хата пахне їй борщем.
Цвіте над нею небо здоровоно
Солодкими хмарами з дощем.

Ця річечка тече для клена і для мене,
Ї ї тоді я бачу, коли сплю.
Я річечку оцю в городі в нас під кленом
Як тата ї маму і як мед люблю.

1. Як і чому поет говорить про річечку, ніби про живу істоту? Обґрунтуйте відповідь рядками з вірша.
2. Чому, на вашу думку, ліричному героєві вірша сниться річечка?
3. Що вам сподобалось у художньому описі річки? Які різновиди художніх описів ви знаєте?
4. Чи всі люди бачать світ так, як поети? Які риси характеру потрібно розвивати в собі, щоб бачити світ очима поета?

ГРІМ

Була гроза, і грім гримів,
Він так любив гриміти,
Що аж тремтів, що аж горів
На трави і на квіти.

Грім жив у хмарі, і згори
Він бачив, хто що хоче:
Налив грозою грім яри,
Умив озерам очі.

А потім хмару опустив
На сад наш на щасливий
І натрусив зі сливи слив,
Щоб легше було сливі.

Та тут до грому навздогін
Заговорила груша:
«Трусніть і грушу, дядьку грім,
Бо важко мені дуже...»

І дядько грім сказав собі:
«Потрушу я і грушу.
Бо небеса вже голубі
Я покидати мушу».

1. Яким настроєм пройнята поезія «Грім» Миколи Вінграновського?
2. За допомогою яких художніх засобів у творі олюдноється нежива природа?
3. Підготуйтеся до виразного читання поезії, обміркуйте, який темп, інтонацію читання оберете.

ПЕРША КОЛИСКОВА

Спи, моя дитино золота,
Спи, моя тривого кароока.
В теплих снах ідуть в поля жита,
І зоря над ними йде висока.

Спи, моя гіллячко голуба,
Тихо в моїм серці і щасливо.
За вікном хлюпочеться плавба
Твоїх літ і долі гомінливої.

Спи, моя дитинко, на порі.
Тіні сплять і сонна яворина...
Та як небо в нашому Дніпрі,
Так в тобі не спить хай Україна.

Хай вона не спить в тобі повік,
Бо вона — для тебе і для світу...
Люлі, мій маленький чоловік,
Капле сон сріблястий з верховіту...

1. Хто є ліричним героєм поезії М. Вінграновського «Колискова»?
2. Пригадайте хоч одну колискову зі свого дитинства чи з уроків читання у молодших класах. Чи подібні вони до цього вірша?
3. Які епітети, метафори використав поет у творі? Як вони впливають на настрій вірша?
4. Знайдіть у поезії іменники, вжиті в кличному відмінку. Чому автор, звертаючись до малої дитини, в останній строфі не вжив кличного відмінка?

«Колискова» киянки Даринки Химич

* * *

Що робить сонце уночі,
Коли у лісу на плечі
Тоненька зіронька сидить, —
Що робить сонце? Сонце спить.
Що робить місяць по ночах,
Коли земля йому в очах,
Земля, ромашка і вода, —
Тоді він сонце вигляда.
Що роблять сонце й місяць вдвох,
Коли в снігах біліє мох,
На сіножать сніги сніжать
І снігурі в снігу лежать?
Тоді їм холодно обом
З нашим собакою й котом,
З них кожен холодно сія,
І літа ждуть вони, як я.

1. Чи сподобався вам вірш? Чим саме?
2. Чому автор використовує так багато питальних речень? Що він хоче цим підкреслити?
3. Що казкового ви помітили у поезії? Спробуйте написати невеличку казку за мотивами твору.
4. Розгляньте малюнок Даринки Химич. Доберіть до нього назву з рядків вірша М. Вінграновського.

Ходімте в сад. Я покажу вам сад,
Де на колінах яблуні спить вітер.
А згорблений чумацький небопад
Освітлює пахучі очі квітів.

Я покажу вам сливи на сучках,
Що настромились, падаючи мовчки.
Затисла груша в жовтих кулачках
Смачного сонця лагідні жовточки.

У полі спить зоря під колоском
І сонно слуха думу колоскову,
І сонна тиша сонним язиком
Шепоче саду сиву колискову.

То кажани. То кажанячий ряд
Заплутався у сонному волоссі ночі...
Ходімте в сад. Я покажу вам сад.
Його сумління покажу вам очі.

1. Яку пору доби оспівано у творі? Підтвердіть свою відповідь рядками з вірша.
2. Які предмети і явища природи олюднює поет?
3. Назвіть метафори, які використав автор. Яка з них вас вразила найбільше?

Виберіть з віршів М. Вінграновського той, який вам сподобався найбільше, і вивчіть його напам'ять.

*Ось якою чарівною, барвистою,
уквітчаною постає природа
на картині Валентини Яцун*

Відгадки до загадок

I

1. Небо, зорі, місяць.
2. Сонце.
3. Мороз.
4. Сніг.
5. Веселка.
6. День.

II

1. Зерно.
2. Пшениця.
3. Капуста.
4. Буряк.
5. Морква.
6. Водяні лілії.
7. Кукурудза.

III

1. Миша.
2. Лелека.
3. Корова.
4. Їжак.
5. Риба.
6. Бджола.
7. Птах.
8. Соловей.
9. Равлик.

IV

1. Сон.
2. Зуби.
3. Життя.
4. Ноги.
5. Волосся.
6. Язик.
7. Серце.

V

1. Човен.
2. Сіль.
3. Гребінець.
4. Свічка.
5. Ложка.
6. Ножиці.
7. Каструля.
8. Голка.
9. Цвях.

VI

1. Розум.
2. Думка.
3. Радість.
4. Географічна карта.
5. Правда.
6. Олівець.
7. Радіо.
8. Папір і літери.
9. Знання.

Завдання і запитання для повторення наприкінці року

1. Назвіть прізвища авторів, твори яких ви вивчали у 5-му класі. Хто з них вам запам'ятався найбільше?

2. Які твори з уміщених у підручнику вам найбільше сподобалися і чим саме? Які не сподобалися і чому?

3. Назвіть авторів і твори, з яких узято ці уривки:

а) «Приносить чоловік панові ту гілочку й каже, що дочка загадала з неї зробити. Пан дививсь, дививсь, узяв та й покинув ту гілочку, а на думці собі: «Цю одуриш! Мабуть, вона не з таких, щоб одурити...»;

б) «І, піднявши вгору хвіст, надувшись гордо, він пішов у глиб лісу, де знав, що є місце сходин для всієї лісової людності»;

в) «Шкода стало Моховинці старого, безпомічного діда. Забула вона і про те, як він зруйнував її хатку та вигнав з батьківщини»;

г) «А князь сидить у своєму теремі сумний-пресумний. Душа щось не добре віщує. Думка за думкою лине, налітає...»;

г) «Та недовго й тут була шана сосонці: через день діти витягли її на двір і поставили коло порога».

4. Хто з головних героїв творів, прочитаних у 5-му класі, справив на вас найбільше враження? Чим саме?

5. Кому з персонажів належать подані нижче портретні характеристики:

а) «Обидва плечисті, обидва з широкими, лагідними лицями і схожі один на одного так, як маленький гриб-підберезник схожий на свого більшого сусіда»;

б) «Високий, чорнявий і кучерявий, гарний з лиця, гарний зі стану, кругом гарний, ще й до того сміливий! Ще змалку брав його з собою батько на байдаки та плоти, переводячи їх через пороги»;

в) «Була вона й сама така пухка, як мох. Мала довгу вовночку, що, мов шовком, вкривала все її тільце. Сама тільки мордочка була голенька й нагадувала садову жовто-фіолетову квіточку — братки. Та були ще в неї голенькі зісподу рожеві лапки».

6. Пригадайте, кому з героїв повісті Степана Васильченка «Широкий шлях» належать наведені висловлювання. Коли і з приводу чого вони сказані?

а) «Моє маленьке! Скучив? — ... жагуче, з пристрасстю тулить його до себе, картаючи себе докорами і зарікаючись, що вона більш ніколи-ніколи не буде кидати дитину на улиці...».

б) «Ви послухайте, що цей волоцюга вигадує: старий того не придумав збрехати, як воно. Каже, що ходив він туди, де сонце заходить, бачив залізні стовпи, що підпирають небо...».

в) «Всі на кутку кажуть, що з вашого Тараса, мабуть, щось добраще вийде».

7. Чи знаєте ви героїв народних переказів? Про кого з них казали:

а) «У нього ... сім пудів голова!.. А вуса у нього такі, що як візьме, було, він їх у руки та як розправить...»;

б) «Боялася шляхта самого імені... і за всяку ціну хотіла знищити його. Що тільки не робили підлі пани! Підсилали таємних убивць, робили за-сади...»;

в) «Ріс ... не по днях, а по часах ... Скоро виріс, і до нього з усіх усюдин сходились козаки, а він що скаже, то так ті козаки і слухають його»;

г) «Тоді старий чарівник витягнув маленьке трав'яне стебельце і сказав, щоб розкрив рот. Коли ... розкрив рот, чарівник заклав йому під язик стебельце...».

8. Що нового ви дізналися про запорожців із народних переказів і легенд?

9. У яких літературних творах ідеться про наших давніх предків — слов'ян?

Розкажіть, що ви пам'ятаєте про цей період?

10. Головними героями яких творів виступають тварини? Чи сподобались вам ці твори? Чим саме?

11. За наведеним описом упізнайте тварин чи птахів. У якому творі кожний з них зображений?

а) «Це був великий звір з широкими грудьми, які легко здималися од дихання. Його роги нагадували осінній низькорослий кущ, з якого обнесло листя».

б) «Що за сила тонів, глибінь почуттів криється в маленькій гортані сірої непочесної пташини! Спершу квилить він тихим, несмілим голосом, немов пробує, настроює свій інструмент..., згодом могутніє й одушевляється співак, щоб у цілій повноті розвинути усю красу свого голосу...».

12. У яких творах, вивчених у цьому році, ідеться про красу природи, бережливе ставлення до неї? Чому так важливо берегти природу?

13. Назвіть ознаки віршованої мови. Наведіть приклади.

14. Згадайте, чим драматичний твір відрізняється від віршованого чи прозового. Наведіть приклади.

15. Які поетичні засоби мови ви пам'ятаєте? Наведіть приклади.

16. З якою метою письменники використовують у своїх творах діалоги та монологи?

17. Яка роль пейзажів у художніх творах?

18. Переставте слова так, щоб відновити текст прислів'їв.

а) Пізнаються, в, друзі, біді.

б) Своє, всяка, гніздо, пташка, знає.

в) Словами, ніж, краще, переконувати, кулаками.

г) Незгода, а, будує, руйнує, згода.

ґ) Сміло, зробив, гуляй, діло.

19. Чи маєте ви найулюбленіший твір серед прочитаних у 5-му класі?

20. Які твори ви плануєте прочитати під час літніх канікул?

ЗМІСТ

Слово в житті людини. Образне слово	
Художня література як мистецтво слова	5
Світ фантазії, мудрості	
Усна народна творчість	8
<i>Легенди</i>	10
<i>Міфи</i>	11
Міфи та легенди українців	12
Про створення землі	12
Чому буває сумне сонце?	12
Про зоряний Віз	13
Про вогонь	14
Про вітер	14
Про дощ	14
Чому пес живе коло людини?	15
Дажбог	16
Народні казки	19
Про правду і кривду	19
Летючий корабель	26
Мудра дівчина	37
Про Жар-птицю та Вовка	43
<i>Казки</i>	49
<i>Дійові особи</i>	50
<i>Виразне читання казок</i>	51
Літературні казки	52
Іван Франко	53
Фарбований Лис	55
<i>Мова автора та персонажів</i>	65
Василь Королів-Старий	66
Потерчата	67
Хуха Моховинка	74
<i>Художній образ. Портрет</i>	86

Іван Ліпа	87
Близнята	88
Василь Симоненко	99
Цар Плаксі́й та Лоскотон	100
<i>Прозова та віршована мова</i>	107
Загадки	108
<i>Загадки</i>	110
Леонід Глібов	112
Загадка	
Химерний, маленький	113
Акрівірші	
Хто розмовляє?	114
Що за птиця?	115
Хто сестра і брат?	115
<i>Поняття про акривіри, підтекст</i>	115
Квіткове весілля	116
<i>Описуємо картину</i>	118
Прислів'я та приказки	119
<i>Прислів'я та приказки</i>	123

Історичне минуле нашого народу

<i>Золотий гомін давнини (За Павлом Загребельним)</i>	126
<i>Літописи</i>	127
Повість минулих літ (<i>Уривки за переказом Віктора Близнеця</i>)	128
Олександр Олесь	137
Княжа Україна (<i>Уривки</i>)	139
<i>Ритм поетичного твору</i>	153
Микита Кожум'яка	154
<i>Драматичний твір і його побудова</i>	174
Антін Лотоцький	175
Михайло-семиліток	176
<i>Тема художнього твору. Кульмінація</i>	184

Народні перекази	186
Про запорожців	186
Ой Морозе-Морозенку!	188
Звідки пішло прізвище Богдана Хмельницького	191
Олекса Довбуш	192
<i>Поняття про переказ</i>	195
Іван Нечуй-Левицький	196
Запорожці (<i>Уривок</i>)	198
<i>Пейзаж</i>	208
<i>Гіпербола</i>	210
Оксана Сенатович	211
Малий Віз	212

Рідна Україна. Світ природи

Тарас Шевченко	218
Степан Васильченко. Широкий шлях (<i>Скорочено</i>)	220
Тарас Шевченко. «За сонцем хмаронька пливе...»	228
«Садок вишневий коло хати...»	229
<i>Поетичні засоби мови</i>	230
<i>Порівняння</i>	230
<i>Епітет</i>	232
<i>Метафора. Персоніфікація</i>	233
Костянтина Малицька	235
Чом, чом, чом, земле моя (<i>вірш</i>)	236
Чом, чом, чом, земле моя (<i>пісня</i>)	237
Соловей (<i>Скорочено</i>)	238
Олена Пчілка	242
Сосонка	244
<i>Оповідання</i>	252
Павло Тичина	253
Не бував ти у наших краях!	254
«Блакить мою душу обвіяла...»	255
Гаї шумлять	256
Євген Гуцало	257
Лось	258

Богдан-Ігор Антонич	268
Назустріч	269
Весна	270
На шляху	271
<i>Ліричний герой</i>	272
Григір Тютюнник	273
Дивак	274
Микола Вінграновський	283
«Сама собою річка ця тече...»	284
Грім	285
Перша колискова	285
«Що робить сонце уночі...»	287
«Ходімте в сад. Я покажу вам сад...»	288
Відгадки до загадок	289
Завдання і запитання для повторення наприкінці року	290

Навчальне видання

ШАБЕЛЬНИКОВА Людмила Петрівна

УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Підручник для 5 класу

Рекомендовано

Міністерством освіти і науки України

Видає за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

У підручнику використані твори художників

*С. Васильківського, М. Глуценка, О. Данченка, В. Івасюка, Л. Ільчинської,
В. Ковальова, В. Крижанівського, В. Лопати, О. Масика, Д. Нарбута, Ф. Нірода,
Т. Пати, М. Самокиша, П. Ткаченка, В. Топоркова, Л. Чичкана, Г. Якутовича.
фото скульптур В. Бородая, Р. Баха та Г. Залемана,
В. Демут-Малиновського і П. Клодта, І. Кавалерідзе, А. Фуженка*

В оформленні заставок і кінцівок використані фрагменти української вишивки з видання «Вишивка козацької старшини XVII–XVIII століть» (К.: Родовід, 2001); малюнки студентів Київської дитячої академії мистецтв *Валерії Беркало, Анастасії Коломієць, Дарини Химич*

Макет *О. І. Яцуна*

Художнє оформлення *О. О. Яцуна*

Обкладинка *Ю. В. Мітченко*

Ілюстрації *Ю. В. Мітченко, В. Ф. Яцун, О. І. Яцуна, О. О. Яцуна*

Завідувач редакції *Г. О. Скоб'як*

Редактор *М. Г. Жук*

Художні редактори *В. С. Мітченко, П. Х. Ткаченко*

Комп'ютерна верстка

та технічне редагування *І. О. Селезньової*

Коректор *О. О. Нечипоренко*

Підписано до друку 14.06.05. Формат 70x100/16. Папір офс. № 1.

Гарнітура Петербург. Друк офс. Ум. друк. арк. 23,86. Обл.-вид. арк. 17,44+0,544.

Ум. фарбовідб. 97,4. Тираж 180 000 прим. (2-й завод 100 001—180 000 прим.).

Зам. № 5-227.

Видавництво «Грамота»

01021, м. Київ, Кловський узвіз, 8,

тел./факс: (044) 253-92-64, тел.: 253-90-17

E-mail: gramota@ukrpost.net

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України суб'єктів видавничої справи ДК № 341 від 21.02.2001 р.

Віддруковано з готових діапозитивів видавництва «Грамота» у ВАТ «Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе». 61057, м. Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.